

Пламен Калчев
Ска̀ли за агресия в юношеска възраст.
Част 2

Пламен Калчев

**Ска̀ли за агресия в юношеска
възраст**

**Част 2. Злопаметност и отмъстителност,
поведение в проблемни социални
ситуации, екстернализирани проблеми на
развитието, емпатия, морална
неангажираност**

**София
2010**

Пламен Калчев

Ска̀ли за агресия в юношеска възраст. Част 2. Злопааметност и отмъстителност, поведение в проблемни социални ситуации, екстернализирани проблеми на развитието, емпатия, морална неангажираност.

Copyright © Пламен Калчев, 2010

Издателство „Изток–Запад“, 2010

ISBN

Съдържание

Увод	15
1. СКАЛА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ	17
1.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКАЛАТА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ	21
1.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ	35
<i>Надеждност</i>	35
<i>Валидност</i>	37
1.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ	41
2. ВЪПРОСНИК ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ.....	45
2.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ	48
2.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ	64
<i>Надеждност</i>	64
<i>Валидност</i>	65
2.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ	79
2. СКАЛА ЗА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО	86
3.1. КОНСТРУИРАНЕ НА СКАЛАТА ЗА ОЦЕНКА НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО	88
3.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ	100
<i>Надеждност</i>	100
<i>Валидност</i>	102
3.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ	129

4. СКАЛА ЗА ЕМПАТИЯ	135
4.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКАЛАТА ЗА ЕМПАТИЯ	143
4.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ	158
<i>Надеждност</i>	158
<i>Валидност</i>	160
4.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ	179
5. СКАЛА ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ	187
5.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКАЛАТА ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ	193
5.1. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ	201
<i>Надеждност</i>	201
<i>Валидност</i>	202
5.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ	212
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	217
ЛИТЕРАТУРА.....	225
ПРИЛОЖЕНИЕ А. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ:	
Скала за предъвкване на негативния опит.....	238
ПРИЛОЖЕНИЕ Б. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ:	
Въпросник за поведение в проблемни социални ситуации.....	240
ПРИЛОЖЕНИЕ В. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ:	
Скала за екстернализирани проблеми.....	242
ПРИЛОЖЕНИЕ Г. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ:	
Скала за емпатия	247
ПРИЛОЖЕНИЕ Д. НОРМАТИВНИ ТАБЛИЦИ:	
Скала за морална неангажираност.....	249

Таблицы

Таблица 1.1. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ЛИЦА (ПЪЛНИ ПРОТОКОЛИ) ПО ПОЛ И КЛАС.	22
Таблица 1.2. ИНДЕКСИ ЗА СТЕПЕН НА СЪОТВЕТСТВИЕ ОТ КОНФИРМАТОРНИЯ АНАЛИЗ НА ЕДНО-, ДВУ И ТРИФАКТОРНИЯ МОДЕЛ НА СКАЛАТА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ	28
Таблица 1.3. СТАНДАРТИЗИРАНИ ФАКТОРНИ ТЕГЛА НА АЙТЕМИТЕ ОТ СКАЛАТА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ НА Д. КАПРАРА, ТРИФАКТОРНО РЕШЕНИЕ	30
Таблица 1.4. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА СКАЛАТА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ.	31
Таблица 1.5. ВЪТРЕШНА СЪГЛАСУВАНОСТ НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ НА СКАЛАТА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ.....	36
Таблица 1.6. ДЕСКРИПТИВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА КОМПОНЕНТИТЕ И ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ И СТОЙНОСТИ НА Т-КРИТЕРИЯ ЗА ЗНАЧИМОСТ НА РАЗЛИКИТЕ ПО ПОЛ..	42
Таблица 2.1. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ЛИЦА (ПЪЛНИ ПРОТОКОЛИ) ПО ПОЛ И КЛАС	49
Таблица 2.2. ИНДЕКСИ ЗА СТЕПЕН НА СЪОТВЕТСТВИЕ НА ТРИФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ.....	51
Таблица 2.3. СТАНДАРТИЗИРАНИ ФАКТОРНИ ТЕГЛА НА АЙТЕМИТЕ ОТ ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ ..	52
Таблица 2.4. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА СКАЛАТА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ.....	58
Таблица 2.5. ВЪТРЕШНА СЪГЛАСУВАНОСТ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ..	64
Таблица 2.6. КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ СКАЛАТА ЗА АГРЕСИЯ И КОМПОНЕНТИТЕ НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ	64
Таблица 2.7. КОРЕЛАЦИИ (R НА ПИРСЪН) МЕЖДУ КОМПОНЕНТИТЕ НА СКАЛАТА ЗА ЕМПАТИЯ НА М. ДЕЙВИС И НА ПОВЕДЕНИЕТО В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ.....	71

Таблица 2.8. Единични корелации (r на Пирсън) между скалите от въпросника на Р. Гудман (SDQ) и въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (N=104)	76
Таблица 2.9. Единични корелации между нагласи към жертвата и компонентите на ВППСС	78
Таблица 2.10. Дескриптивни характеристики на компонентите на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации	82
Таблица 3.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас	90
Таблица 3.2. Честотно разпределение на част от въпросите от скалата за екстернализирани проблеми	91
Таблица 3.3. Индекси за степен на съответствие на трифакторната структура на скалата за екстернализирани проблеми (Извадка 2, N=712)	97
Таблица 3.4. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от скалата за екстернализирани проблеми в юношеска възраст (Извадка 2, N=712)	99
Таблица 3.5. Вътрешна съгласуваност на компонентите и общия показател на скалата за екстернализирани проблеми	101
Таблица 3.6. Корелации на Пирсън между компонентите на Многомерната скала за агресивност и компонентите на скалата Екстернализирани проблеми	103
Таблица 3.7. Корелации (r на Пирсън) на Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите (от скалата „Екстернализирани проблеми“) с компонентите и общия показател на индиректната скала за употреба на дрога (ИСУВ) и с честотата на употреба на алкохол и дрога	108
Таблица 3.8. Корелации Пирсън на скалите от Поведенческата система за оценка на детето, съкратен вариант (SRP-A, BASC), със Слаб самоконтрол, Нарушаване на нормите и общия показател за екстернализирани проблеми	114
Таблица 3.9. Корелации на Пирсън на скалите за тревожност и депресия с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми	120
Таблица 3.10. Корелации на Пирсън на скалите от въпросника на Р. Гудман с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми	123

Таблица 3.11. Корелации на Взискателност и Отзивчивост (от скалата за родителски стилове на възпитание на К. Джаксън и съавтори [API]), с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми.....	125
Таблица 3.12. Корелации на компонентите на емпатията от скалата на М. Дейвис с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми	128
Таблица 3.13. Дескриптивни характеристики на компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми	131
Таблица 4.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас	144
Таблица 4.2. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от скалата на М. Дейвис за емпатия (N=665, трети етап на изследване)	151
Таблица 4.3. Корелационни зависимости между компонентите на емпатията	153
Таблица 4.4. Вътрешна съгласуваност на компонентите на емпатията от скалата на М. Дейвис за емпатия.....	158
Таблица 4.5. Единични корелации на Пирсън на компонентите на емпатията със скалата за агресия (Калчев, 2003) в две независими изследвания	166
Таблица 4.6. Корелации (r на Пирсън) между компонентите на скалата за емпатия (IRI) и за агресивност (МСА) (N=367)	168
Таблица 4.7. Единични корелации на Пирсън на компонентите на емпатията с общия показател и компонентите на скалата за детска проявена тревожност и за депресия	174
Таблица 4.8. Единични корелации на Пирсън между компонентите на емпатията и скалата за нагласите към жертвата и тормоза от връстниците в училище.....	176
Таблица 4.9. Дескриптивни характеристики на компонентите на емпатията по пол и клас	181
Таблица 5.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас.	195
Таблица 5.2. Индекси за степен на съответствие на едно– и осемфакторната структура на скалата за морална неангажираност.....	197
Таблица 5.3. Вътрешна съгласуваност на Скалата за морална неангажираност.....	201
Таблица 5.4. Единични корелации на Пирсън на морална неангажираност и компонентите на емпатията с екстернализирани проблеми	203

Таблица 5.5. Единични корелации на Пирсън на морална неангажираност и компонентите на емпатията с видове АГРЕСИЯ	206
Таблица 5.6. Единични корелации на Пирсън на АГРЕСИЯ (КАЛЧЕВ, 2003) и ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ (LINDEMAN ET AL., 1992) С МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ.....	209
Таблица 5.7. Дескриптивни характеристики на общия бал на СКАЛАТА ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ ПО ПОЛ И КЛАС	213
Таблица А.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	238
Таблица А.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБИДЧИВОСТ, ЗЛОПАМЕТНОСТ И ОТМЪСТИТЕЛНОСТ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	239
Таблица Б.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО АГРЕСИЯ, ПРОСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ И ОТДРЪПВАНЕ (ОТ ВППСС) В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	240
Таблица Б.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО АГРЕСИЯ, ПРОСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ И ОТДРЪПВАНЕ (ОТ ВППСС) В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ).....	241
Таблица В.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – ОБЩО.....	242
Таблица В.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – МОМЧЕТА	243
Таблица В.3. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – МОМИЧЕТА.....	244
Таблица В.4. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО СЛАБ САМОКОНТРОЛ И НАРУШАВАНЕ НА НОРМИТЕ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	245
Таблица В.4. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО СЛАБ САМОКОНТРОЛ И НАРУШАВАНЕ НА НОРМИТЕ В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ (ПРОДЪЛЖЕНИЕ).....	246
Таблица Г.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ЕМПАТИЙНА ЗАГРИЖЕНОСТ И ПРИЕМАНЕ НА ПЕРСПЕКТИВА В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ	247
Таблица Г.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО ФАНТАЗИРАНЕ И ЛИЧЕН ДИСТРЕС В Т-ОЦЕНКИ (X=50; SD=10) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ.....	248

ТАБЛИЦА Д.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ В Т-ОЦЕНКИ ($X=50$; $SD=10$) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – 6.–8. КЛАС.....	249
ТАБЛИЦА Д.1. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ В Т-ОЦЕНКИ ($X=50$; $SD=10$) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – 6.–8. КЛАС (ПРОДЪЛЖЕНИЕ).....	250
ТАБЛИЦА Д.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ В Т-ОЦЕНКИ ($X=50$; $SD=10$) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – 9.–11. КЛАС.....	251
ТАБЛИЦА Д.2. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА СУРОВИЯ БАЛ ПО МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ В Т-ОЦЕНКИ ($X=50$; $SD=10$) И КУМУЛАТИВНИ ПРОЦЕНТИ – 9.–11. КЛАС (ПРОДЪЛЖЕНИЕ).....	252

Фигури

Фигура 1.1. Равнище на гняв, враждебност, обидчивост, злопаметност и отмъстителност при четирите статуса на АГРЕСИЯ-ВИКТИМИЗАЦИЯ	38
Фигура 1.2. Структурен модел на компонентите на Многомерната ска̀ла за АГРЕСИВНОСТ (КАЛЧЕВ, 2009) и компонентите на ска̀лата за ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ С МЕДИАТОРНА РОЛЯ НА ГНЕВА	41
Фигура 1.3. Равнища на компонентите и общия показател за ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ ПРИ МОМЧЕТАТА И МОМИЧЕТАТА	43
Фигура 2.1. Структурен модел за ЕФЕКТите на компонентите на ЕМПАТИЯ ВЪРХУ компонентите на въпросника за ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИЯ	72
Фигура 2.2. Честотно разпределение на компонентите на ВППСС	80
Фигура 2.3. Възрастови промени по ска̀лите на въпросника за ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ	84
Фигура 3.1. Ефекти на Гняв, Враждебност и Морален скептицизъм върху компонентите на Екстернализирани проблеми: два модела, със и без медиаторна роля на гнева .	104
Фигура 3.2. Ефекти на компонентите на Многомерната ска̀ла за АГРЕСИВНОСТ (МСА) върху компонентите на Екстернализирани проблеми	105
Фигура 3.3. Директни и индиректни ефекти на Слаб самоконтрол върху Нарушаване на нормите	110
Фигура 3.4. Директни и индиректни ефекти на Слаб самоконтрол, Отчуждение от родителите и Нагласи към дрогата върху Нарушаване на нормите и Асоциални прояви	110
Фигура 3.5. Ефекти на ска̀лите от BASC (SRP-A) върху Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол	115
Фигура 3.6. Ефекти на Депресия и Социална тревожност върху Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол	120

ФИГУРА 3.7. ЕФЕКТИ НА СКАЛИТЕ ОТ ВЪПРОСНИКА НА Р. ГУДМАН (SDQ) ВЪРХУ НАРУШАВАНЕ НА НОРМИТЕ И СЛАБ САМОКОНТРОЛ ..	123
ФИГУРА 3.8. ЕФЕКТИ НА ДИМЕНСИИТЕ НА РОДИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ ВЪРХУ НАРУШАВАНЕ НА НОРМИТЕ И СЛАБ САМОКОНТРОЛ	126
ФИГУРА 3.9. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ	129
ФИГУРА 3.10. ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА СКАЛИТЕ СЛАБ САМОКОНТРОЛ И НАРУШАВАНЕ НА НОРМИТЕ	129
ФИГУРА 4.1. SCREE-ТЕСТ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ БРОЯ НА ФАКТОРИТЕ	146
ФИГУРА 4.2. ЙЕРАРХИЧНИ КОНФИРМАТОРНИ МОДЕЛИ С ЧЕТИРИ И С ТРИ ОТ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА, С ФАКТОР ОТ ВТОРИ РЕД...	156
ФИГУРА 4.3. ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ВИКТИМИЗАЦИЯ, КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА И АГРЕСИЯ – СТРУКТУРЕН МОДЕЛ С НАБЛЮДАВАНИ ПРОМЕНЛИВИ	163
ФИГУРА 4.4. РАВНИЩА НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ПРИ ЧЕТИРИТЕ СТАТУСА НА АГРЕСИЯ И ВИКТИМИЗАЦИЯ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ	165
ДИАГРАМА 4.5. ВРЪЗКИ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА И АГРЕСИЯТА – СТРУКТУРЕН МОДЕЛ С НАБЛЮДАВАНИ ПРОМЕНЛИВИ	166
ФИГУРА 4.6. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА – ОТДЕЛНО И В СЪЧЕТАНИЕ С ГНЯВ, ВРАЖДЕБНОСТ, НЕДОВЕРИЕ И МОРАЛЕН СКЕПТИЦИЗЪМ, ВЪРХУ ВИДОВЕТЕ АГРЕСИЯ	169
ФИГУРА 4.7. ЕФЕКТИ НА ГНЯВ И НЕДОВЕРИЕ С МЕДИАТОРНА РОЛЯ НА ЕМПАТИЙНА ЗАГРИЖЕНОСТ И ПРИЕМАНЕ НА ПЕРСПЕКТИВА ВЪРХУ ВИДОВЕТЕ АГРЕСИЯ	172
ФИГУРА 4.8. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ВЪРХУ НАГЛАСИТЕ КЪМ ЖЕРТВАТА И ТОРМОЗА ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ.....	178
ФИГУРА 4.9. ЕФЕКТИ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ВЪРХУ КОМПОНЕНТИТЕ НА НАГЛАСИТЕ КЪМ ЖЕРТВАТА И ТОРМОЗА ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ В УЧИЛИЩЕ.....	178
ФИГУРА 4.10. ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА.....	180
ФИГУРА 4.11. РАВНИЩА НА КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ПРИ МОМЧЕТАТА И МОМИЧЕТАТА.....	182
ФИГУРА 4.12. ВЪЗРАСТОВИ ПРОМЕНИ ПРИ КОМПОНЕНТИТЕ НА ЕМПАТИЯТА ПРИ МОМЧЕТАТА И МОМИЧЕТАТА: „РАННО“ (6.–8. КЛАС) СРЕЩУ „КЪСНО ЮНОШЕСТВО (9.–11. КЛАС)	185
ФИГУРА 5.1. SCREE-ТЕСТ НА КЕТЪЛ ЗА ОПРЕДЕЛЯНЕ БРОЯ НА ФАКТОРИТЕ НА СКАЛАТА ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ	196
ФИГУРА 5.2. ЕФЕКТИ НА ЕМПАТИЯ И МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ ВЪРХУ ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ	205
ФИГУРА 5.3. ЕФЕКТИ НА ЕМПАТИЯ И МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ ВЪРХУ АГРЕСИЯ	207

ФИГУРА 5.4. ЧЕСТОТНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ОБЩИЯ ПОКАЗАТЕЛ ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ	207
ФИГУРА 5.5. ВЪЗРАСТОВИ ПРОМЕНИ ПРИ МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ ПРИ МОМЧЕТАТА И МОМИЧЕТАТА: „РАННО“ (6.–8. КЛАС) СРЕЩУ „КЪСНО ЮНОШЕСТВО“ (9.–11. КЛАС)	214

Увод

Тази монография продължава работата върху методите за оценка на агресията и деструктивното поведение в юношеска възраст чрез анализ на пет скали:

- *за предъвкване на негативния опит* на Д. Капрара (първа глава);
- *за поведение в проблемни социални ситуации* на М. Линденберг и съавтори (втора глава);
- *за екстернализирани проблеми на развитието* на П. Калчев (трета глава);
- *за емпатия* на М. Дейвис (четвърта глава);
- *за морална неангажираност* на А. Бандура (пета глава).

За разлика от първата част на изследването – *Многомерната скала за агресивност* (Калчев, 2009), за чието конструиране всички протоколи са събрани от автора, емпиричният материал за представените във втората част инструменти е получен с решаващото участие на студенти: всички протоколи на скалите за поведение в проблемни социални ситуации и морална неангажираност и по-голямата част от тези за екстернализирани проблеми на развитието и емпатия (останалите, включително и данните за предъвкване на негативния опит, са получени от автора). Използваните протоколи от студентите са част от подготовката на бакалавърски и магистърски дипломни работи, защитени под ръководството на автора в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Имената на конкретните участници са посочени в съответните глави на изложението.

Благодаря на студентите за помощта при събирането на емпиричния материал, но отговорността за анализа и интерпретации

ята на резултатите е на автора, към когото трябва да се адресират забележките и препоръките на критичните читатели.

За всеки инструмент последователно са представени: структурата при български юноши (на базата на експлораторен и конфирматорен факторен анализ), данни за надеждността и валидността, нормативните стойности и трансформирането на суровия бал в стандартни Т-оценки и кумулативни проценти.

В заключението се обсъждат накратко някои ограничения в използването на скалите, както и насоки за тяхното приложение. Препоръката е описаните скали да се прилагат заедно с основния инструмент – *Многомерната скала за агресивност в юношеска възраст* (Калчев, 2009), което би разширило възможностите за интерпретация на резултатите.

Тук *не е публикувано* пълното описание (съдържанието на айтемите) на скалите, каквато е и наложилата се в професионалната литература практика по отношение на психометрични инструменти от посочения тип. Според приетите на Третия конгрес на психолозите в България през октомври 2005 г. правила за категоризиране те се отнасят към категория „В“ (вж. също *Българско списание по психология*, 2, 2006, с. 45–46). Квалифицираните потребители с необходимата *базова и специализирана* подготовка по психология на развитието, психометрия и психодиагностика могат да се свържат с автора за договаряне на условията за предоставяне на инструментите¹.

---

¹ За контакти: София, бул. „Цар Освободител“ № 15, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Катедра по обща, експериментална и генетична психология, етаж 3, каб. 49; тел. 9308 240, имейл: ppkalchev@yahoo.com.

1.

Скала за предъвкване на негативния опит

Конструирането на скалата за разпадане–предъвкване на негативния опит (Caprara, 1986)¹ отразява персонологичния подход към агресията, фокусиран не върху ситуационните детерминанти (фрустрация, външни стресори), а върху индивидуалните различия и начина, по който те опосредстват агресивните реакции. „Предъвкването–разпадането“ отразява времевото измерение (устойчивостта) на агресивното намерение – тенденцията човек да се фокусира върху дразнеж/обиден за него опит като начин да засили или поне да поддържа агресивното желание за отмъщение (Caprara, 1986).

Оригиналното название на инструмента е „Скала за разпадане–предъвкване“ (*Dissipation-Rumination Scale*, Caprara, 1986), но се използва и вариантът „Предъвкване–разпадане“ (Caprara et al., 1994), а конструктът се означава и като „враждебно предъвкване“ (*hostile rumination*) (напр. Bandura et al., 1996; 2001; Caprara et al., 2007). Тъй като високият бал по скалата е по посока на „предъвкване“, по-долу скалата ще се означава като „предъвкване–разпадане“ (или за краткост „предъвкване“) на негативния опит, за да се избегнат потенциални неясноти при интерпретацията.

---

¹ Характеристиките на конструкта и разработеният за оценката му оригинален инструмент (Caprara, 1986), заедно с данни за валидността при български юноши, са представени частично в Калчев, 2009, трета глава. За улеснение на потребителя те са възпроизведени в настоящата глава, но заедно с детайлното описание на конструирането на българския вариант на скалата, вкл. данни за структурата, надеждността, нормативните стойности и трансформирането на суровия бал в стандартни оценки, необходими за практическото използване на инструмента.

„Враждебните предъвквания“ се дефинират като тенденция за натрупване, „складиране“ на враждебни мисли, очаквания, атрибуции и намерения за отмъщение след провокация, свързана със заплаха за Аза. Според Д. Капра „разпадането“ и „предъвкването“ са личностен конструкт с едномерен характер или една-единствена дименсия с бързо разпадане и минимално „предъвкване“ на негативния опит в единия край и бавно разпадане и упорито „предъвкване“ – в другия. Хората с бързо разпадане/слабо „предъвкване“ не са склонни да таят мисли/желания за отмъщение в резултат на преживяна враждебна ситуация. Тези с бавно разпадане/силно „предъвкване“ е по-вероятно да се отдадат на мисли за сторената им несправедливост и нанесената им обида, и на желание за отмъщение.

Ако *раздразнителността* (дефинирана като тенденция да се реагира импулсивно с агресия при най-слабата фрустрация, несъгласие или пречка) показва как недостатъчният контрол върху емоциите засилва ефектите на ситуационните фактори, водещи до реактивна агресия, *враждебните предъвквания* са свързани с трайно влияние на негативния афект при преработването на информацията за преживяното с цел реванш и отмъщение. От тази гледна точка *враждебното предъвкване* е конструкт, насочващ вниманието към въпроса: „Как свързаните с Аза безпокойства, атрибуции и очаквания влияят за трансформирането на преживяно унижение/несправедливост в реваншистки цели и отмъстителни реакции?“ (Caprara, 1986; Caprara et al., 2007). Ако раздразнителността и емоционалната чувствителност са от критично значение в условията на импулсивна, реактивна агресия, предъвкването–разпадането е съществено в ситуации, в които когнитивните процеси на възприемане, атрибутиране, оценяване и припомняне излизат на преден план (Caprara et al., 1994). Хората с високо равнище на „предъвкване“ са по-склонни да помнят предишни обиди, да са обзети от чувствата, свързани с оценките на тяхното изпълнение, да мислят за отмъщение и да го желаят. „Разпадането–предъвкването“ на негативния опит отразява хипотетична променлива, която има по-скоро когнитивни измерения и влияе вър-

ху агресията, като намалява или засилва агресивното намерение в течение на времето¹.

Проблемът за „враждебните предъвквания“ е уместно да се постави в по-широкия контекст на дискусията за ролята на т.нар. „руминации“ (*ruminations*), които могат да са не само с враждебен (гневен, отмъстителен), но и с тревожен или депресивен характер. Например проблемът с *контрола* върху безпокойствата (определяни по традиция като поредица от повтарящи се мисли и образи за очаквани негативни събития) се дефинира като отделен диагностичен критерий за генерализирано тревожно разстройство (American Psychiatric Association, 1994, p. 435)². Както и при тревожността, когнитивната концептуализация на депресията се свързва с повторение, предъвкване на мисли и образи, съсредоточени върху депресивните чувства и преживявания. От тази гледна точка депресивните и тревожните „руминации“, изглежда, имат обща черта: повтарящия се характер на фокусираните върху негативни събития мисли (Segerstrom et al., 2000). Въпросът обаче – дали двата типа „предъвквания“ се различават само по *съдържание* или по *механизъм на действие*, остава открит. Наистина депресивните и тревожните „предъвквания“ корелират по-силно съответно с *преживени* загуби и *бъдещи* заплахи, но част от безпокойствата са насочени към минали събития, а депресивните предъвквания могат да са свързани и с очаквания за бъдещето (цит. по Segerstrom et al., 2000). Алтернативата е да се допусне съществуването на неспецифични (общи) механизми, чрез които феномените на „предъвкване“ са свързани както с тревожността, така

---

¹ Като личностна характеристика отмъстителността се определя като диспозиция, ориентираща човека към реванш след преживяно оскъбление или простъпка (McCullough et al., 2001). Въпреки че актовете на отмъщение могат да са спонтанни и импулсивни, за хората с високо равнище на отмъстителност е характерно „предъвквашо“ мислене за преживяното събитие. От тази гледна точка стремежът към реванш и възмездие може да е резултат именно от този процес на „предъвкване“, но от друга страна, подобен тип мислене е възможно да е страничен продукт на нагласите за реванш: отмъстителните хора „предъвкват“ преживяната несправедливост и нанесената им вреда, за да останат съсредоточени върху свързани с отмъщението цели (McCullough et al., 2001).

² American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (4th. ed.) (DSM-IV). Washington, DC: Author. (По-нататък за краткост се използва DSM-IV, 1994.)

и с депресията. Възможно е например те да фокусират вниманието върху несъответствието с поставените цели (което в зависимост от характера на целите може да подхранва депресия или тревожност), да активират определени афективно натоварени схеми, да влияят върху свързаните с депресия и тревожност процеси на преработване на информацията, да засилват/удължават негативните емоционални състояния (вж. по-подробно Segerstrom et al., 2000). Данните за общи и неспецифични механизми, свързани с влиянието на „предъвкващото“ мислене върху депресията и тревожността, ще са стъпка към обяснението на добре установена емпирична връзка между двата конструкта. В това отношение интерес представлява и емпирично конструираната скала „Предъвкване“ на безпокоящи мисли (от „Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст“, Калчев, 2005а) като емпиричен индикатор на тревожността, но не и на депресията (вж. по-подробно Калчев, 2005а, първа глава, § 1.2.) Анализът на „руминациите“ в този по-общ контекст обаче излиза извън предмета на настоящото изложение¹.

Скалата за предъвкване на негативния опит на Д. Капрара (Caprara, 1986) включва 20 айтема, извлечени чрез експлораторен факторен анализ (по метода на главните компоненти) от 50 изходни признака върху извадка от 200 лица (отговорите се дават с помощта на 6-степенна Ликъртова скала – от *Изцяло невярно* до *Напълно вярно*). Петнадесет от айтемите участват във формирането на общия показател, а останалите 5 (с ниски тегла) са оставени като фонові признаци. Данните от две нови извадки (366 италиански [250 мъже и 136 жени] и 291 американски студенти [211 мъже и 80 жени] потвърждават наличието на един голям фактор (38,8% и 38,2% обяснена дисперсия след отстраняването на петте фонові признака), като най-ниските тегла по първия фактор са съответно 0,382 и 0,371 (Caprara, 1986). Надеждността на скалата (α на Кронбах) в италианската и американската извадка е 0,79 и 0,87.

---

¹ Очевидно е също така, че умствените преповтаряния („руминации“) могат да са с положителна или с отрицателна валентност, например за вероятния желан изход или съжаление за непостигнатите цели. На практика обаче терминът „руминации“ се използва обикновено с негативно значение (Sukhodolsky et al., 2001).

В посочения източник се цитират и данни от два експеримента за оценка на валидността на общия показател (изследваните лица получават възможност да реагират агресивно – чрез електрически ток или оценки за човека, който преди това ги е обидил, като се варира степента на обидата и времето, след което са възможни ответните/отмъстителните действия). Съгласно получените данни лицата с високо равнище на „предъвкване“ реагират по по-отрицателен начин дори след период от 24 часа (Caprara, 1986). Аналогични резултати са получени и с ирландски студенти в експеримент от същия тип (Collins & Bell, 1997). Данни за валидността на скалата са публикувани и в по-късни изследвания (напр. Caprara et al., 1994; 2007; Bandura et al., 1996; 2001 и др.

1.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКАЛАТА ЗА ПРЕДЪВКВАНЕ НА НЕГАТИВНИЯ ОПИТ

Българският превод на скалата на Д. Капрара е направен от Камелия Ханчева и Пламен Калчев – два независими варианта, обсъждани до постигане на съгласие. При превода не са формулирани „резервни“ айтеми, т.е. изходната версия съдържа 20 айтема (15 от които според оригиналния вариант са предназначени за оценка на общия показател, а 5 – като фонові признаци)¹.

Изследвани лица. Емпиричният материал е получен на два етапа².

1. На първия (1998–1999) резултатите са от 647 лица (от 7. клас до студентска възраст) – 31,4% момчета, 66,0% момичета, 2,6% неотговорили. Експлораторният анализ извлича един голям фактор – резултат, който съответства на идеята за едномерния характер на конструкта, като общата оценка по скалата се формира

---

¹ Резултати със същия инструмент по-рано у нас са получени в изследванията на Й. Зографова с възрастни (Зографова, 2001; там са представени и данни за конструктната валидност: връзки със скали за агресия, толерантност към насилие, депресия, тревожност и др.). При подготовката на скалата от настоящото изследване посочената българска версия не е използвана, т.е. двата варианта са независими с някои различия в превода на оригиналния текст.

² Всички протоколи са събрани от автора в училища в град София, а данните за студентите са от СУ „Св. Климент Охридски“, специалности „Психология“ и „Педагогика“.

на база факторни тегла по първия неротиран фактор и включва 16 от оригиналните признаци с равнище на вътрешна съгласуваност $\alpha=0,86$ (при момчетата и момичетата съответно – 0,85 и 0,86). Въпреки наличието на един голям фактор, от статистическа гледна точка са налице аргументи и в полза на двуфакторно решение, въз основа на което могат да се формират две подскали (корелиращи при $r=0,51$): (1) *Злопаметност* (8 айтема, $\alpha=0,80$), свързана с акумулиране, „предъвкване“ на негативния опит, и (2) *Отмъстителност* (5 айтема, $\alpha=0,63$), асоциирана с мисли/нагласи за реванш и възмездие. Сравнителният анализ по пол показва, че при жените е налице по-висок бал по *Злопаметност* ($t=2,87$; $p<0,01$), а при мъжете – по *Отмъстителност* ($t=4,49$; $p<0,01$) (резултати от първия етап са публикувани в Калчев, 2002; 2003, трета глава; 2005б);

2. На *втория етап* (2007–2008) са събрани допълнително данни от 353 ученици и студенти (пълни протоколи). Разпределението на двете обединени извадки е представено на таблица 1.1.

Таблица 1.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас.

	Момчета	Момичета	Непосочици	ОБЩО
7. клас	93	93	2	188
8. клас	97	114	6	217
9. клас	39	89	1	129
10. клас	33	71	3	107
11. клас	25	85	7	117
12. клас	3	35	0	38
Общо ученици	290	487	19	796
Студенти	37	164	3	204
ОБЩО	327	651	22	1000

Както се вижда от данните в таблица 1.1., от една страна са налице по-малък брой протоколи за 9.–12. клас, а от друга, извадката като цяло е дисбалансирана по пол, с преобладаване на момичетата (жените). Поради тази причина: (1) протоколите за 9.–12. клас са обединени (като броят на лицата в посочения възрастов диапазон нарастват на 100 момчета и 280 момичета) и при всички следващи анализи на възрастовите различия са използвани общите данни за 9.–12. клас; (2) по случаен път са отстранени 180 протоколи на момичета от 9.–12. клас с цел балансиране на

ученическата извадка по пол. По този начин броят на ученическите протоколи намалява на 616: 290 момчета, 307 момичета и 19 непосочили (без протоколите с неозначен пол – 597 лица). Балансираната по пол ученическа извадка е използвана при анализите общо за момчетата и момичетата.

Факторен анализ. Въпреки предварителните данни (от първия етап) за наличие на един голям фактор и на потенциално две допълнителни подскали, структурата на айтемите от обединената извадка е изследвана отново с помощта на експлораторен факторен анализ, като, за разлика от първия етап: първо, от анализа са изключени протоколите на студентите (тъй като целта е апробация на скалата в юношеска възраст; второ, анализът е извършен по метода на главните компоненти и по този на минималните остатъци (*MINimum RESiduals – MINRES*) на база на полихорична корелационна матрица¹. Ротацията на факторите и в двата случая е извършена по Варимакс и Промакс. Трето, поради дисбалансирания характер на извадката по пол всички факторни анализи са направени и поотделно при момчетата и момичетата. Четвърто, идентифицираната в експлораторното изследване структура е оценена и чрез конфирматорен факторен анализ с помощта на LISREL 8.72 върху същата извадка².

Структурата на изходните 20 айтема е изследвана първо по метода на главните компоненти и MINRES в балансираната по пол ученическа извадка (N=616). Тъй като при всички факторни решения (вкл. и по пол) четири от „фоновите“ признаци са с ниски или незначими тегла, те са изключени. В разрез с предвари-

---

¹ MINRES, извършен с помощта на LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001), се базира на директно минимизиране на най-малките квадрати, устойчив е на нарушения в нормалното разпределение и може да се използва и когато корелационната матрица не е положително дефинирана (каквато може да е матрицата от полихорични корелации) (Jöreskog, 2003). Използването на полихоричната корелационна матрица (вместо Пирсъновата) се определя от факта, че въпреки обичайната практика Ликъртовият тип скали за отговори да се приемат за интервални, в по-строг смисъл те се отнасят към ранговите (ординални) скали. За изчисляването на полихоричните коефициенти данните предварително са обработени чрез PRELIS 2 (Jöreskog & Sörbom, 1993b).

² Подобна процедура по дефиниция надценява степента на съответствие с емпиричните данни, но се налага поради недостатъчния брой на изследваните лица за формиране на втора независима извадка.

телните очаквания петият от тези айтеми („Критиките и забележките силно ме разстройват“), също отстранен от оригиналната версия (Саргага, 1986), е с по-високи и приемливи тегла и при двата пола при различните варианти на факторизация и затова е запазен за следващите анализи. По тази причина всички представени по-долу резултати се базират на корелациите на 16-те признака.

Оценката на структурата по метода на главните компоненти и MINRES не съответства изцяло на изходните предположения от първия етап на изследването. При критерий $eigenvalue > 1$ е възможно извличането на три фактора, а *scree*-тестът на Кетъл свидетелства в полза на двуфакторно решение, но и за възможен трифакторен вариант (съответно 40,7% и 47,6% обяснена дисперсия). Двуфакторното решение обаче не възпроизвежда изцяло компонентите от първия етап (вж. по-горе), означени като „Злопаметност“ и „Отмъстителност“. В този случай от първия фактор, в който се смесват свързани с липсата на прошка и нагласи за реванш айтеми, се отделя втори по-малък, чиито признаци могат да се обединят като *Обидчивост* с основна тема чувствителност към нанесени обиди и съхраняване на негативния опит. Например:

- „Случва се да не мога да заспя от мисълта как са се отнесли с мен.“
- „Критиките и забележките силно ме разстройват.“
- „Още помня обиди, нанесени ми преди години.“

При трифакторното решение първият по-голям фактор от двуфакторния вариант се разпада на два компонента, чиито доминиращи теми могат да се обозначат като *Злопаметност* и *Отмъстителност*.

Злопаметност също се свързва с натрупване на негативен опит, но с акцент върху озлобление, „предъвкване“ на обидата и отсъствие на прошка. Например:

- „Трудно прощавам обиди или оскърбления.“
- „Въпреки всички извинения, винаги имам едно наум за хора, които са ме ядосали или засегнали.“
- „За определени обиди не приемам извинения.“

Отмъстителност се асоциира по-директно с мисли/нагласи за реванш и възмездие, например:

- „Колкото повече време минава, толкова по-силно удовлетворение изпитвам от отплатата и реванша.“
- „Ако някой се отнесе зле с мен, рано или късно му го връщам.“
- „Ако някой ми се надсмее или ми се подиграе, колкото повече мисля за това, толкова повече се разгневявам.“

От съдържателна гледна точка може да се допусне, че трите конструкта: *Обидчивост* → *Злопааметност* → *Отмъстителност*, се ранжират според активната нагласа за реванш и възмездие: от пасивно „фиксиране“ върху преживяна обида/несправедливост през съхраняване на негативното преживяване, свързано с озлобление и липса на прошка, до активна нагласа за реванш и отмъщение.

При дву- и трифакторното решение обаче са налице „проблемни“ айтеми, натоварени значимо по повече от един фактор. За разпределението на тези „спорни“ айтеми последователно са оценени резултатите от експлораторните анализи при момчетата и момичетата, както и данните от конфирматорния анализ, включително и по пол, с натоварване на дадения айтем едновременно по „конкуриращите се“ фактори или с последователно ограничаване на теглото по един от тях и отчитане на стандартизираните коефициенти и редукцията в стойността на χ^2 . Пример за „проблемен“ айтем е „Помня много добре последния път, когато се почувствах оскърбен“. Той има много близки тегла по *Обидчивост* и *Злопааметност* с минимално предимство в полза на първия фактор. Същият резултат се възпроизвежда и при анализите по пол, а освобождаването на теглата едновременно по двата фактора в рамките на конфирматорния анализ отново не предлага категорични аргументи в полза на един от двата варианта, макар че натоварването само по един фактор свидетелства за известно преимущество в полза на първия. В *Обидчивост* се включва още един, сходен по съдържание айтем: „Още помня обиди, нанесени ми преди години“, който също е със значими тегла и по *Обидчивост*, и по *Злопааметност*, но за разлика от „Помня много добре последния път, когато се почувствах оскърбен“ е, със стабилно по-

високи тегла, включително и по пол в рамките на експлораторните и конфирматорните анализи.

Недостатъчните дискриминативни възможности на двата посочени айтема очевидно имат и съдържателна интерпретация. В житейски смисъл конструкторът от типа на *Обидчивост* би могъл да се обозначи и като „Прощавам, но не забравям“ (или „Не съм злопамятен, но помня“), докато *Злопамятност* – „Не забравям и не прощавам“. И двата посочени айтема отразяват „фиксирането“ на преживяна обида/несправедливост, но не и потенциалните асоциирани с нея негативни емоции, което вероятно е предпоставка и за нееднозначното им тълкуване. Съответно налице са две алтернативи:

1. Отстраняване на двата айтема поради слабите им дискриминиращи възможности. В този случай те биха могли да участват само във формирането на общия бал по скалата (в рамките на експлораторните и конфирматорните анализи те са с тегла над 0,55 при форсирано еднофакторно решение). Преимуществото е „по-чистата“ оценка на латентните променливи, но този вариант съкращава *Обидчивост* само до три признака и понижава надеждността до равнище, поставящо под съмнение използването на скалата за практически цели;
2. Разпределяне на двата айтема към *Обидчивост*, за което са налице и статистически основания (в частност в рамките на конфирматорния анализ натоварването им по тази скала (в сравнение със *Злопамятност*) понижава стойността χ^2 ($\Delta\chi^2 = 51,09$)¹, т.е. подобрява степента на съответствие на модела с емпиричната матрица. Включването на признаците би довело обаче и до засилване на корелацията между *Обидчивост* и *Злопамятност* (на латентно равнище и на ниво суров бал). Въпреки това, на този етап от конструирането на скалата е предпочетен вторият ва-

---

¹ Разликата е още по-голяма при обработката на данните по метода не на максималната вероятност, а на диагонално претеглените най-малки квадрати с използване на асимптотичната ковариационна матрица: при скалираната стойност χ^2 на Satorra-Bentler е $\Delta\chi^2 = 99,28$.

риант с разпределение на двата посочени айтема към *Обидчивост*.

По-същественият въпрос обаче е свързан с проучване на трифакторната структура по пол. Данните от MINRES при момчетата възпроизвеждат трите фактора от общата извадка, докато при момичетата двуфакторният вариант също разграничава признаците за *Обидчивост* от останалите, но при трифакторното решение е налице частично разместване в сравнение с данните от общата извадка и при момчетата. Ето защо на следващия етап данните са оценени с помощта на конфирматорен факторен анализ чрез сравняване на три модела: (1) *еднофакторен* с натоварване на всичките 16 айтема върху един фактор (вариант, който съответства на оригиналното схващане при конструирането на скалата; Саргаа, 1986); (2) *двуфакторен*, при който айтемите от *Обидчивост* се отделят от останалите, и (3) трифакторен с разграничаване на *Обидчивост*, *Злопамятност* и *Отмъстителност*.

Поради отсъствието на втора независима извадка конфирматорният анализ е осъществен върху тази от експлораторното изследване (вече беше посочено, че подобен подход надценява степента на съответствие с емпиричната матрица). Данните са анализирани на базата на полихоричната корелационна матрица по метода на максималната вероятност (ML)¹. Индексите за степента на съответствие са представени в таблица 1.2.

---

¹ Тъй като са нарушени изискванията за нормално разпределение, се препоръчва използването на метода на максималната вероятност, тъй като е устойчив на такива нарушения (*Robust Maximum Likelihood*), или на метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (*Diagonally Weighted Least Squares* [DWLS]) с използване на асимптотичната ковариационна матрица. За стабилната оценка на параметрите обаче в този случай е необходим голям брой изследвани лица (в зависимост и от сложността на модела, т.е. броя на оценяваните параметри) и поради тази причина е използван ML-алгоритъмът. От друга страна, прегледът на асиметрията (*skewness*) и на ексцеса (*kurtosis*) на включените в анализа 16 айтема показва, че седем са с незначима асиметрия, а при останалите тя е в интервала от +1 до -1. По отношение на ексцеса с незначима стойност е един айтем, а при останалите са налице отрицателни стойности, но не по-ниски от -1,5. Подобни стойности на асиметрията и ексцеса се разглеждат като относително малки и допускат приложението на теорията за нормално разпределение при анализа на категориален/ординален тип данни (вж. Schumacker & Lomax, 2004, р. 69). Независимо от по-малкия обем на извадките данните са обработени и по метода

Таблица 1.2. Индекси за степен на съответствие от конфирматорния анализ на едно-, дву и трифакторния модел на скалата за предвкване на негативния опит на Д. Капра

Модел	χ^2	df	χ^2/df	RMSEA	GFI	AGFI	CFI	NNFI	ECVI	AIC	CAIC
1 фактор Общо	542,6	104	5,23	0,099	0,87	0,83	0,91	0,90	1,29	771,4	944,0
2 фактора Общо	360,0	103	3,50	0,067	0,93	0,90	0,95	0,94	0,75	447,2	625,1
3 фактора Общо	298,8	101	2,96	0,060	0,94	0,92	0,96	0,95	0,65	388,7	577,4
1 фактор Момчета	288,3	104	2,77	0,088	0,87	0,83	0,92	0,91	1,38	398,2	547,7
2 фактор Момчета	236,4	103	2,30	0,071	0,90	0,87	0,94	0,93	1,10	317,1	471,2
3 фактор Момчета	193,7	101	1,92	0,058	0,92	0,89	0,96	0,95	0,93	268,7	432,1
1 фактор Момичета	519,1	104	4,99	0,110	0,85	0,81	0,91	0,90	1,52	737,4	903,3
2 фактора Момичета	347,4	103	3,37	0,072	0,91	0,89	0,95	0,94	0,88	427,0	598,0
3 фактора Момичета	312,2	101	3,09	0,068	0,92	0,90	0,96	0,95	0,82	395,6	577,0

Забележки:

(а) RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; GFI – Goodness of Fit Index; AGFI – Adjusted Goodness of Fit Index; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index; ECVI – Expected Cross-Validation Index; AIC – Akaike Information Criterion; CAIC – Consistent Akaike Information Criterion (за обяснение на индексите вж. Jöreskog & Sörbom, 1993a; Jöreskog et al., 2001; Kline, 1998; Schumacker & Lomax, 2004).

(б) Данните общо за момчетата и момичетата са върху балансираната по пол ученическа извадка (N=597); данните за момчетата и момичетата – върху всички събрани ученически протоколи (290 момчета и 487 момичета) (протоколите на студентите са изключени от анализа).

Дву- и трифакторният модел могат да се сравнят с еднофакторния на базата на редуцията в стойността на χ^2 , тъй като са производни един от друг (ако в тях се фиксира корелация между факторите, равна на 1, т.е. факторите се дефинират като идентични, се възпроизвежда еднофакторният модел). При дефиниране на корелация от 1 между два от факторите в трифакторния модел обаче не се възпроизвежда двуфакторният модел. Затова в таблица 1.2 са представени и индексите за сравняване на недериватни модели: AIC,

---

на DWLS с изчисляване на скалираната стойност χ^2 на Satorra-Bentler ($S-B\chi^2$) и резултатите са представени частично по-долу.

CAIC и ECVI (и в трите случая се предпочита моделът с по-ниски стойности).

Получените резултати потвърждават преимуществата на трифакторния модел както в общата извадка, така и по пол. Индексите за трифакторните модели като цяло свидетелстват за приемлива степен на съответствие с емпиричната матрица (стойността на RMSEA обаче не е задоволителна, тъй като за индикатор за добра степен на съответствие се приема резултат от 0,05; Jöreskog & Sörbom, 1993a, p. 124)¹. Резултатите за момчетата и момичетата също са близки (разлики в стойностите на χ^2 са повлияни и от броя на лицата в двете извадки) и – отчасти в разрез с предварителните очаквания – не свидетелстват за съществени преимущества на трифакторното решение при момчетата. Ето защо на този етап от конструиране на скалата е предпочетен трифакторният вариант, включително и по пол. Стандартизираните факторни тегла, изчислени по метода на максималната вероятност (ML), са представени в таблица 1.3.

Корелациите между факторите при момчетата и момичетата са представени в таблица 1.4.: под диагоналната линия – на латентно равнище (от конфирматорния анализ), а над нея – единичните корелации на Пирсън (на база суров бал)². Тези резултати показват балансиран корелации между трите фактора при момчетата, но по-силна връзка между *Злопаметност* и *Отмъстителност* при момичетата, която на латентно равнище достига 0,89. От тази гледна точка айтемите по-слабо разграничават двата конструкта в тази група.

Взаимоотношенията между компонентите могат да се анализират и от по-различен аспект: чрез преформулиране на измервателния модел със свободни ковариации между факторите в йерархичен модел с фактор от втори ред – „Предъвкване на негативния опит“. Оценката на йерархичния модел е важна и за обосноваване на из-

---

¹ Индексите за степента на съответствие на трифакторните модели, изчислени по алгоритъма DWLS с използване на асимптотичната ковариационна матрица, са по-високи – при момчетата, момичетата и в общата извадка са съответно: $S-B\chi^2=167,6/324,9/274,0$; $RMSEA=0,048/0,065,054$; $GFI=0,98/0,98/,098$; $AGFI=0,97/0,97/0,97$; $CFI=0,98/0,97/0,97$; $NNFI=0,98/0,97/0,97$.

² Корелациите на латентно равнище по дефиниция са по-силни, тъй като не са обременени от грешката в оценката на емпиричните индикатори.

ползването на общия показател, тъй като еднофакторният модел (вж. таблица 1.2.) е с незадоволителни индекси за степен на съответствие. От друга страна, макар йерархичният модел в съдържателен план да е по-сложен, тъй като въвежда нов конструкт (фактор от втори ред) за обясняване на едни и същи емпирични данни, в математико-статистически смисъл двата модела са с еднакъв брой оценявани параметри – вместо три свободни ковариации се дефинират три пътеки към първичните фактори и затова са с идентични индекси за степен на съответствие.

Таблица 1.3. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от скалата за предъвкване на негативния опит на Д. Капрара, трифакторно решение

№ на айтeма	Обидчи- вост	Злопамет- ност	Отмъсти- телност
15	0,65/0,70	–	–
12	0,56/0,66	–	–
20	0,56/0,62	–	–
13	0,55/0,54	–	–
19	0,52/0,35	–	–
7	–	0,62/0,72	–
9	–	0,62/0,53	–
11	–	0,54/0,54	–
10	–	0,48/0,51	–
2	–	0,45/0,60	–
17	–	–	0,70/0,58
6	–	–	0,68/0,71
16	–	–	0,67/0,76
5	–	–	0,55/0,50
3	–	–	0,45/0,53
1	–	–	0,37/0,41

Забележки:

(а) С получен шрифт са представени данните за момчетата (N=290), а след тях с курсив – за момичетата (N=487).

(б) Номерата на айтемите съответстват на поредността в оригиналната версия (Caprara, 1986).

Резултатите за момчетата показват близки тегла на първичните фактори по фактора от втори ред „Предъвкване“: за *Обидчивост*, *Злопаметност* и *Отмъстителност*, съответно: 0,80, 0,85 и 0,86 (вторичният фактор обяснява между 64%–74% от дисперсия-

та). При момчетата обаче теглата са съответно 0,68, 1,05 и 0,85, т.е. стандартизираното тегло на *Злопамятност* превишава 1 и е налице отрицателна остатъчна вариация, а PSI-матрицата (на необяснената дисперсия на първичните фактори) не е позитивно дефинирана. За разлика от случаите, когато *изходната* емпирична матрица не е позитивно дефинирана, аналогичният проблем при някои от матриците, свързани с оценка на параметрите (в частност PSI-матрицата), не означава задължително, че моделът не е коректно зададен. Подобен проблем може да произтича от много силната корелация на латентните фактори (в случая два от тях корелират на равнище 0,89; вж. таблица 1.4.). Ако например йерархичният модел се дефинира с два първични фактора: (1) *Обидчивост*, и (2) *Злопамятност+Отмъстителност*, теглата им по вторичния фактор при момчетата са 0,73 и 0,86.

Таблица 1.4. Корелации между компонентите на скалата за предъждане на негативния опит. Под главния диагонал, с получен шрифт и в курсив последователно са представени стойностите на латентно равнище (от конфирматорния анализ) при момчетата и момичетата; над него – единичните корелации на Пирсън (на база суров бал)

	Обидчивост	Злопамятност	Отмъстителност
Обидчивост	–	0,48/0,48	0,47/0,40
Злопамятност	0,68/0,71	–	0,53/0,67
Отмъстителност	0,68/0,53	0,72/0,89	–

В заключение ще бъдат изложени данните за инвариантността на факторната структура по пол. В рамките на моделирането със структурни уравнения това предполага междугрупов анализ, при който получените върху едната извадка модел (в случая на момчетата) се налага върху другия (за момичетата) и последователно се освобождават параметри за независима (самостоятелна) оценка във втората извадка. Ако освобождаването на даден параметър (параметри) води до подобряване на степента на съответствие (т.е. налице е статистически значимо намаляване на стойността на $\chi^2 - \Delta\chi^2$ при съответните степени на свобода), има основание да се направи заключение за полово различие по дадения параметър (фиксирането на ограничение за равни стойности в двете извадки трябва да се отхвърли) (Jöreskog, Sörbom, 1993a).

В съответствие с тази процедура последователно са сравнени три вида параметри на конфирматорния модел при момчетата и момичетата с използването на всички налични протоколи – 290 момчета и 487 момичета: (1) факторните тегла на айтемите, (2) корелациите, и (3) равнището на *Обидчивост*, *Злопамятност* и *Отмъстителност* при двата пола.

1. *Инвариантност на теглата по първичните фактори.* Подобно изискване означава, че всички айтеми от даден фактор са с еднакви тегла при момчетата и момичетата. За проверка на това предположение последователно по фактори са освободени теглата на айтемите за самостоятелна оценка в групата на момичетата. Тъй като стойностите на $\Delta\chi^2$ за *Обидчивост* ($\Delta\chi^2_{(5)}=4,96$), *Злопамятност* ($\Delta\chi^2_{(5)}=5,76$) и *Отмъстителност* ($\Delta\chi^2_{(6)}=4,77$) са статистически незначими, не се наблюдават значими различия в теглата на айтемите по пол.
2. Сравнението на корелациите на първичните фактори показва незначима разлика при *Обидчивост/Злопамятност* ($\Delta\chi^2_{(1)}=1,09$) и значими разлики при *Обидчивост/Отмъстителност* ($\Delta\chi^2_{(1)}=5,73$; $p<0,05$, с по-силна връзка при момчетата) и при *Злопамятност/Отмъстителност* ($\Delta\chi^2_{(1)}=24,39$; $p<0,01$, в полза на момичетата) (вж. и данните на латентно равнище в таблица 1.4.).
3. Тъй като латентните променливи не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в двете групи те трябва да се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори (в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор). При подобен анализ средната стойност в една от групите (тук на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog, Sörbom, 1993a). Според получените резултати при момичетата се наблюдава по-високо равнище по *Обидчивост* (mean=0,55; $p<0,01$ на база стандартна грешка на измерване) и *Злопамятност* (mean=0,29; $p<0,01$), докато при момчета е налице тенденция за по-високо равнище на *Отмъстителност* (mean=-0,19; $p<0,10$).

Накратко, данните като цяло потвърждават инвариантността на факторната структура по пол – отсъствие на различни факторни тегла на айтемите по пол, но с наличие на разлики в корелациите на латентните фактори (по-силна връзка между *Злопамятност* и *Отмъстителност* при момичетата), както и разлики в равнището на латентните фактори.

В заключение: въз основа на получените резултати има някои индикатори за възможно двуфакторно решение при момичетата, но на този етап надделяват аргументите в полза на трифакторната структура и при двата пола. При този вариант трите компонента на ска̀лата за „Предъвкване на негативния опит“ – *Обидчивост*, *Злопамятност* и *Отмъстителност*, се формират от 5, 5 и 6 айтема. Трите компонента теоретично могат да се ранжират по общ континуум: от пасивно преживяване, „фиксиране“ върху преживяна обида/случай, когато човек се е почувствал засегнат, през съхраняване на негативното, свързано с озлобление и липса на прошка преживяване, до активна нагласа за реванш и отмъщение.

Как би могъл оценяваният от ска̀лата на Д. Капра конструктор да се съотнесе с други, близки по съдържание понятия и най-вече с „гневните предъвквания“ и *враждебността*?

Предъвкването–разпадането на негативния опит може да се дефинира и директно чрез *гнева* – като тенденция за съхраняване/засилване или отслабване на чувството на гняв в течение на времето (Саргага, 1986), и от тази гледна точка интерес представлява сравнението с друг, близък по съдържание конструктор: „предъвкване на гнева“ (*anger rumination*) (Sukhodolsky et al., 2001).

Според Д. Суходолски и съавтори, „ако гневът се разглежда като емоция, предъвкването му може да се определи като мислене за тази емоция“ (Sukhodolsky et al., 2001, p. 689), т.е. като непреднамерени и повтарящи се когнитивни процеси, последвали възникването на гневната реакция. В този контекст „предъвкването на гнева“ се дефинира като многомерен конструктор, включващ три различни процеса: (1) спомени за преживян в миналото гняв, (2) внимание към непосредствения, свързан с гневни реакции опит, и (3) „оспорващо фактите мислене“, свързано с предпоставките и последиците от гневния епизод (например как би могла да се избегне породилата гняв ситуация или какъв друг изход би могла да има). Подобно разбиране на „гневните предъвквания“ ги свързва с трайния, продължителен характер на реакции-

ите, както и с тенденцията човек да се фиксира върху преживения гняв. Например спомените за преживян в миналото гняв могат да се отключат от настоящо изпитване на гняв, вниманието към преживявания гняв – да засили продължителността и интензивността, а „оспорващите“ мисли са потенциално свързани с действия за разрешаване на проблема или отмъщение (Sukhodolsky et al., 2001). Конструиранията в съответствие с тази концепция 19-айтемна скала (*Anger Rumination Scale, ARS*) за оценка на когнитивните процеси, появяващи се след възникналия гняв, се характеризира с 4-факторна структура: (1) „Гневни мисли след преживения епизод на гняв“, (2) „Мисли (фантазии) за реванш“, (3) „Гневни спомени“, и (4) „Разбиране на причините за случилото се“ (Sukhodolsky et al., 2001). Получената 4-факторна структура не съвпада с предварителния 3-факторен модел, но според авторите първият и третият фактор отразяват предполагаемата времева устойчивост на гневните реакции, т.е. съответстват на първите два компонента на модела, а третият компонент – „оспорващото фактите мислене“, вероятно се разпада на „мисли/фантазии за реванш“ и „разбиране на причините“¹.

Според Д. Суходолски и съавтори при сравняването на двата инструмента скалата за „Предъвкване–разпадане“ на Д. Капрара наистина е единственият въпросник, предназначен за директна оценка на когнитивните реакции спрямо гнева, но айтемите се отнасят по-скоро до нагласите за отмъщение след преживяна обида/оскърбление, докато във втория случай са с по-широко съдържание и оценяват когнитивните процеси при преживяване на гняв (Sukhodolsky et al., 2001). Независимо от това – от гледна точка на полученото с български юноши 3-факторно решение на скалата на Д. Капрара (*Обидчивост, Злопамятност и Отмъстителност*) – от двата инструмента съдържателно най-близки изглеждат *Отмъстителност* и „Мисли за реванш“ (от скалата на Д. Суходолски и съавтори). В *Обидчивост* наистина има и айтеми, оценяващи неотдавна преживяна обида/гняв (напр. „Случва се да

---

¹ Оценката на 3-факторния модел (с обединяване на „мисли за реванш“ и „разбиране на причините“) обаче свидетелства за по-ниски индекси за степен на съответствие. По отношение на половите различия (данните са от студентска извадка) по-високи резултати при мъжете се наблюдават само по „мисли за реванш“ (Sukhodolsky et al., 2001).

не мога да заспя от мисълта как са се отнесли с мен“), но разликата със *Злопамятност* се определя не от времевия параметър („Гневни мисли по повод настоящ/неотдавнашен епизод на гняв“ срещу „Спомени за по-рано преживени епизоди“ (както е в скалата на Суходолски и съавтори), а от наличието или отсъствието на прошка. Четвъртият фактор от скалата на Суходолски и съавтори („Разбиране на причините“) също няма аналог в скалата на Капрара. Накратко, двата инструмента се различават както по обсега на оценка – реакции спрямо преживяна обида/ситуация, в която човек се е почувствал засегнат (Капрара) или спрямо преживян гняв, породен и от редица други причини (Суходолски и съавтори), така и по характера на оценяваните конструкти. Тъй като на този етап отсъстват общи данни с двата инструмента, връзките между тях не могат да се коментират емпирично.

Предъвкване–разпадане се разглежда като мярка за оценка на враждебността (Saraga, 1986; Collins & Bell, 1997) и затова се очаква да корелира по-силно с когнитивния компонент на агресивността (в частност с *враждебност*) и по-слабо – с афективния и инструменталния компонент (*гняв* и *видове агресия*). Получените резултати се обсъждат по-долу (при оценката на валидността) чрез връзките с *Многомерната скала за агресивност*.

1.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

Надеждност

Данните за вътрешната съгласуваност – или стойностите на α на Кронбах по пол и клас – са представени в таблица 1.5.

Стойностите на α са функция на два основни фактора: средното равнище на интеркорелации и броя на айтемите. Първият от тях е свързан с идеята за надеждността (вътрешната съгласуваност на емпиричните индикатори, оценяващи дадения конструкт), а броят на признаците е нерелевантен (Clark & Watson, 1995). От тази гледна точка средното равнище на интеркорелации вероятно е по-полезен индекс на вътрешната съгласуваност в сравнение с α (Clark & Watson, 1995).

Резултатите на равнище компоненти свидетелстват за приемливи стойности на вътрешна съгласуваност (с оглед на малкия брой айтеми). Данните за момчетата и момичетата са съпостави-

ми, както и тези по възраст, но с по-висока стойност на α за *Обидчивост* при най-малките изследвани лица (7. клас)¹.

Таблица 1.5. Вътрешна съгласуваност на компонентите и общия показател на скалата Предъвкване на негативния опит (α на Кронбах и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean}) – УЧЕНИЦИ (9.–12. клас)

СКАЛИ	Брой айте-ми		Общо N=616	Момче-та N=290	Момиче-та N=487	7. клас N=188	8. клас N=217	9.–12. клас N=211
Обидчивост	5	α	0,72	0,70	0,72	0,78	0,67	0,68
		r_{mean}	0,33	0,32	0,33	0,42	0,29	0,20
Злопамятност	5	α	0,67	0,67	0,71	0,71	0,65	0,67
		r_{mean}	0,29	0,29	0,33	0,32	0,27	0,28
Отмъстителност	6	α	0,75	0,74	0,75	0,73	0,74	0,76
		r_{mean}	0,33	0,32	0,33	0,31	0,32	0,35
Предъвкване – общ показател	16	α	0,84	0,84	0,85	0,85	0,84	0,82
		r_{mean}	0,25	0,25	0,26	0,26	0,25	0,22

Забележка: Изчисляването на общите (за момчетата и момичетата) данни, включително за 7.–8. и 9.–12. клас, се основава на балансираната по пол извадка (след отстраняване по случаен път на 180 протокола на момичетата, вж. по-горе „Изследвани лица“). Данните по пол се базират на всички събрани протоколи.

Вътрешната съгласуваност за *общия показател* за предъвкване на негативния опит е на задоволително равнище и стойностите по пол и възраст варират в интервала 0,82–0,85; по-ниската средна интеркорелация на айтемите е предвидима и съответства на представата за многомерния характер на конструкта (средните интеркорелации на айтемите при отделните компоненти са по-високи, което произтича от начина им на формиране – чрез факторен анализ).

В заключение: данните за вътрешната съгласуваност са в съответствие с очакванията, но от практическа гледна точка по-ниската надеждност на компонентите увеличава размера на стандартната грешка на измерване и ограничава интерпретацията на индивидуалните резултати.

¹ Стойностите в студентската извадка (данните от която не са използвани при оценката на структурата на инструмента) за мъжете (N=37) и жените (N=164) са съответно: *Обидчивост*: $\alpha=0,71/0,72$, *Злопамятност*: $0,77/0,82$, *Отмъстителност*: $0,86/0,82$; за общия показател: $0,90/0,90$.

Стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за формиране на доверителния интервал¹ са съответно: *Обидчивост* – SEM=5,29 (≈ 10); *Злопамятност* – SEM=5,74 (≈ 11); *Отмъстителност* – SEM=5,00 (≈ 10); за общия показател за предъ̀вкване на негативни опит – SEM=4,00 (≈ 8).

Валидност

Валидността на ска̀лата за предъ̀вкване на негативния опит е оценена чрез връзки със: (1) първата българска версия на въпросника за агресия на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992), както и с конструираната на следващия етап *Многомерната ска̀ла за агресивност* (Калчев, 2009) и (2) *Ска̀лата за агресия и виктимизация от връстниците* (Калчев, 2003, втора глава). Данните са анализирани на равнище единични корелации и в рамките на структурни модели с помощта на LISREL 8.72. Тъй като получените резултати са публикувани по-рано (Калчев, 2009, трета глава, § 3.2., с.100–105, 112–121), тук няма да се представят. В резюмиран вид:

1. Връзките с първата българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери (Buss & Perry, 1992)² показват, че в съответствие с предварителните очаквания на равнище парциални коефициенти *Враждебност* корелира по-силно с общия показател за предъ̀вкване на негативния опит, както и с *Обидчивост* и *Злопамятност*. За сметка на това *Отмъстителност* корелира по-силно с инструменталния компонент – *Физическа агресия*. Получените данни подкрепят конструктната валидност на ска̀лата на Капрара, но умерената по сила връзка между предъ̀вкването на негативния опит и враждебността показва, че оценяват различни аспекти на когнитивния компонент на агресията. От друга страна, различните по сила корелации на компонентите с външни променливи също са аргу-

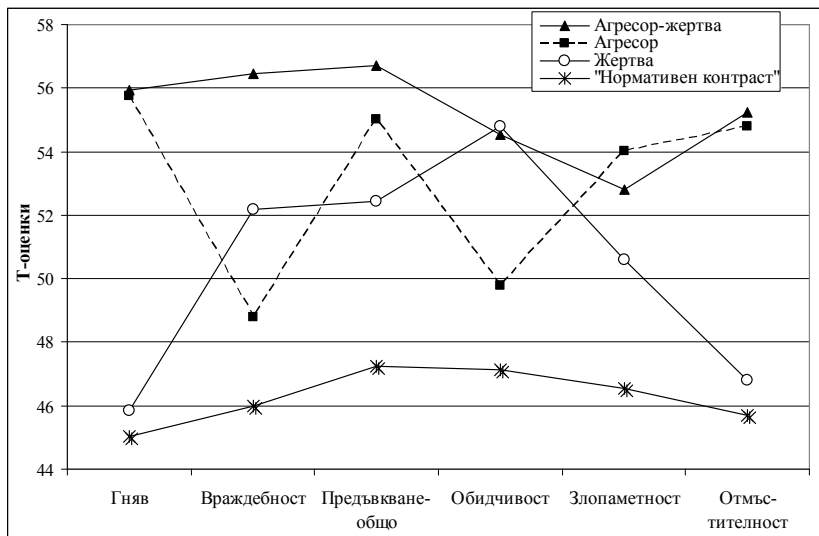
---

¹ Въпреки наличието на известни различия в надеждността на ска̀лите по пол и клас е предпочетен по-опростеният вариант на използване на показателите за надеждност на цялата (балансирана по пол) извадка. Стандартната грешка на измерване е изчислена при $X=50$, $SD=10$, а константата за определяне на доверителния интервал – при вероятност за грешка от 5% след закръгляне до цели стойности (Sattler, 2001).

² Формирана от четири компонента: физическа, вербална агресия, гняв и враждебност.

мент в подкрепа на анализа на скалата на Д. Капрара и на равнище подскали.

2. В полза на последния извод свидетелства и „профилът“ на агресорите, жертвите и на смесения статус агресор–жертва в училище (детето, което е едновременно агресивно и е обект на виктимизация от връстниците) (вж. по-подробно Калчев, 2003, втора глава). Данните за четирите статуса на агресия–виктимизация (фигура 1.1.) показват, че равнището на *Гняв* ясно разграничава позициите на жертвата и „нормативния контраст“¹, от една страна, и на агресора и агресора–жертва, от друга. По отношение на *Враждебност* значими различия са налице и между четирите статуса, като с най-висок показател е агресорът–жертва, следван от жертвата и агресора.

Фигура 1.1. Равнище на гняв, враждебност, обидчивост, злопаметност и отмъстителност при четирите статуса на агресия-виктимизация (N=343, от 485 лица)

¹ В тази група попадат учениците, които са под средните равнища и по агресия, и по виктимизация.

По общия показател *Предъвкване–разпадане* с най-високи равнища са агресорът и агресорът–жертва, а с по-ниски – жертвата. Резултатите обаче принципно се различават на равнище компоненти. *Отмъстителност* (свързана с мисли/нагласи за реванш и възмездие) противопоставя агресивните статуси, от една страна, срещу статуса на жертвата и „нормативния контраст“. *Обидчивост* обаче разграничава свързаните с виктимизация статуси (жертвата и агресора–жертва). Накратко това, което принципно различава статусите на жертвата и на агресора–жертва (независимо от факта, че и в двата случая децата са обект на виктимизация), е: (1) високото равнище на гняв, и (2) нагласите за реванш и отмъщение. Затова предпоставка за смесения статус на агресор–жертва вероятно е не само емоционалната дерегулация, но и особеният тип преработване на негативния опит с цел реванш и отмъщение (по-подробно вж. Калчев, 2003; 2009).

3. Единичните корелации с компонентите на *Многомерната скала за агресивност* (вж. Калчев, 2009, с. 112–114)¹ показват, че *Обидчивост* корелира по-силно с враждебност, по-слабо с гнева, и още по-слабо с видовете агресия. Подобен резултат отразява представата за съдържанието на оценявания конструкт: „фиксиране“, натрупване на негативен опит (преживяна обида, унижение), но без нагласи за отмъщение и реванш. *Отмъстителност* корелира по-слабо с враждебност, но по-силно – с гняв и с физическа и индиректна агресия. Подобен резултат, от една страна, също подкрепя разграничаването на компонентите в рамките на общия показател за *Предъвкване на негативния опит* – чрез различния тип връзки с външни променливи, а от друга, предлага предварително потвърждение на идеята за диференцирането им чрез присъствието на агресивно намерение и нагласи за реванш/отмъщение (в по-малка степен при *Обидчивост*, в по-голяма – при *Отмъстителност*; от гледна точка на връзките с видовете агресия *Злопамятност*, изглежда, заема междинна позиция).

При анализа на резултатите в серия от структурни модели (с трите вида агресия, регресиращи едновременно върху гняв, враждебност, обидчивост, злопамятност и отмъстителност) (вж. Кал-

---

¹ Със седем компонента: физическа, вербална, индиректна агресия, гняв, враждебност, недоверие и морален скептицизъм (вж. Калчев, 2009).

чев, 2009, с. 115–121) се установяват значими директни ефекти на *Отмъстителност* върху индиректна и физическа агресия, т.е. в съответствие с предварителните очаквания този компонент на „враждебните предъвквания“ съдържа най-голям потенциал за агресивни действия.

Дефинирането на гнева като променлива-медиатор свидетелства за наличие на директни и индиректни ефекти на *Отмъстителност* (чрез гнева) (вж. фигура 1.2.). При това, ако по отношение на физическата агресия двата вида ефекти са съпоставими по размер (0,22 и 0,21), при индиректна агресия прекият ефект (0,40) е значително по-силен от индиректния (0,09)¹. Следователно при високо равнище на отмъстителност е по-вероятно индиректните форми на агресия да не се опосредстват от гнева.

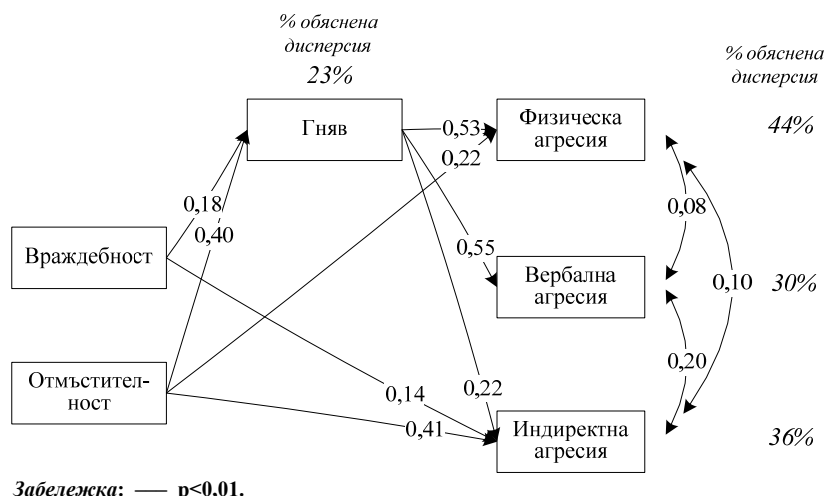
Представените структурни отношения на фигура 1.2. (както и на други аналогични модели – вж. Калчев, 2009, с. 115–121) се основават на теоретични аргументи, но не могат да се защитят емпирично, тъй като се базират на асоциативен тип данни. От тази гледна точка са възможни и друг тип модели. Например когато обсъждат значимата корелация между *враждебните предъвквания* и *раздразнителността* (конструкт, близък по дефиниция до гнева от настоящата скала), Д. Капрара и съавтори посочват, че раздразнителността може: (1) да се разглежда като предпоставка за враждебни предъвквания, които да се тълкуват като „хладна“ нейна експресия, повлияна от възрастовото съзряване и културата, и (2) да се подхранва от враждебните предъвквания, например когато търсенето на възмездие/отмъщение прави човека особено чувствителен към всяко подобие на провокация. За оценката на каузалните връзки обаче се изискват лонгитюдни данни (Caprara et al., 2007); при отношенията между гнева (раздразнителността) и враждебните предъвквания те са възможни и в двете посоки. Представеният по-горе модел оценява една от тях (*Отмъстителност* → *Гняв* → *Агресия*), но високата степен на съответствие на модела с емпиричните данни

---

¹ Стандартизираният индиректен ефект се изчислява като произведение на двата структурни коефициента, например индиректният ефект на *Отмъстителност* върху *Физическа агресия* е равен на: $0,40 \times 0,53 = 0,21$. Двустранните стрелки в дясната част на модела представят освободените значими корелации на необяснената дисперсия на зависимите променливи (а не корелациите на самите променливи).

не означава доказването му, а го определя като един от възможните (вж. по-подробно Калчев, 2009, с. 115–121).

Фигура 1.2. Структурен модел на компонентите на Многомерната скала за агресивност (Калчев, 2009) и компонентите на скалата за предъвкване на негативния опит с медиаторна роля на гнева (N=292)

В заключение: връзките между компонентите *Предъвкване-разпадане* и агресивността като цяло съответстват на предварителните очаквания и от тази гледна точка подкрепят конструктивната валидност на инструмента.

1.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ

Дескриптивните характеристики на компонентите и общия показател за предъвкване на негативния опит са представени в таблица 1.6. Тъй като има малък брой изследвани лица от 9.–12. клас, те са обединени в една група. Резултатите общо за момчетата и момичетата се основават на балансираната по пол извадка (след отстраняването на 180 протокола на момичета), но тези за момичетата са от всички събрани протоколи. Данните за студент-

ската извадка, в частност за мъжете, на този етап са ограничени и затова не са включени в анализа.

Тъй като серията от двуфакторни дисперсионни анализи на компонентите и общия показател (от типа 2 [пол] x 3 [клас]) показват незначими стойности на фактора клас¹, както и незначимо взаимодействие, в таблица 1.6. са дадени данните за момчетата и момичетата, както и за балансираната по пол обща извадка².

Таблица 1.6. Дескриптивни характеристики на компонентите и общия показател за предъвкване на негативния опит и стойности на t-критерия за значимост на разликите по пол

		Общо N=616	Момчета N=290	Момичета N=487	t- критерий
Обидчивост	X	15,07	13,83	15,93	4,76**
	SD	6,11	5,95	5,94	
Злопаметност	X	18,87	18,28	19,48	2,92*
	SD	5,50	5,67	5,41	
Отмъстителност	X	18,26	18,62	17,79	1,74
	SD	6,54	8,73	6,27	
Предъвкване – общ показател	X	52,20	50,74	53,19	2,26*
	SD	14,72	14,95	14,46	

Забележки:

(а) Данните общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансираната по пол извадка, а данните по пол – върху всички събрани протоколи;

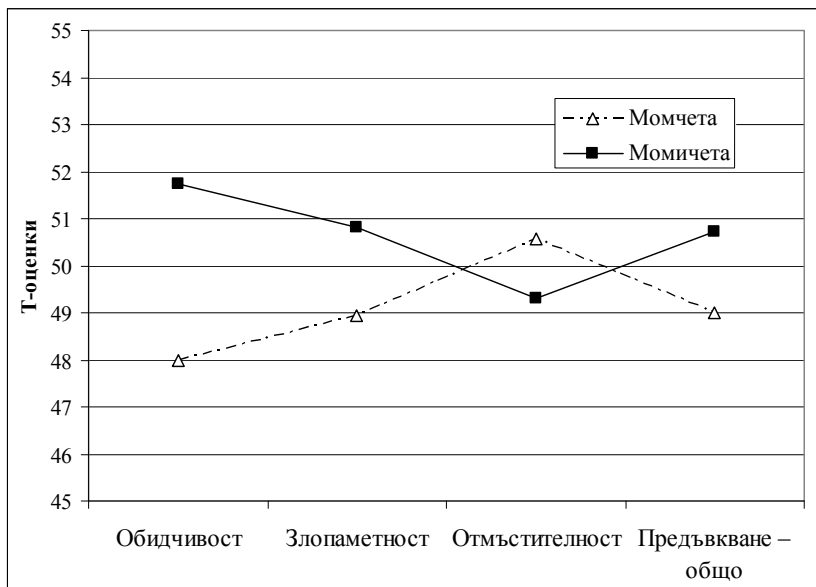
(б) * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ на база единични тестове.

Сравнението по пол възпроизвежда резултатите на латентно равнище (от конфирматорния анализ): по-високо равнище на *Обидчивост* при момичетата, по-слабо изразена разлика по *Злопаметност* (също в полза на момичетата), както и тенденция за

¹ С изключение на ефекта на класа при *Отмъстителност*, но стойността на F-критерия е близка до статистически незначимата ($F=3,25$; $p=0,04$), а множествените сравнения по Шефе не идентифицират значими разлики между някоя от средните стойности.

² Анализът на честотното разпределение показва незначими стойности на асиметрията (*skewness*) при общия показател и *Злопаметност*, както и слабо изразена положителна асиметрия (натрупване към ниските балове при *Обидчивост* (*skewness*=0,25; $p < 0,05$) и *Отмъстителност* (*skewness*=0,32; $p < 0,01$)).

по-високо равнище на *Отмъстителност* при момчетата¹. Като резултат от противоположните резултати на равнище компоненти, при общия показател за предъвкване на негативния опит е налице слабо изразена разлика в полза на момичетата (вж. и фигура 1.3.).

Фигура 1.3. Равнища на компонентите и общия показател за предъвкване на негативния опит при момчетата и момичетата

Оценката на размера на ефекта (чрез d на Коен) при компонентите и общия показател показва при *Обидчивост* $d=0,34$, *Злопаметност*: 0,21, *Отмъстителност*: 0,13 и общия показател за предъвкване на негативния опит: 0,16. Съгласно приетите стандарти² стойности на d до 0,20 се приемат за ниски и от тази гледна точка само разликата по *Обидчивост* може да се определи като средна по размер и заслужава по-специално внимание. Затова при

¹ Резултатите не са идентични с по-рано публикуваните (Калчев, 2009, с. 100), които се базират на всички събрани протоколи, вкл. и тези на студентите ($N=1000$).

² Вж. например <http://web.uccs.edu/lbecker/Psy590/es.htm>.

оценката на резултатите нормите за *Обидчивост* са диференцирани по пол, докато за останалите компоненти и общия показател се изчисляват само общи норми.

Суровите балове на компонентите и общия показател се трансформират в стандартни Т-оценки със средна стойност $X=50$ и стандартно отклонение $SD=10$. В таблици А.1.–А.2. в Приложение А. е представена необходимата информация за трансформацията на суровия бал в стандартни оценки, както и съответните кумулативни проценти.

2.

Въпросник за поведение в проблемни социални ситуации

Въпросникът за поведение в проблемни социални ситуации (*Social Problems Questionnaire* [Lindeman et al., 1997]) е разработен върху голяма извадка от 2594 ученици в юношеска възраст и съдържа описание на две конфликтни („проблемни“) ситуации в отношенията с връстниците в училище¹:

- **Първа ситуация:** В училище няколко души дразнят един от твоите съученици, който нито ти е приятел, нито ти е враг. Ти какво би направил в тази ситуация?
- **Втора ситуация:** Няколко от твоите съученици говорят зад гърба на едно от децата в класа, разказват за него клюки и обидни неща. Това дете нито ти е приятел, нито ти е враг. Ти какво би направил в тази ситуация?

За първата ситуация се предлагат 17, а за втората – 10 възможни решения като начин на реагиране. Изследваното лице се идентифицира с всеки от посочените видове поведение чрез 5-степенна Ликъртова скала (от *Напълно вярно* до *Изцяло невярно*). При критерий от $eigenvalue > 1$ експлораторният факторен анализ на 27-те айтема извлича три фактора (36,1% обяснена дисперсия): *Агресия* (11 айтема, α на Кронбах = 0,81), *Просоциално по-*

---

¹ В рамките на пилотно изследване ученици на 11, 14 и 17 години са помолени да посочат типични проблемни ситуации на общуване в училище, както и възможните начини на реагиране от страна на съучениците им. Двете най-често отбелязвани ситуации – *дразнене* и *злословене/клеветене*, са включени във въпросника заедно с предложените стратегии за решение – общо 27 вида поведение.

*ведение*¹ (10 айтема, $\alpha = 0,70$) и *Отдръпване* (6 айтема, $\alpha = 0,73$) (Lindeman et al., 1997).

В сравнение с традиционните самоописателни скали за агресия (вж. и Калчев, 2009) въпросникът на М. Линдеман и съавтори предлага по-различен подход за оценка: не описание на реално извършени действия или обща нагласа към подобни действия, а предпочитан начин на реагиране в конкретна въображаема ситуация. Тъй като обаче описаните ситуации са извлечени чрез интервюта с ученици и представят типични проблеми в отношенията с връстниците, твърде вероятно е при отговорите изследваното лице да споделя и свой личен опит. Накратко, въпреки условия, въображаем характер на ситуациите използваният подход е потенциално полезен, като интерес представлява и сравнението на данните с традиционно използваните по-директни методи за оценка. Основание за адаптацията на инструмента с български юноши е и конструирането на скалата върху голяма извадка от ученици в широк възрастов диапазон, с приемливо равнище на надеждност.

Преимущество на въпросника са и възможностите, които предлага за паралелна оценка на агресията, просоциалното поведение и отдръпването – форми на поведение, които обикновено се изследват поотделно с различни инструменти. Възможно е също така използваният подход (на въвеждане във въображаема ситуация) да сменя частично защитните реакции, т.е. скалата да е по-слабо уязвима на изкривяване на резултатите (дисимулация).

От друга страна, в оригиналната разработка (Lindeman et al., 1997) отсъстват данни за връзките с независими оценки на агресията и просоциалното поведение, а търсенето в интернет не открива по-нататъшни изследвания на валидността на инструмента. От тази гледна точка *Въпросникът за поведение в проблемни социални ситуации* на М. Линдеман и съавтори (означаван по-долу накратко като ВППСС) не е получил широко разпространение. Въпреки това апробацията му при български юноши представлява несъмнен интерес и задачата е не само оценка на оригиналната трифакторна структура, но и проверка на конструктната валидност.

---

¹ В оригиналното изследване се използва терминът „просоциална стратегия“ или „просоциалност“ (Lindeman et al. 1997).

Тъй като не е коментирано дотук, а от друга страна, е съдържателно свързано с емпатията (вж. четвърта глава), понятието „просоциално поведение“ е представено накратко по-долу (за систематична дискусия вж. разработките в рамките на социалната и възрастовата психология: Grusec, Davidov & Lundell, 2002; Batson & Powell, 2003; Dovidio & Penner, 2003; Eisenberg & Morris, 2004).

Терминът „просоциален“ не присъства в повечето научни речници и е създаден като антоним на „антисоциален“. Просоциалното поведение обхваща широк кръг от действия, целящи благодетелстване на друг човек/група, например помощ, успокояване, споделяне (даряване), сътрудничество (Batson & Powell, 2003)¹. Макар алтруизмът често да се използва за означаване на сходен клас поведение, двата термина съдържателно се различават – алтруизмът е свързан с *мотивация* за повишаване на благополучието на друг човек (и е противоположен на егоизма, насочен към собственото благополучие). Възможно е просоциалното поведение да не е мотивирано от алтруизъм, както и алтруизмът да не поражда задължително просоциално поведение (пак там). При това очевидно човек може да е едновременно егоистично и алтруистично мотивиран, като са възможни и други източници на алтруистична мотивация, различни от емпатията (Batson et al., 2004). От тази гледна точка например в детска възраст могат да се различат три класа просоциално поведение (Persson, 2005): (1) породено от директната молба от друг човек (напр. връстник), (2) просоциално алтруистично поведение, предизвикано и мотивирано от безкористна загриженост за другия, и (3) просоциално не-алтруистично поведение, иницирано от самия човек, но мотивирано от лични интереси/цели или подтикнато от конформистични мотиви, доминиращи социални норми и др.². Посочената класи-

---

¹ В малко по-различен вариант при дефиницията се отчита и характерът на мотивацията: просоциално е поведението, извършено *доброволно* в името на друг човек (напр. Eisenberg & Sadovsky, 2003; Eisenberg & Morris, 2004). Подобно уточнение разграничава просоциалното поведение от оказването на професионална помощ (напр. от лекар).

² В по-различен вариант, когато разглеждат просоциалното поведение, което не е мотивирано от външни фактори (на средата), Д. Грусек и съавтори различават два вида: просоциално поведение, породено от емпатия (съпричас-

фикация, разбира се, е опростена, защото просоциалното поведение се обуславя от редица диспозиционни (личностни) и ситуативни фактори (напр. Брем, Касин, 2007, с. 329–364, Staub, 2003, pp. 71–156; Batson & Powell, 2003, pp. 463–484, Dovidio & Penner, 2003, pp. 162–195), но е потенциално полезна с оглед на използвания в настоящото изследване въпросник. Описанието на въображаемите ситуации (вж. по-горе) изисква инициативност (отсъства молба за помощ) спрямо „неутрален“ връстник (който не е приятел), т.е. има основание да се допусне, че действията в подобни условия са най-близо до алтруистичното просоциално поведение.

2.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПОВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМНИ СОЦИАЛНИ СИТУАЦИИ

Преводът на въпросника е подготвен от П. Калчев. В изходния български вариант са направени две промени: (1) за да се избегне сходната формулировка при два от айтемите за агресия, един от тях е отстранен, и (2) за най-кратката подскала – *Отдръпване*, е включен допълнителен (резервен) айтем. Така апробираната българска версия също се формира от 27 признака, но 10 от тях са предназначени за оценка на агресия, 10 – за просоциално поведение, и 7 – за отдръпване.

Изследвани лица. Данните са събрани като част от емпиричния материал на бакалавърски и магистърски дипломни работи по психология, защитени в СУ „Св. Климент Охридски“ в периода 2001–2009 г.¹ Общият брой на протоколите е 934 на ученици от 4. до 9. клас. След изключването на тези с непълни данни (N=63, или 6,7%) той намалява на 871. Извадката допълнително е редуцирана след отстраняване на:

1. ограничения брой протоколи за 9. клас (N=38);

тие/загриженост за другия), или от вътрешно приети норми (Grusec et al., 2002, p. 458).

¹ В. Стоева (2001), С. Колева (2004; 2006), Д. Ненкова (2007), С. Солакова (2009), С. Димитрова (2009).

2. 47 случайно избрани протоколи на момичета от 8. клас с цел балансиране на извадката по пол.

Така броят на протоколите се съкращава до 786 ученици от 4.–8. клас с приблизително еднакво разпределение по пол и клас (вж. таблица 2.1.)

Таблица 2.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас

	Момчета	Момичета	ОБЩО
4. клас	97	85	182
5. клас	68	76	144
6. клас	89	88	177
7. клас	78	85	163
8. клас	60	60	120
ОБЩО	392	394	786

Тази редуцирана по обем извадка е използвана за оценка на структурата на *Въпросника за поведение в проблемни социални ситуации* (ВППСС) и за целите на изследването е разделена по случаен път на две равни части от по 393 лица. С първата е извършен експлораторен факторен анализ, а с втората идентифицираната факторна структура е валидизирана чрез конфирматорен анализ.

Факторен анализ. *Експлораторният* анализ е извършен по метода на главните компоненти и по метода на минималните остатъци (*MINimum RESiduals*, или *MINRES*) на база на полихорична корелационна матрица (във втория случай чрез LISREL 8.72) с ротацията на факторите Варимакс и Промакс. Факторните решения са оценени и поотделно при момчетата и момичетата.

Scree-тестът на Кетъл еднозначно свидетелства за 3-факторно решение (37,01% обяснена дисперсия)¹. Прегледът на факторната матрица разкрива високи тегла по съответния фактор и ниски по останалите, аналогична на оригиналното изследване (Lindeman et

---

¹ При използване на по-либералния критерий от *eigenvalue*>1 е налице възможност за извличане до 6 фактора, но последните три са със стойности, близки до 1, и се формират от по два и три айтема.

al., 1997) последователност в големината на факторите – преди ротацията: *Агресия* (19,32% обяснена дисперсия), *Просоциално поведение* (10,41%) и *Отдръпване* (7,28%), но и за два „проблемни“ айтема:

- № 9 (втора ситуация): „Бих си помислил какво е да си на мястото на този, за когото говорят, но не допускам, че аз мога да се окажа в такава ситуация“, е с ниски тегла. В общата извадка и при момчетата той се разпределя към *Просоциално поведение* (0,20 и 0,27), а при момичетата – към *Отдръпване* (0,27). В оригиналното изследване обаче той е отнесен с най-ниското тегло (0,28) към *Агресия* (Lindeman et al., 1997).
- № 13 (първа ситуация): „Ще разкажа някои други, още по-обидни неща за тези, които дразнят детето“. В оригиналната версия той е отнесен към *Просоциално поведение* с тегло от 0,42, т.е. тълкува се като поведение в защита и подкрепа за жертвата. В българската версия обаче той се разпределя с ниско тегло (по метода на главните компоненти: 0,29; по MINRES: 0,25) към *Агресия*. Възможно е посочената разлика да се обуславя и от превода, но очевидно съдържанието му се разбира нееднозначно: от една страна, описаното поведение може да се определи и като агресия към трета страна, но от друга, е провокирано от желание за защита/подкрепа на жертвата.

След отстраняването на двата посочени признака скалите *Агресия* и *Просоциално поведение* се формират от по 9 айтема, а *Отдръпване* – от 7. Вследствие на добрите разграничаващи възможности на признаците факторите корелират слабо на латентно равнище (при ротацията по Промакс корелацията между агресия и просоциално поведение е $-0,29$, между агресия и отдръпване – $0,38$ и между просоциално поведение и отдръпване: $-0,06$).

Конфирматорният факторен анализ е осъществен с втора независима извадка ($N=393$) с помощта на LISREL 8.72 (Jöreskog et al., 2001). Данните са анализирани в два варианта: (1) по метода на максималната вероятност (*maximum likelihood*, или ML), и (2)

тъй като са нарушени изискванията за нормално разпределение¹, по метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (*Diagonally weighted least squares*, или DWLS) с използване на асимптотичната ковариационна матрица. Индексите за степента на съответствие на модела са представени в таблица 2.2.

Таблица 2.2. Индекси за степен на съответствие на трифакторната структура на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (Lindeman et al., 1997): (1) по метода на максималната вероятност (ML); (2) по метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (DWLS)

Трифакторен модел	S-B χ^2/χ^2	df	RMSEA	SRMR	GFI	AGFI	CFI	NNFI
ML $\chi^2=659,7$	X ² =659,8	272	0,063	0,075	0,87	0,85	0,91	0,90
DWLS	S-B $\chi^2=596,9$	272	0,055	0,088	0,94	0,92	0,95	0,95

Забележка: S-B χ^2 – скалирана стойност χ^2 на Satorra-Bentler; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; GFI – Goodness of Fit Index; AGFI – Adjusted Goodness of Fit Index; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index (за обяснение на индексите вж. Jöreskog & Sörbom, 1993a; Kline, 1998; Schumacker & Lomax, 2004).

Получените резултати като цяло са в рамките на приемливите граници и потвърждават съответствието на извлечената в експлораторното изследване структура на данните във втората независима извадка (по алгоритъма ML стойностите на AGFI, GFI и отчасти на RMSEA са под очакваните граници, но по DWLS индексите са по-високи. Стандартизираните факторни тегла са представени в таблица 2.3.

Подреждането на айтемите според факторните тегла съответства на данните от експлораторното изследване, макар че теглата на айтеми №10 (*Отдръпване* – „Бих се отдалечил, защото разговорът не ме интересува“) и най-вече №5 (*Просоциално поведение* – „Бих казал после на другото дете какво са говорили за него“) са по-ниски. Стойностите от експлораторното изследване по метода на главните компоненти и MINRES за №5 са 0,36/0,31 и за №10: 0,49/0,40 (факторните тегла в цялата извадка, N=786, са по-високи). От гледна

¹ Пет от айтемите са с незначима асиметрия (*skewness*), при 12 стойностите са в интервала от -1 до +1, при 5 – в интервала от 1 до 1,5 (или от -1,5 до -1) и при 3 – от 1,5 до 2.

точка на съдържанието има основание за по-ниско тегло на №5 (както индикатор за просоциално поведение), но частичното разминаване на теглата от експлораторния и конформаторния анализ не е достатъчно основание за неговото отстраняване.

Таблица 2.3. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (Lindeman et al., 1997)

№ на айтeма	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
СА 10	0,70/0,81	–	–
СБ 1	0,62/0,69	–	–
СА 6	0,60/0,68	–	–
СА 14	0,59/0,67	–	–
СБ 6	0,59/0,71	–	–
СА 7	0,51/0,64	–	–
СБ 3	0,51/0,57	–	–
СА 1	0,50/0,60	–	–
СА 4	0,42/0,48	–	–
СБ 4	–	0,66/0,76	–
СА 17	–	0,65/0,69	–
СА 9	–	0,64/0,67	–
СА 11	–	0,62/0,75	–
СА 5	–	0,55/0,64	–
СА 3	–	0,48/0,52	–
СА 15	–	0,39/0,38	–
СБ 8	–	0,37/0,42	–
СБ 5	–	0,23/0,19	–
СА 12	–	–	0,59/0,58
СА 8	–	–	0,59/0,52
СА 2	–	–	0,54/0,57
СА 16	–	–	0,47/0,66
СБ 2	–	–	0,42/0,41
СБ 7	–	–	0,40/0,56
СБ 10	–	–	0,34/0,25

Забележки:

(а) С полученен шрифт са представени стандартизираните факторни тегла по алгоритъма на максималната вероятност (ML), а след тях в курсив – по диагонално претеглените най-малки квадрати (DWLS).

(б) Номерата на айтемите съответстват на поредността в скалата при Ситуация 1 (СА) и ситуация 2 (СБ).

В заключение: въз основа на резултатите от експлораторното и конфирматорното изследване реакциите в описаните проблемни социални ситуации могат да се обединят в три фактора (подскали):

1. *Агресия*, формирана от 9 айтема ($\alpha=0,83$; за стойностите по пол и клас вж. по-долу § 2.2., таблица 2.5.), например:

- „И аз бих участвал в дразненето, защото си е забавно и едва ли е ще е толкова неприятно за другото дете.“
- „Не ми харесва, когато се разказват обидни неща зад гърба на някого, но и аз бих взел участие, защото това е начин да бъдеш заедно с останалите.“
- „И аз бих участвал в дразненето, защото така човек може да си създаде повече приятели.“

2. *Просоциално поведение* – 9 айтема ($\alpha=0,76$; за стойностите по пол и клас – § 2.2., таблица 2.5.), например:

- „Ще се застъпя за другото дете и открито ще го защита.“
- „Ще поговоря с други деца от класа, за да направим нещо заедно и да накараме другите да престанат.“
- „Бих застанал на страната на другото дете, като разкажа за него неща, които биха опровергали клюките и клеветите.“

3. *Отдръпване* – 7 айтема ($\alpha=0,68$; за стойностите по пол и клас – § 2.2., таблица 2.5.), например:

- „Не бих направил нищо, защото така или иначе не мога да му помогна.“
- „Не бих направил нищо, защото ако се намеся, само ще си създам проблеми.“
- „Просто ще се отдалеча, без да направя нищо.“

Преди да се анализират отношенията между трите компонента и инвариантността по пол, са необходими някои уточнения за съдържанието на оценяваните конструкти. Прегледът на айтемите от *Агресия* и *Отдръпване* показва, че са налице малък брой почти идентични формулировки на дадено поведение, но те се

различават по заявените мотиви. Например за *Агресия*: „И аз бих участвал в дразненето, защото така човек може да си създаде повече приятели, ... защото е забавно, ... за да не започнат и мен да ме закачат“ и др. (вж. и с. 60); за *Отдръпване* – отсъствие на реакция, например: „Не бих направил нищо, защото така или иначе не мога да му помогна, ... защото ако се намеся, само ще си създам проблеми, ... защото това, което става, не ме засяга“ и др. От тази гледна точка е възможно да възникне проблем с вътрешната съгласуваност (надеждността) на скалите, тъй като в конкретния случай тя означава не съгласуваност на вида поведение (за агресия или отдръпване), а на мотивите, с които то се обосновава. В частност, ако лицето е склонно към агресия (или отдръпване), не е задължително при него да се проявяват всички или повечето от изброените във въпросника мотиви (а например да доминират някои от тях).

Айтемите от *Просоциално поведение* са формулирани по различен начин: вместо да представят сходно/идентично поведение, породено от различни мотиви, те описват различни видове поведение, например директна защита на жертвата, търсене на помощ от друг възрастен, убеждаване на другите да престанат, даване на информация, която опровергава клеветите, и др. Този подход обаче също поставя въпроса за надеждността (степената на съгласуваност на различните форми на поведение).

Поради тези причини е необходимо да се обсъди по-детайлно съдържанието на трите фактора като предпоставка за тяхната точна интерпретация.

Какво оценява скалата за агресия? Прегледът на деветте айтема показва, че от гледна точка на съдържанието си те могат да се разпределят в три групи: (а) директна вербална агресия – участие в дразненето на другото дете (с различни мотиви); (б) солидарност/подкрепа (с различни мотиви) на тези, които дразнят, но без пряко участие¹ (айтеми „а“ и „б“ се отнасят до първата проблемна ситуация); (в) третият тип айтеми описват вербална агресия спрямо жертвата (клюки/злепоставяне) в нейно отсъствие (втората проблемна ситуация).

---

¹ В българския вариант тези айтеми са 3 на брой, а не 4, както е в оригиналната скала, тъй като един от тях не е включен в изходната версия.

Според М. Линдемани и съавтори (Lindeman et al., 1997) от емпирична гледна точка айтемите за агресия са обединени в общ фактор, но допълнителният *теоретичен* (курсивът е добавен, б.а.) анализ позволява да се разграничат два вида: за оценка на „директна“ и „индиректна“ агресия, като във втория случай се подразбира неучастие в дразненето, но изразяване на солидарност/подкрепа на тези, които го правят (т.е. тип „б“ от посочените по-горе). В настоящото изследване обаче е прието друго разбиране за *индиректната агресия* (вж. по-подробно Калчев, 2009, с. 20–28) – като вид *социална манипулация*: агресорът манипулира другите, за да атакуват те жертвата вместо него (Lagerspetz et al., 1988; Björkqvist, 1994; Björkqvist et al., 1992). На практика агресорът използва социалната структура (взаимоотношенията в групата), за да причини вреда, без лично да участва в атаката, което до голяма степен му позволява да остане неидентифициран и да избегне ответните действия (евентуалното отмъщение). Една от най-често използваните и лесни за реализация форми на индиректна агресия е разпространението на слухове и клюки с цел дискредитация и изолация в групата¹. Подобно разбиране за *индиректната агресия* разграничава айтемите от втората ситуация (клюки, обиди в отсъствието на обекта) от останалите, т.е. тип „в“ от посочените по-горе, от една страна, срещу „а“ и „б“.

От емпирична гледна точка обаче проблемът е, че въпреки съдържателните различия факторният анализ не диференцира видовете айтеми в скалата за *Агресия* – например форсирането на 4-или 5-факторно решение не води до разпадане на *Агресия* на по-малки фактори. От друга страна, факторизирането само на 9-те айтема от *Агресия* свидетелства за наличието на един фактор (при критерий $eigenvalue > 1$) със значими тегла на всички айтеми (от 0,55 до 0,75). Форсирането на двуфакторно решение (при втория фактор $eigenvalue = 0,924$) разграничава трите айтема от втората ситуация (тип „в“), с тегла от 0,67 до 0,79, като към тях се разп-

---

¹ С близко съдържание са и термините *релационна* и *социална агресия*. За терминологичната дискусия на проблема, както и за получените у нас данни за индиректната агресия вж. Калчев, 2009, за съдържанието и термините: с. 20–28; 153–157; за взаимоотношенията с останалите компоненти на агресивността: с. 70–83; за връзките с други променливи: с. 112–147); вж. също обзори в Archer & Coyne, 2005; Crick et al., 2007; Vaillancourt, 2005.

ределя и един от айтемите от тип „б“ с близки тегла по двата фактора. Макар че няма статистически основания за двуфакторно решение¹, форсираният двуфакторен вариант потвърждава по-скоро разграничаването на айтемите за индиректна агресия (според приетата в настоящото изследване позиция – тип „в“) от останалите. Дори вътрешната съгласуваност на тази 3-айтемна скала е на приемливо равнище, като се има предвид малкият брой признаци ($\alpha=0,71$). Корелацията на тази скала с останалите „индиректни“ айтеми от *Ситуация 1* ($r=0,62$) е умерена по сила, което също е аргумент в полза на разграничаването на двата аспекта. По тази причина, въпреки че в рамките на факторния анализ айтемите за директна и индиректна агресия са статистически неразличими, обособяването на два компонента е потенциално полезно за допълнително проучване.

Вече беше посочено, че се очаква подходът при конструирането на скалата за агресия – избор на едно и също поведение, но с различни мотиви, да доведе до по-ниско равнище на надеждност. Резултатите обаче свидетелстват за задоволително равнище на вътрешната съгласуваност (предвид броя на айтемите) – $\alpha=0,83$, със средно равнище на интеркорелации $r_{\text{mean}}=0,35$. Този резултат може да се тълкува в подкрепа на идеята за диспозиционния (стабилен) характер на оценявания конструкт, т.е. склонността към агресия без оглед на мотивите за подобен тип поведение.

Такъв извод обаче е по-проблемен по отношение на *Отдръпване*, която е с по-ниска вътрешна съгласуваност: $\alpha=0,68$ ($r_{\text{mean}}=0,24$). Данните от оригиналното изследване (при това върху 6 айтема; в българския вариант е включен един допълнителен признак) показват по-високо равнище: $\alpha=0,73$ (Lindeman et al., 1997). От тази гледна точка различните мотиви на пренебрегване/отстраняване от проблемната социална ситуация са по-слабо съгласувани в българската извадка.

За разлика от *Агресия* и *Отдръпване*, скалата за *Просоциално поведение* е конструирана по различен начин – чрез описание на различни видове поведение, изразяващи подкрепа на жертвата (мишената на агресия). Въпреки това вътрешната съгласуваност е

---

¹ От статистическа гледна точка извличането на фактор с *eigenvalue*<1 е необосновано, защото той обяснява по-малък процент дисперсия от отделната променлива.

в рамките на приемливите резултати: $\alpha=0,76$ ($r_{\text{mean}}=0,26$). Стойността е по-висока от тази в оригиналното изследване ($\alpha=0,70$, Lindeman et al., 1997), но в българската версия е отстранен айтемът, който е с най-ниско факторно тегло в изследването на М. Линдеман и съавтори (Lindeman et al., 1997). Равнището на вътрешна съгласуваност е по-ниско от това на *Агресия*, което може да се тълкува и в контекста на посочените по-горе различия при конструирането на скалите. От друга страна, трябва да се има предвид, че ако тясната корелация между формите на агресивно поведение е добре установен емпиричен факт, съгласуваността на видовете просоциално поведение е недостатъчно проучена (Persson, 2005). Остава неясно дали различните видове просоциално поведение се практикуват от различни хора или са характерни за едни и същи лица. Част от изследванията не успяват да потвърдят ясна връзка например с оказването на помощ и даряването (цит. по Persson, 2005). Затова по правило се очаква просоциалните форми на поведение да са относително по-хетерогенни. От тази гледна точка по-слабата вътрешна съгласуваност на *Просоциално поведение* (в сравнение с *Агресия*), получена в настоящото изследване, е очаквана.

Взаимоотношения между компонентите. В таблица 2.4. са представени връзките на латентно равнище (от конфирматорния анализ на балансираната по пол обща извадка, $N=876$) – над диагоналната линия, а под нея – единичните корелации на Пирсън (изчислени след сумирането на суровия бал от айтемите)¹.

Получените резултати свидетелстват за слаба отрицателна връзка (умерена на латентно равнище) на агресията с просоциалното поведение, както и слаба положителна – с отдръпване (корелацията между отдръпване и просоциално поведение е незначима/пренебрежимо малка). В каква степен получените зависимости между компонентите отговарят на предварителните очаквания?

В *по-широка* перспектива терминът „просоциално“ се използва като антоним на „антисоциално поведение“, но дали това е достатъчно основание двата конструкта да се разглеждат като по-

---

¹ Корелациите на латентно равнище по дефиниция са по-силни, тъй като не са обременени от грешката в оценката на емпиричните индикатори.

люси на обща дименсия? Емпиричните данни в подкрепа на подобна теза са ограничени вероятно и поради факта, че те обикновено се изследват поотделно: антисоциалното поведение – в рамките на криминологията и психопатологията, а просоциалното (в частност алтруизъм) – в социалната психология (Krüger et al., 2001).

Таблица 2.4. Корелации между компонентите на скалата за поведение в проблемни социални ситуации: над главния диагонал, в курсив са представени стойностите на латентно равнище (от конфирматорния анализ по метода ML върху цялата извадка); под него с полученен шрифт – единичните корелации на Пирсън на база суров бал (N=876).

	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
Агресия	–	<i>–0,54</i>	<i>0,32</i>
Просоциално поведение	–0,38	–	<i>–0,15</i>
Отдръпване	0,25	– 0,08	–

Резултатите, получени с възрастни мъже-близнаци например, показват различия в етиологията (по-силен генетичен компонент на антисоциалното поведение и по-силен ефект на средата и в частност на семейството при алтруизма), както и различни връзки с личностни променливи (антисоциалното поведение корелира с негативната емоционалност, съчетана със слаб самоконтрол, а просоциалното – с позитивната). Вследствие на това корелацията между двата конструкта е незначима ($r = -0,08$; на латентно равнище от конфирматорния модел: $-0,12$) (Krüger et al., 2001)¹. Независимо от неизбежните ограничения на изследването (свързани с извадката, планирането и самоописателния характер на данните) според авторите фактът, че желаното (алтруизмът) и нежеланото (антисоциално) поведение имат различна етиология и де-

¹ Резултатите са от самоописателни въпросници, при които алтруизмът се оценява от четири аспекта: към приятели, познати, непознати и организации, а антисоциалното поведение – също в четири области: кражби, употреба на дрога, сбивания и други (напр. пътни нарушения). В рамките на изследването корелацията на скалата за агресия от Многомерния личностен въпросник (*Multidimensional Personality Questionnaire*, MPQ) на А. Телеген корелира с алтруизма и антисоциалното поведение на равнище $-0,21$ и $0,39$ (Krüger et al., 2001).

терминанти, т.е. представляват две независими тенденции, означава, че стратегията за понижаване/ограничаване на нежеланото поведение не поражда задължително желаното (просоциално) поведение (и обратно). Нещо повече: фокусирането на изследователите върху нежеланото поведение води до непълна картина на личностното функциониране, в което двете на пръв поглед противоположни тенденции могат да съществуват заедно, което на свой ред изисква разширяване на концептуалната рамка за анализ (вж. Krüger et al., 2001).

В *по-тесния* контекст на агресията и просоциалното поведение нараняването и действието в полза на друг човек интуитивно се схващат като противоположни по смисъл, т.е. просоциалните деца не би трябвало да са склонни да нараняват другите, а на агресивните деца вероятно липсват способности или желание да действат в полза на другите. Тази на пръв поглед очевидна теза обаче не се потвърждава еднозначно (вж. кратък обзор в Persson, 2005) и изисква разграничаване на агресията от себеутвърждаването. Освен това сътрудничеството и принудата могат да се използват за достъп до материалните блага или до социалните ресурси. Възможно е просоциалното поведение да има и манипулативни функции; използването на власт и принуда – да е предпоставка за популярност и статус сред връстниците; агресивните деца понякога се възприемат като социално компетентни и проявяват и просоциални действия. Накратко, просоциалното поведение не може по презумпция да се определи като „добро“, а агресията – като „лоша“, а традиционният „портрет“ на агресивните деца като отхвърлени от връстниците се отнася по-скоро до *реактивно*, но не и до *проактивно* агресивните деца (вж. Persson, 2005)¹.

В друго обширно изследване с италиански деца (на възраст от 7 до 13 години) агресията и просоциалното поведение се оценяват чрез самооценъчни данни, оценки на учителите и номинации от връстниците (Caprara et al., 2001). При самооценъчните данни,

---

¹ За разлика от „чистите“ (ефективни) агресори, децата със „смесен статус“ на агресор–жертва (т.е. тези, които са и агресивни, и виктимизирани от връстниците) са с по-високо равнище на реактивна агресия, тревожност, гневни изблици, слаб емоционален самоконтрол и са изложени на по-висок риск от проблеми в психосоциалната адаптация (напр. Schwartz, 2000; Duncan, 1999; за получени у нас данни вж. Калчев, 2003).

в двете най-близки по възраст до настоящото изследване групи – на 12 и 13 години, корелацията между агресията и просоциалното поведение при момчетата е: $-0,30$ и $-0,31$, а при момичетата: $-0,12$ и $-0,30$ (Carrao et al., 2001). В изследване с американски юноши корелацията между самоописателните данни за агресията и просоциалното поведение е $r = -0,26$ (Wyatt & Carlo, 2002). В неотдавна публикувани данни с голяма извадка от холандски ученици ($N=2230$, средна възраст 11,09 години) корелацията на учителските оценки за антисоциалното и просоциалното поведение при момчета и момичетата е $-0,52$ и $-0,42$, а на родителските оценки: $-0,24$ и $-0,19$ (Veenstra et al., 2008).

В заключение: обобщавайки очакванията за връзката между просоциалното поведение и агресията, Г. Персон смята, че просоциалното алтруистично поведение (мотивирано от загриженост за другия) трябва да е отрицателно свързано с агресията (особено с проактивните, враждебни форми и желание за причиняване на болка); от друга страна, очаква се незначима или дори положителна връзка на неалтруистичното просоциално поведение (мотивирано от загриженост за себе си) с агресията (Persson, 2005). Получените данни от директно наблюдение на деца от предучилищна възраст потвърждават предварителните прогнози: проактивната враждебна агресия корелира отрицателно с алтруистичното просоциално поведение (r на Пирсън достига $-0,40$, макар повечето от стойностите да са под $-0,30$)¹ и незначимо или положително с просоциалното неалтруистично поведение (Persson, 2005).

В контекста на получените резултати как може да се оцени получената в настоящото изследване корелация на агресията и просоциалното поведение ($r = -0,38$)²? Съдържанието на айтемите не внушава реактивна агресия, т.е. описаните действия не са резултат от фрустрация или възприемана заплаха, а имат проактивен, непровокиран характер, но мотивите за тях са различни (*статус* – „... така човек може да си създаде повече приятели“,

---

¹ Връзките с проактивната инструментална агресия също са отрицателни, но по-слаби (Persson, 2005).

² Сравнението по пол показва близки стойности на r при момчетата и момичетата (съответно $-0,35$ и $-0,42$), но засилване на отрицателната връзка с увеличаване на възрастта: $-0,26$ при 4.–6. клас и $-0,51$ за 7.–8. клас (вж. по-долу „Инвариантност на скалата по пол и клас“).

„...това е начин човек да бъде по-популярен в класа“; *групова солидарност* – „... за да покажа, че съм на страната на тези, които го правят“; *тревожност* – „... за да не започнат и мен да ме закачат или да ме дразнят“; *удоволствие от причиняването на страдание* – „... защото си е забавно“¹. От друга страна, има основания да се допусне, че скалата *Просоциално поведение* оценява просоциално алтруистично поведение и затова получената отрицателна връзка може да се оцени в интервала на очакваните стойности.

Положителната, макар и слаба връзка между *Агресия* и *Отдръпване* по-трудно може да се коментира. Възможно е отдръпването в проблемната социална ситуация да има и агресивен „подтекст“, но стойността е значима само в по-малката възрастова група (4.–6.), но не и в 7.–8. клас (вж. по-долу). От друга страна, *Отдръпване* корелира слабо, но положително с *Емоционални симптоми* (от скалата на Р. Гудман) и с *Личен дистрес* (от скалата за емпатия на М. Дейвис) – конструктор, близък по съдържание до тревожността (вж. по-долу § 2.2. „Валидност“). Отдръпването в проблемната социална ситуация потенциално може да се интерпретира и като тревожност, но нито един от айтемите на скалата не съдържа подобна мотивировка. В по-широк контекст слабата/незначима връзка се съгласува с тезата, че просоциалното поведение (както и свързаните с емпатия реакции) не се асоциират стабилно със социално отдръпване, а връзката се опосредства от допълнителни фактори (Eisenberg & Morris, 2004, p. 171).

Инвариантност на скалата по пол и клас. Полът по традиция се разглежда като важна модерираща променлива и при агресивното, и при просоциалното поведение, а от друга страна, относително широкият възрастов диапазон изисква оценка на инвариантността на инструмента и в този втори аспект². И в двата случая предмет на сравнение са три вида параметри на конфирматорния модел: (1)

---

¹ Макар в посочения смисъл действията да имат проактивен характер (т.е. не са провокирани от фрустрация или възприемана заплаха), това не означава, че не са стимулирани или повлияни от характера на ситуацията.

² При възрастовия анализ данните са обединени в две групи: 4.–6. и 7.–8. клас въз основа на съдържателни („преходна възраст/ранно юношество“ срещу „средно юношество“) и статистически критерии (анализ на средните стойности по класове) (вж. и по-долу).

факторните тегла на айтемите по *Агресия*, *Просоциално поведение* и *Отдръпване*; (2) корелациите, и (3) равнището на латентните фактори.

1. Инвариантност по пол

- За оценка на *инвариантност на теглата на айтемите* те са освободени по фактори за самостоятелна оценка при момичетата. Съгласно получените резултати стойностите на $\Delta\chi^2$ за *Агресия* ($\Delta\chi^2_{(9)}=15,9$) и за *Отдръпване* ($\Delta\chi^2_{(7)}=11,9$) са статистически незначими, т.е. отсъстват айтеми с различни тегла по пол. Тъй като при *Просоциално поведение* стойността е статистически значима ($\Delta\chi^2_{(9)}=23,1$; $p<0,01$), след последователно освобождаване на отделните айтеми със значима стойност е №11 (първа ситуация): „Ще се почувствам зле, ако гледам да дразнят някого, защото и на мен самия би могло да ми се случи“ с по-високо тегло при момчетата (0,63) (при момичетата: 0,43). Посоченият признак е по-добър индикатор за про-социално поведение при момчетата.
- Сравнението на корелациите на латентните фактори идентифицира значима разлика при *Агресия/Просоциално поведение* ($\Delta\chi^2_{(1)}=8,51$; $p<0,01$) с по-силна връзка при момичетата (-0,60; при момчетата -0,48 на равнище суров бал:и -0,42 и -0,35) и при *Отдръпване/Просоциално поведение* (-0,27 срещу -0,06 при суров бал -0,15 и -0,03). От тази гледна точка просоциалното поведение корелира по-силно (отрицателно) с агресията и отдръпването в проблемни социални ситуации при момичетата.
- За оценка на равнището на латентните променливи в двете групи те са скалирани в метриката на айтема с най-високо тегло по съответния фактор (средната стойност в групата на момчетата се приема за 0). Съгласно получените резултати при *Агресия* се проявява статистически незначима тенденция за по-високо равнище при момчетата ($\text{mean} = -0,11$; $t=1,81$, незначимо), при *Просоциално поведение* е налице по-високо равнище при момичетата (0,17; $t=2,49$, $p<0,05$); по отношение на *Отдръпване* отсъства разлика (0,09; $t=1,15$, незначимо). Отсъствието на

значима разлика по *Агресия* на пръв поглед е неочаквано и ще бъде коментирана по-долу при анализа на данните на равнище наблюдавани променливи (§ 2.3).

2. Инвариантност по класове

- Значими различия при айтемите от *Отдръпване* отсъстват ($\Delta\chi^2_{(7)}=8,5$; незн.), по *Агресия* ($\Delta\chi^2_{(9)}=25,5$; $p<0,01$) разлики са налице при два айтема, в частност по-силено изразена при №4 (първа ситуация) „И аз бих участвал в дразненето само за да не започнат и мен да ме закачат или да ме дразнят“ с по-висока тегло в 4.–6. клас: 0,53; за 7.–8.: 0,38. При *Просоциално поведение* ($\Delta\chi^2_{(9)}=39,2$; $p<0,01$) разлики се проявяват при 5 признака, по-изразени при №9 (първа ситуация) „Ще поговоря с други деца от класа, за да направим нещо заедно и да накараме другите да престанат“, и №8 (втора ситуация) „Бих застанал на страната на другото дете, като разкажа за него неща, които биха опровергали клюките и клеветите“ – и двата айтема са с по-високи тегла (0,71 и 0,57) в 7.–8. клас (в 4.–6. клас съответно: 0,50 и 0,29).
- Сравнението на корелациите на латентните фактори показва по-силна отрицателна връзка *Агресия/Просоциално поведение* ($\Delta\chi^2_{(1)}=8,1$; $p<0,01$) в 7.–8. клас: –0,65; при 4.–6. клас: –0,48, при суров бал: –0,51 и –0,26). Още по-голяма разлика се наблюдава при *Агресия/Отдръпване* ($\Delta\chi^2_{(1)}=19,2$; $p<0,01$), които корелират значимо в 4.–6. (0,44), но не и в 7.–8. клас (0,01) (стойностите на суровия бал са 0,34 и 0,06).
- Оценката на равнището на латентните променливи (в този случай равнището в 4.–6. клас се приема за 0) показва незначима разлика по *Отдръпване* (mean=0,09; $t=1,14$, незначимо), по-високо равнище на *Агресия* (0,23; $t=3,87$, $p<0,01$) и подчертано по-ниско – на *Просоциално поведение* в 7.–8. клас (–0,66; $t=9,16$, $p<0,01$).

В заключение: резултатите като цяло потвърждават инвариантността на инструмента по пол, но свидетелстват за възрастови различия и по-специално по отношение на *Просоциално поведение*.

ние: различни тегла при голяма част от айтемите и по-ниско средна стойност на латентно равнище (разликите в средните стойности по пол и клас са коментирани по-долу при анализа на данните на равнище наблюдавани променливи, §2.3).

2.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

Надеждност

Вътрешната съгласуваност – стойностите на α на Кронбах и средното равнище на интеркорелации на айтемите по пол и клас са представени в таблица 2.5.¹

Таблица 2.5. Вътрешна съгласуваност на компонентите на Въпросника за поведение в проблемни социални ситуации: α на Кронбах и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean}

СКАЛИ	Брой айте-ми		4.–8. клас N=786	4.–6. клас N=503	7.–8. клас N=283	Момче-та N=392	Моми-чета N=394
Агресия	9	α	0,83	0,83	0,83	0,83	0,82
		r_{mean}	0,35	0,35	0,35	0,35	0,35
Просоциално поведение	9	α	0,76	0,68	0,78	0,78	0,73
		r_{mean}	0,26	0,19	0,29	0,28	0,23
Отдръпване	7	α	0,68	0,70	0,63	0,68	0,69
		r_{mean}	0,24	0,26	0,20	0,23	0,24

Резултатите показват задоволително равнище на надеждност на *Агресия* и като цяло приемливи стойности за *Просоциално поведение* (с оглед на броя на айтемите), но по-ниска вътрешна съгласуваност при *Отдръпване*.

Според данните в таблица 2.5. по-съществени различия се наблюдават между двете възрастови групи: повишаване на надеждността на *Просоциално поведение* в 7.–8. клас (което произ-

¹ Данните за 4.–8. клас са обобщени в две групи въз основа на съдържателни критерии: „преходна възраст/ранно юношество“ срещу „средно юношество“, както и въз основа на анализа на средните стойности в отделните класове.

тича и от коментираните по-горе разлики във факторните тегла), но понижаване при *Отдръпване*¹.

В по-широк контекст при оценката на данните за надеждността на просоциалното поведение трябва да се има предвид, че като цяло през юношеските години се наблюдава засилване на съгласуваността на този тип поведение в различен контекст, което свидетелства, че индивидуалните различия (по отношение на ценностите, целите, представите за себе си, свързани с просоциалното поведение) са сравнително стабилни (вж. обзор в Eisenberg & Morris, 2004).

Стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за формиране на доверителния интервал, изчислени в стандартни Т-оценки, върху стойността на α за цялата извадка и вероятност за грешка от 5% след закръгляне до цели стойности, са съответно: *Агресия* – SEM=4,12 (≈ 8); *Просоциално поведение* – SEM=4,90 (≈ 10) и *Отдръпване* – SEM=5,66 (≈ 11). Тъй като са налице разлики в стойностите на α за *Просоциално поведение* и *Отдръпване* в двете възрастови групи, потребителят на метода би могъл да ползва и по-точни оценки за SEM и константата за формиране на доверителния интервал, като ги изчисли въз основа на дадените в таблица 2.5. стойности.

Валидност

Валидността на ВППСС е анализирана чрез връзките с няколко самоописателни скали:

1. Скала за агресия в училище (Калчев, 2003);
2. Скала за емпатия на М. Дейвис (Davis, 1980; 1983a);
3. Скринингов въпросник на Р. Гудман за силни страни и трудности на детето (Goodman, 1997);
4. Скала за нагласи към жертвите на тормоз в училище (Rigby, 1997);

---

¹ В работата на Г. Карло и съавтори, при оценката на шест вида просоциално поведение, във възрастов план („ранно“ срещу „средно юношество“) също се наблюдава повишаване на вътрешната съгласуваност, най-силно изразено при алтруизма (данните обаче се отнасят до групи със средна възраст 14,7 и 17,3 години) (Carlo et al., 2003).

5. Скала за морална неангажираност на А. Бандура (Bandura, et al., 1996) (връзките между ВППСС и скалата за морална неангажираност са анализирани в пета глава (§5.3.) след представянето на втория инструмент).

1. Връзки със скалата за агресия в училище (Калчев, 2003, втора глава). Скалата представлява кратък инструмент от 12 айтема, на които изследваното лице отговаря след въвеждащия въпрос „Колко често се случва в училище да си толкова ядосан че: ...“. Пет от айтемите оценяват *физическа* (напр. „Да удариш някого от съучениците си“), четири – *вербална* (напр. „Да обиждаш или да се подиграваш на някого“), и три – *индиректна агресия* (напр. „Да се опитваш да настроиш другите срещу някого, на когото си ядосан“). Отговорите се дават с помощта на 5-степенна честотна скала (от *Никога* до *Много често*). Инструментът предлага сравнително опростен, директен подход за бърза оценка на агресията в училище с акцент върху поведенческите прояви (честотата на извършвани агресивни действия, а не нагласите към подобен тип поведение във въображаема ситуация). Общите данни от скалата за агресия с ВППСС са от 453 лица (пълни протоколи) – ученици от 4.–8. клас (46,4% момчета и 53,6% момичета)¹. Равнището на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) в тази по-малка извадка е съответно: *Физическа*: 0,84, *Вербална*: 0,80, *Индиректна агресия*: 0,68 (общо *Агресия*: 0,90). Стойностите за компонентите на ВППСС: *Агресия* (0,82), *Просоциално поведение* (0,76) и *Отдръпване* (0,68) са близки до получените в нормативната извадка (вж. таблица 2.5.). Корелациите между двата инструмента са представени в таблица 2.6.

Съгласно получените резултати *Агресия* (от ВППСС) корелира положително с видовете агресия и общия показател от другия инструмент, *Просоциално поведение* – отрицателно, а при *Отдръпване* отсъстват значими връзки². Тези резултати съответстват

---

¹ Емпиричният материал е събран в рамките на три дипломни работи: В. Стоева (2001), Д. Ненкова (2007) и С. Димитрова (2009).

² Резултатите по пол са съпоставими, но по отношение на възрастта е налице тенденция за по-силна връзка между показателите за агресия от двата инструмента: $r=0,40$ в 4.–6. клас, и $0,49$ – в 7.–8. клас.

на предварителните очаквания, но поставят и два въпроса, коментирани накратко по-долу:

1. Посочените корелации достатъчно силни ли са, за да се интерпретират в подкрепа на конструктната валидност на ВПКС? Например корелацията между общия показател за агресия от първата българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери с общия показател за агресия в училище е 0,63 (Калчев, 2003, с. 112), но корелациите на съответните скали за физическа агресия (0,57) и вербална агресия (0,46) са по-ниски (Калчев, 2005б).

Таблица 2.6. Корелации (r на Пирсън) между скалата за агресия (Калчев, 2003) и компонентите на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (N=453)

Скала за агресия	Поведение в проблемна ситуация		
	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
Физическа	0,40*	-0,28*	0,02
Вербална	0,38*	-0,37*	0,04
Индиректна	0,40*	-0,25*	0,06
Агресия – общо	0,45*	-0,34*	0,04

Забележка: * $p < 0,01$, след корекцията за множествени сравнения Bonferroni.

От друга страна, в изследването на Р. Крюгер и съавтори корелацията между алтруизма и агресията (самооценъчни данни) е -0,21 (Krüger et al., 2001), в работата на Г. Персон (рейтингови оценки) корелацията на проактивната враждебна агресия с алтруистичното просоциално поведение достига до -0,40, но повечето от стойностите са под -0,30), а връзките с проактивната инструментална агресия също са отрицателни, но по-слаби (Persson, 2005). В изследването на Р. Трембли и съавтори резултатите, получени с помощта на *Въпросник за поведението в предучилищна възраст* (рейтингови оценки), разрушителното (агресивно) поведение корелира с просоциалното в три независими извадки в интервала от -0,20 до -0,31 при момчетата и от -0,13 до -0,34 при момичетата (Tremblay et al., 1992)¹. Въпреки разликите в извад-

¹ При това момчетата, които са едновременно агресивни и просоциални, са оценявани на 9 години от майките и учителите си като по-добре приспособени в

ките и инструментариума подобни стойности са съпоставими с получените в настоящото изследване (таблица 2.6.). Освен това е необходимо да се имат предвид различните подходи за оценка на двете скали: честота на извършвани действия (скала за агресия в училище) срещу задаване на въображаема проблемни социални ситуация, в която от изследваното лице се очаква да проектира възможните си действия (ВППСС).

2. *Агресия* (от ВППСС) оценява вербални форми на проява, които теоретично е възможно да се разграничат като *директни* (напр. дразнене на другото дете – Ситуация 1) и *индиректни* форми (клюки, злепоставяне в отсъствието на другото дете – Ситуация 2). Би следвало да се очаква *Агресия* (от ВППСС) да корелира по-слабо с *Физическа агресия* (от скалата за оценка на агресията в училище), тъй като не съдържа айтеми за физически форми (удряне, ритане, блъскане и др.). Подобно очакване обаче не се оправдава: *Агресия* (от ВППСС) корелира на сходно равнище с трите форми от другия въпросник (таблица 2.6.)¹. При оценката на подобен резултат обаче трябва да се има предвид и тясната връзка между трите вида агресия, в частност корелацията между вербалните и физическите форми ($r=0,72$).

2. Връзки със скалата за емпатия на М. Дейвис (за структурата и психометричните характеристики на инструмента вж. четвърта глава). Общи данни с ВППСС (пълни протоколи) са на лице за 230 лица – ученици от 6.–9. клас, с равен брой момчета и момичета². Надеждността на показателите в тази по-малка извадка е съответно: *Приемане на перспективата*: $\alpha=0,68$, *Емпатийна загриженост*: 0,70, *Личен дистрес*: 0,71, *Фантазиране*: 0,75, *Агресия*: 0,83, *Просоциално поведение*: 0,76, и *Отдръпване*: 0,64, са близки до получените в нормативните извадки (вж. таблица 2.5. и четвърта глава, таблица 4.4.). Връзките между компонентите на

сравнение с агресивните момчета, с ниско равнище на просоциално поведение (Tremblay et al., 1992).

¹ Ако се изчислят отделни показатели за директна и индиректна вербална агресия (от ВППСС), това повишава минимално корелацията с *Индиректна агресия* (от скалата за поведение в училище) – $r=0,43$, но не и корелацията между двете директни форми.

² Емпиричният материал е събран в дипломните работи на Д. Ненкова (2007) и С. Димитрова (2009).

двата инструмента са анализирани на две равнища: единични корелации и в рамките на структурен модел (наблюдавани променливи) с помощта на LISREL 8.72. Хипотезите за връзките между компонентите на емпатията и агресията са развити в Калчев (2003, с. 350–357); вж. и Калчев (2009, с. 141–142) и тук няма да се представят в детайли.

Въз основа и на получените по-рано резултати (Калчев, 2009, с. 142–146) се очаква отрицателна корелация (и ефекти) на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* с *Агресия*, т.е. посочените два компонента на емпатията да ограничават агресивното поведение¹. Прогнозира се също, че *Личен дистрес* – конструкт близък по съдържание до тревожността, ще корелира слабо отрицателно с агресията (в случая трябва да се има предвид и фактът, че скалата от ВППСС оценява по-скоро проактивните форми на агресия). Според получените по-рано резултати *Фантазиране* корелира отрицателно само с физическите форми на агресия (корелацията с индиректната агресия е близо до статистически незначимата стойност – Калчев, 2009, с. 143) и затова е вероятно отсъствието на значима връзка, тъй като *Агресия* от ВППСС оценява само вербалните форми.

По отношение на скалата *Просоциално поведение*, за която се допуска, че оценява алтруистични форми, могат да се прогнозират положителни ефекти на *Приемане на перспективата* и *Емпатийна загриженост*². Функцията на *Личният дистрес* като ориентирано към себе си преживяване (свързано с преживяване на неудобство, дискомфорт, опасение, напрежение – вж. по-под-

---

¹ Обзорът на П. Милър и Н. Айзенбърг още в края на 80-те години потвърждава отрицателните връзки на емпатията (оценена със самоописателни въпросници) и агресията, при това, като цяло – сходни за момчетата и момичетата (Miller & Eisenberg, 1988).

² Хипотезата за връзката „емпатия → алтруизъм“ е детайлно разработена в литературата (напр. Batson & Powell, 2003, pp. 474–476; Grusec et al., 2002, pp. 460–462; за обзор, в контекста и на други модели за оказване на помощ вж. Dovidio & Penner, 2003; за „ползите“ и „пасивите“ (загубите) (liabilities) от емпатийно мотивираното алтруистично поведение – Batson et al., 2004, pp. 359–385). Като цяло връзките между „диспозиционното“ съчувствие и просоциалното поведение е стабилно възпроизвеждана както при възрастни, така и при деца и юноши (вж. обзор на някои изследвания в Eisenberg (2000); Eisenberg et al. (2004; 2006).

робно четвърта глава) е по-неясна; в частност той може да потисне просоциалното поведение, тъй като подтиква към отстраняване от ситуацията, а не към оказване на помощ, но може да доведе и до просоциално поведение, ако отсъства друга възможност за намаляване на изпитвания дискомфорт от наблюдаваното чуждо страдание. Изследванията с възрастни например свидетелстват за положителна връзка, ако няма възможност за лесно отстраняване/бягство от ситуацията (Batson & Oleson, 1991), а тези при децата – за отрицателна (макар в този случай условията за бягство от ситуацията да не се контролират, по-вероятно е поради асиметричните отношения с възрастния ситуацията да се възприема като трудна за избягване) (цит. по Trommsdorff & Friedlmeiers, 1999)¹. Затова изглежда, че при децата съчувствието (емпатийната загриженост) подхранва просоциалното поведение, а личният дистрес го блокира дори когато отстраняването от ситуацията не е лесно (пак там).

Причините за това биха могли да се потърсят в по-ограничените възможности за емоционална регулация при децата (и за справяне с преживявания дистрес при наблюдавано чуждо страдание) или на липсата на ефективни стратегии (умения) за оказване на помощ след преживяването на емпатийна загриженост, която на свой ред поражда дистрес. От тази гледна точка е важно да се различават и ориентирания към себе си дистрес (при възрастните) от ориентирания към другите (при децата) (вж. Trommsdorff & Friedlmeiers, 1999). Данните от експериментално изследване с деца в предучилищна възраст възпроизвеждат очакваната положителна връзка на просоциалното поведение с емпатията/съчувствието и отрицателна – с личния дистрес, но само в ситуация, в която детето няма възможност да се разсейва. В противоположния случай и двата ефекта се оказват незначими, което показва значението на ситуативните фактори върху влиянието на съчувствието и дистреса върху оказването на помощ (Trommsdorff & Friedlmeiers, 1999). В по-късно изследване на същите автори с деца от предучилищна възраст от Германия, Израел, Ин-

---

¹ Децата, които са „по-уязвими“ към негативните емоции и са с по-ниско равнище на емоционална регулация, са по-склонни към личен дистрес, но не и към емпатия (прекаленото равнище на възбуда понижава вероятността от съчувствие и загриженост към другия) (вж. Grusek et al., 2002).

донезия и Малайзия съчувствието е със значими положителни ефекти върху просоциалното поведение и в четирите култури, докато дистресът е със слаби или с незначими ефекти. Общо трите променливи обясняват от 58% (Германия) до 14% (Малайзия) от дисперсията на просоциалното поведение (Trommsdorff & Friedlmeier, 2007).

В заключение: тъй като представените във ВППСС начини на реагиране съдържат и възможност за отстраняване от ситуацията, по-скоро трябва да се очаква положителен ефект на *Личен дистрес* не върху *Просоциално поведение*, а върху *Отдръпване*. В допълнение, отрицателният ефект на личния дистрес върху просоциалното поведение би могъл да се обоснове и от гледна точка на потенциалната връзка с тревожността (ако личният дистрес се схваща като близък по съдържание конструкт) – отдръпването от проблемната социална ситуация в този случай ще е породено от опасението човек да не бъде въввлечен в конфликта или сам да се превърне в обект на агресия.

Единичните корелации (r на Пирсън) между компонентите на двата инструмента са представени в таблица 2.7.

Таблица 2.7. Корелации (r на Пирсън) между компонентите на скалата за емпатия на М. Дейвис и на поведението в проблемни социални ситуации (ВППСС) (N=230)

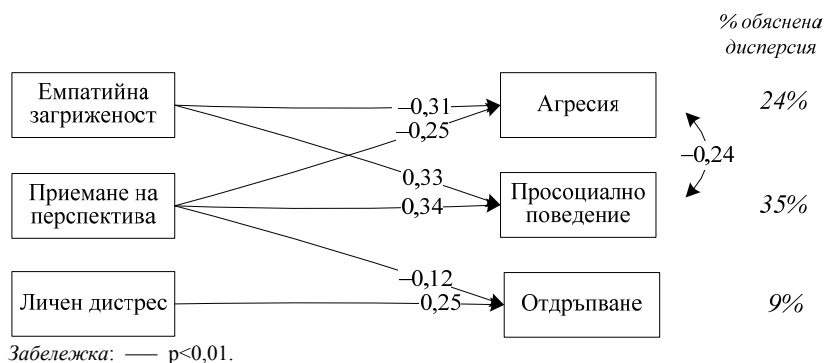
Компоненти на емпатия	Поведение в проблемни социални ситуации		
	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
Приемане на перспективата	-0,41*	0,52*	-0,13
Емпатийна загриженост	-0,44*	0,51*	-0,09
Личен дистрес	0,03	0,08	0,26*
Фантазиране	-0,28*	0,34*	0,04

Забележка: * $p < 0,01$, след корекцията за множествени сравнения Bonferroni.

Получените резултати като цяло потвърждават предварителните очаквания: *Приемане на перспективата* и *Емпатийна загриженост* понижават вероятността от агресия, но правят по-вероятно просоциалното поведение, като сходен „профил“ се наблюдава и при *Фантазиране*. Личен дистрес корелира значимо (положително) само с отдръпване от проблемната социална ситуация. В изследването на Г. Карло и съавтори с юноши, в което се оценяват 6 форми на просоциално поведение, корелациите на ал-

триизма с *Приемане на перспектива*, *Емпатийна загриженост*, *Личен дистрес* (от скалата на Дейвис) и *Агресия* (от скалата на Д. Уайнбърг) в групата под 16 години са: 0,04, 0,42, 0,09 и -0,28 (Carlo et al., 2003).

Единичните корелации не отчитат връзките между компонентите на емпатията и затова на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурен (*path*) модел на равнище наблюдавани променливи (с помощта на LISREL 8.72), при който *Агресия*, *Просоциално поведение* и *Отдръпване* са дефинирани като зависими променливи, регресиращи едновременно върху компонентите на емпатията. Получените резултати след отстраняване на незначимите пътеки¹ са представени на фигура 2.1.

Фигура 2.1. Структурен модел за ефектите на компонентите на емпатия върху компонентите на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (стандартизирано решение, N=230)

Оценката на модела потвърждава отрицателните ефекти на *Приемане на перспективата* и *Емпатийна загриженост* върху

¹ Поради тази причина моделът не включва скалата *Фантазиране*, всички ефекти на която, след отчитане на връзките с останалите компоненти на емпатията, са статистически незначими. В модела на фигура 2.1. също така допълнително е освободена корелацията на необяснената дисперсия на *Агресия* и *Просоциално поведение* (означена с двустранна стрелка в лявата част на модела); корелацията между двете променливи е $r = -0,53$, т.е. малко по-силна от получената в нормативната извадка: -0,38 (вж. по-горе таблица 2.4.).

агресията и противоположните (положителни) влияния – върху просоциалното поведение. Положителният ефект на *Личен дистрес* върху *Отдръпване* също се интерпретира в съответствие с формулираните по-рано предположения. При оценката на връзката между емпатията и просоциалното поведение трябва да се има предвид, че според обзорните изследвания тя е умерена, а в случаите, когато данните не са от едни и същи източници или социални мрежи е слаба. От тази гледна точка задачата по-скоро е да се идентифицират факторите, опосредстващи силата на зависимостта (Eisenberg, 2000). Освен това връзката на емпатията с просоциалното/алтруистично поведение е повлияна не само от личностни (диспозиционни) фактори, но и от фактори на контекста, като зависи силно и от метода на оценка.

Интерес представлява сравнителният анализ с резултатите на Д. Джини и съавтори (Gini et al., 2007) за ефекта на емпатията (*Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* от скалата на М. Дейвис) върху тормоза над връстниците, оценен чрез скалата за ролево участие на К. Салмивали (Salmivalli et al., 1996). Поради силните корелации между трите роли (на *мъчителя*, *помощника* и *подкрепящия мъчителя*) те са обединени в поведение, насочено към тормоз, което се противопоставя на поведението за *защита на жертвата*. Анализираните с методите на структурното моделиране данни, но на равнище латентни променливи (на което емпатията се оценява от два емпирични индикатора – емпатийна загриженост и приемане на перспективата), свидетелстват за стандартизирани ефекти на емпатията върху поведението, насочено към тормоз от $-0,37$, и към защита на жертвата: $0,29$ (Gini et al., 2007). Подобни стойности са съпоставими с получените в настоящото изследване с помощта на други инструменти за оценка на агресията и просоциалното поведение (вж. фигура 2.1.).

Ефектите на компонентите на емпатията върху агресията (от ВППСС) биха могли да се сравнят и с получените резултати отново със скалата на М. Дейвис, но с други инструменти за агресия:

1. *Скала за агресия в училище* (Калчев, 2003; вж. и по-горе): *Приемане на перспективата* и *Емпатийна загриженост* отново са със значими отрицателни ефекти върху агресия-

ята в две независими извадки (четвърта глава, фигури 4.3. и 4.5.).

2. *Многомерна скала за агресивност в юношеска възраст* (МСА, Калчев, 2009, с. 145; вж. и четвърта глава, § 4.2. от настоящото изследване). В този случай са оценени ефектите върху трите вида агресия – физическа, вербална и индиректна. Тъй като *Агресия* от ВППСС се ограничава до вербалните директни и индиректни форми, интерес представляват данните за вербална (6%) и индиректна агресия (19% обяснена дисперсия) (от МСА). Очакваните ефекти отново са налице, макар коефициентът *Емпатийна загриженост* → *Вербална агресия* да не достига статистически значима стойност (влиянието на *Личен дистрес* е слабо и противоположно по знак, а *Фантазиране* отново не се асоциира с двата посочени вида агресия (вж. Калчев, 2009, с. 145).

Накратко, данните от три независими извадки със скалата на Дейвис, но с различни инструменти за оценка на агресията свидетелстват за аналогични резултати, съответстващи на предварителните очаквания, и от тази точка подкрепят конструктната валидност на ВППСС.

3. Връзки с въпросника на Р. Гудман за силни страни и трудности на детето (*The Strengths and Difficulties Questionnaire*, SDQ, Goodman, 1997, 2001). SDQ е кратък скринингов метод, прилаган под формата на рейтингова скала (попълвана от родителите и учителя за деца на 3–16 години) или като самоописание (11–16 години). Основната част се състои от 25 айтема и включва четири свързани с проблеми скали от по 5 айтема: *Емоционални проблеми*, *Поведенчески проблеми*, *Хиперактивност/невнимание* и *Проблеми с връстниците*, както и една „адаптивна“ скала: *Просоциално поведение*. Сборът от скалите за проблеми формира общ показател за трудности. Отговорите се дават с помощта на 3-степенна скала¹.

---

¹ Въпросникът SDQ е преведен на повече от 50 езика (www.sdqinfo.com), бързо придобива популярност и е широко използван в различни култури, вклю-

Заедно с оригиналната версия от Р. Гудман е получен и първоначален български вариант, който след два независими превода от английски език (от Камелия Ханчева и Пламен Калчев) и съгласуване на направените корекции е върнат на автора. След някои допълнителни редакционни промени, направени във Великобритания, българската версия е публикувана в интернет (www.sdqinfo.com). Тъй като в настоящото изследване е използван направеният у нас превод (Ханчева и Калчев), версията е много близка, но не и напълно идентична с официалната (www.sdqinfo.com).

Български резултати със SDQ са получени с помощта на самоописателната част от инструмента с извадка от 411 ученици от 8.–10. клас. Съществува и оценка на структурата с помощта на конфирматорен факторен анализ, както и данни за връзките със социална тревожност и депресия (Калчев, 2007, с. 104–111). През 2008 г. в рамките на Петия национален конгрес по психология са публикувани данни от представително проучване с 4854 юноши със SDQ (самооценъчна част) (Александрова, Богданова, 2008). В настоящото изследване се анализират 104 (пълни) протоколи с общи данни за SDQ и ВППСС на ученици от 4.–5. клас (51,9% момчета и 48,1% момичета)¹. Надеждността на показателите е: *Емоционални проблеми*: $\alpha = 0,64$, *Хиперактивност*: 0,65, *Поведенчески проблеми*: 0,63, *Проблеми с връстниците*: 0,41, *Просоциално поведение*: 0,75; за компонентите на ВППСС: *Агресия*: 0,78, *Просоциално поведение*: 0,61 и *Отдръпване*: 0,76.

Стойностите на α от SDQ като цяло са в рамките на приемливите (с оглед на броя на признаците) с изключение на *Проблеми с връстниците*, която по принцип е една от скалите с по-ниско равнище на надеждност (вж. Калчев, 2007, с. 106, вкл. и някои данни от различни култури)². При компонентите на ВППСС е налице по-ниска стойност при *Просоциално поведение*, но по-

---

чително и с клинични извадки (вж. обзори от приложението му в Marzocchi et al., 2004; Obel et al., 2004; Wörner et al., 2004).

¹ Емпиричният материал е получен в рамките на дипломната работата на С. Солакова (2009).

² Психометрични данни за скалите в цитирания доклад на Александрова и Богданова (2008) не са представени, т.е. не би могло да се заключи дали проблемът с надеждността на *Проблеми с връстниците* се възпроизвежда в представителното за българските юноши изследване.

висока при *Отдръпване* – факт, който отговаря и на получените тенденции при по-малката възрастова група (вж. таблица 2.5.). Единичните корелации на компонентите на двата инструмента са представени в таблица 2.8.

Таблица 2.8. Единични корелации (r на Пирсън) между скалите от въпросника на Р. Гудман (SDQ) и въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (N=104)

Компоненти на SDQ	Поведение в проблемни социални ситуации		
	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
Емоционални проблеми	-0,07	0,15	0,13
Хиперактивност/невним.	0,22*	-0,06	0,21*
Поведенчески проблеми	0,16	0,04	-0,01
Проблеми с връстниците	0,06	0,08	-0,04
Просоциално поведение	-0,39**	0,25*	-0,04

Забележка: * $p < 0,05$ и ** $p < 0,01$ на база единични тестове.

От гледна точка на съдържанието се очакват *положителни* връзки между скалите за просоциално поведение от двата инструмента, както и между *Агресия* (ВППСС) и *Поведенчески проблеми* (от SDQ). От друга страна, прогнозира се отрицателни връзки между *Агресия* (от ВППСС) и *Просоциално поведение* (от SDQ), както и между *Поведенчески проблеми* (SDQ) и *Просоциално поведение* (ВППСС). Резултатите (вж. таблица 2.8.) като цяло потвърждават характера на очакваните зависимости, но остават в диапазона на слабите стойности. Ако слабите корелации между *Агресия* и *Просоциално поведение* (от ВППСС) с *Просоциално поведение* (SDQ) биха могли да се обяснят и с различните подходи при конструирането на двата инструмента, отсъствието на значими връзки на *Поведенчески проблеми* (SDQ) изисква допълнителен коментар. Наистина агресията е част от по-общия клъстер на поведенческите проблеми (вж. и трета глава), но *Поведенчески проблеми* (от SDQ) включва 5 айтема за гневни изблици, неподчиняващо се поведение, физическа агресия, обвинения в лъжа/мамене и дребни кражби, т.е. отсъстват общи теми с въпросите за (вербална) агресия от ВППСС, което би могло да обясни отсъствието на значима корелация.

4. Връзки със скала за нагласите към жертвата и тормоза в училище (Rigby & Slee, 1991). Инструментът съдържа 20 айтема с три възможности за отговор: *Вярно, Не съм сигурен, Невярно*. Българският вариант е конструиран с извадка от 658 ученици от 4.–9. клас (46,1% момчета и 53,9% момичета), с разграничаване на два основни фактора в рамките на общия показател¹ (вж. Калчев, 2003, десета глава):

1. *Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата* (13 айтема, α на Кронбах 0,76):

- „Забавно е да видиш деца, които са разстроени, защото другите ги дразнят или им се подиграват“ (с обратен знак).
- „На по-слабите деца трябва да се помага, за да не ги тормозят останалите.“

2. *Приемане на слабото дете* (7 айтема, $\alpha=0,55$):

- „Не понасям децата, които бързат да кажат на учителя, ако някой ги дразни или ги закача“ (с обратен знак).
- „Приятел съм с някои от децата в училище, които другите обичат да тормозят.“

Освен статистическите основания налице са поне два допълнителни аргумента за различаване на посочените фактори: (1) половата разлика: момичетата са с по-висок бал по *Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата* ($p<0,001$), докато по *Приемане на слабото дете* разликата е незначима; (2) първият фактор е с подчертана отрицателна асиметрия – натрупване по посока на високите балове, но разпределението на *Приемане на слабото дете* е симетрично. С други думи, мнозинството от децата *осъждат тормоза, изразяват отрицателно отношение към него и подкрепят жертвата* (например 73% се съгласяват с твърдението „Човек не трябва да обижда и да тормози някого, който е явно по-слаб от него“², а 77,8% – с „Добре е човек да помогне на дете,

---

¹ Общият показател се формира от сумата на 20-те айтема, като високият бал характеризира позитивните нагласи към жертвата и неприемане на тормоза.

² При три възможности за отговор: *Вярно* – 73%, *Не съм сигурен* – 16,5%, и *Невярно* – 10,5%.

което не може само да се защити“). От друга страна, *приемането на слабото дете (жертвата)*, както и оценката на *личните му качества* не са толкова еднозначни. Например само 34% заявяват, че са приятели с дете, което другите обичат да тормозят, а 49,8% се съгласяват с твърдението „Не понасям децата, които бързат да кажат на учителя, ако някой ги дразни или закача“. Накратко, мнозинството от учениците оценяват негативно тормоза и смятат, че на жертвата трябва да се помогне, но извън ситуацията на тормоз отношението към виктимизираното дете е по-различно: немалка част отхвърлят жертвата или са склонни да ѝ приписват отговорност за тормоза (тя се оценява като провокираща или заслужаваща подобно отношение) (вж. по-подробно Калчев, 2003, десета глава).

В заключение: налице са основания за двуфакторното решение на скалата за нагласи към жертвата и тормоза в училище, но надеждността на втория компонент е под границата на приемливите стойности: $\alpha=0,55$ (за първия компонент: 0,76). Въпреки това (в таблица 2.9. са представени корелациите и на равнище фактори, тъй като може да се очаква *по-силна* връзка на *Просоциално поведение* (от ВППСС) с първия фактор – *Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата*, в сравнение с *Приемане на слабото дете*. Данните са получени от 213 ученици от 4.–6. клас (49,8% момчета и 50,2% момичета)¹.

Таблица 2.9. Единични корелации (r на Пирсън) между нагласи към жертвата и компонентите на ВППСС (N=213)

	Поведение в проблемни социални ситуации		
	Агресия	Просоциално поведение	Отдръпване
Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата	-0,29**	0,20**	-0,15*
Приемане на слабото дете	-0,32**	0,06	-0,28**
Нагласи към тормоза – общо	-0,39**	0,18**	-0,26**

Забележка: * $p<0,05$ и ** $p<0,01$ на база единични тестове.

¹ Емпиричният материал е получен в рамките на дипломната работа на В. Стоева (2001).

Получените коефициенти на равнище общ бал са в очакваната посока, но корелациите са слаби. Резултатите също така показват, че нагласите към жертвата/тормоза корелират по-силно (отрицателно) с агресията, но по-слабо – с просоциално поведение. От тази гледна точка може да се допусне, че те са по-скоро предпоставка за ниско равнище/отсъствие на агресия в проблемни социални ситуации, но по-слабо прогнозира оказване на помощ.

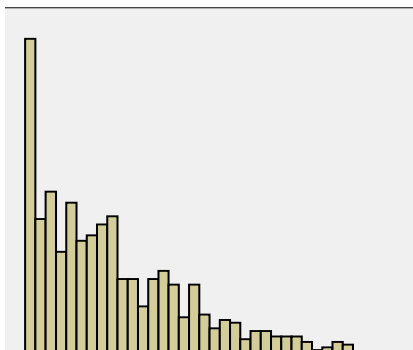
При корелациите на равнище фактори се забелязват определени тенденции: просоциалното поведение по-тясно се асоциира с първия фактор – отношението към тормоза и подкрепа на жертвата, а отдръпването в проблемна ситуация – с неприемането на слабото дете. Разликите обаче отново са малки.

Анализът по пол също позволява да се формулира предположение, свързано с различия в реакциите на тормоза: при момчетата *Нагласи към тормоза* корелира по-силно отрицателно с *Агресия*, отколкото с *Отдръпване* ($r = -0,42$ и $r = -0,19$), докато при момичетата стойностите са $-0,34$ и $-0,35$. От тази гледна точка при момчетата ниският бал по скалата е по-вероятно да е свързан с агресия, докато при момичетата не се забелязва тенденция за разграничаване на агресията и отдръпването.

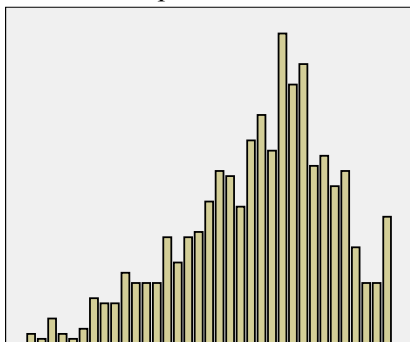
В заключение: връзките на ВППСС с нагласите към жертвата/тормоза, макар и в очакваната посока, са слаби. При оценката на този резултат трябва да се има предвид и съдържанието на двата въпросника. В единия случай се извличат отговори за общи нагласи към жертвата и тормоза, а в другия – за избор на действие в конкретна ситуация.

2.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ

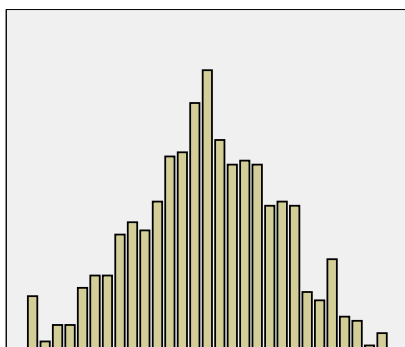
Данните за честотното разпределение (фигура 2.2.) илюстрират разликите в оценяваните компоненти на ВППСС: положителна асиметрия на *Агресия* (натрупване по посока на ниските балове), отрицателна – на *Просоциално поведение* и отсъствие на асиметрия при *Отдръпване*. Подобен резултат съответства на теоретичните представи за оценяваните конструкти, но от друга страна, трябва да се има предвид и възможното „изкривяване“ на самоописателните данни – тенденцията човек да подценява собствените агресивни реакции и да надценява просоциалното си поведение.

Агресия

Просоциално поведение

Отдръпване

Фигура 2.2. Честотно разпределение на компонентите на ВППС (N=786)

За целите на сравнителния анализ средните стойности на данните по класове са обединени в две групи: 4.–6. срещу 7.–8. клас. Подобен подход позволява известно условно разграничаване на „ранно юношество“ (преходна възраст) и „средно юношество“. След групирането резултатите са анализирани чрез серия от двуфакторните дисперсионни анализи (2 [пол] $\times$ 2 [клас]) за всеки от компонентите на ВППСС. Стойностите на F-критерия свидетелстват за незначими ефекти на фактора пол (въпреки наличието на противоположни тенденции), значими ефекти на клас: при *Агресия* ($F=12,83$; $p<0,001$) и *Просоциално поведение* ($F=113,14$; $p<0,001$), както и незначимо взаимодействие пол $\times$ клас (т.е. възрастовите промени не се различават значимо при момчетата и момичетата). Поради посочените възрастови разлики в таблица 2.10. са представени дескриптивните характеристики на *Агресия* и *Просоциално поведение* поотделно в 4.–6. и 7.–8. клас.

Разлики по пол. Както данните от двуфакторните дисперсионни анализи, така и единичните t-тестове (таблица 2.10.) показват незначими тенденции по *Агресия* (в полза на момчетата) и по *Просоциално поведение* и *Отдръпване* (в полза на момичетата)¹. Стойностите на d на Коен (таблица 2.10.) също свидетелстват за малки по размер ефекти на пола². По тази причина няма достатъчно основания за диференциране на нормите по пол. В каква степен обаче получените резултати отговарят на очакванията?

При отговора на този въпрос интерес представлява сравнението с данните от оригиналното изследване (Lindeman et al., 1997). По отношение на агресията в този случай момчетата са с по-високо равнище (Lindeman et al., 1997), но трябва да се има предвид, че скалата от ВППСС оценява *вербалната* агресия, в която при това се смесват директните (Ситуация 1) и индиректни форми (Ситуация 2). Въпреки че данните от редица изследвания стабилно възпроизвеждат по-високи равнища на физическа агресия при мъжете/юношите, резултатите за вербалните форми не са

---

¹ Стойностите на t при сравнение в цялата извадка са: *Агресия* $t=1,87$ ($p=0,062$) и *Просоциално поведение*: $t=1,82$ ($p=0,069$). На равнище латентни променливи (от конформаторния анализ) разликата по *Агресия* отново не достига статистически значими стойности, но за *Просоциално поведение* резултатът в полза на момичетата е значим при $p<0,05$ (вж. § 2.1.).

² Вж. <http://web.uccs.edu/lbecker/Psy590/es.htm>.

толкова еднозначни и свидетелстват за по-малки по размер или за отсъствие на значими разлики (вж. по-подробно Калчев, 2009, четвърта глава). Получените у нас данни със *Скалата за агресия в училище* (Калчев, 2003) разкриват по-високо равнище на вербална агресия при момчетата, но с малък размер на ефекта ($d=0,14$) и отсъствие на разлика по индиректна агресия. Според получените с *Многомерната скала за агресивност* в юношеска възраст резултати отсъстват значими разлики и по вербална, и по индиректна агресия (Калчев, 2009)¹. Затова получените резултати – тенденция за по-високо равнище при момчетата ($p<0,10$), не са изненадващи.

Таблица 2.10. Дескриптивни характеристики на компонентите на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации, стойности на t-критерия за значимост на разликите по пол и d на Коен за размер на ефекта

		Общо	Момчета	Момичета	t-критерий (d на Коен)
Агресия: 4.–6. клас	X	16,24	16,86	15,61	2,02*
	SD	6,96	7,42	6,41	(0,18)
Агресия: 7.–8. клас	X	18,11	18,36	17,87	0,56
	SD	7,22	7,57	6,89	(0,07)
Просоциално поведение: 4.–6. клас	X	34,68	34,35	35,02	1,24
	SD	6,14	6,68	5,53	(0,11)
Просоциално поведение: 7.–8. клас	X	29,47	28,66	30,24	1,80
	SD	7,43	7,86	6,94	(0,21)
Отдръпване: 4.–8. клас	X	21,01	20,76	21,25	1,21
	SD	5,68	5,82	5,52	(0,09)

Забележки:

(а) за 4.–6. клас – N=503; за 7.–8. клас – N=283; момчета – N=392; момичета – N=394;

(б) * $p<0,05$.

Относно *Просоциално поведение* данните от метааналитичните обзори показват по-високи равнища при момчетата и раз-

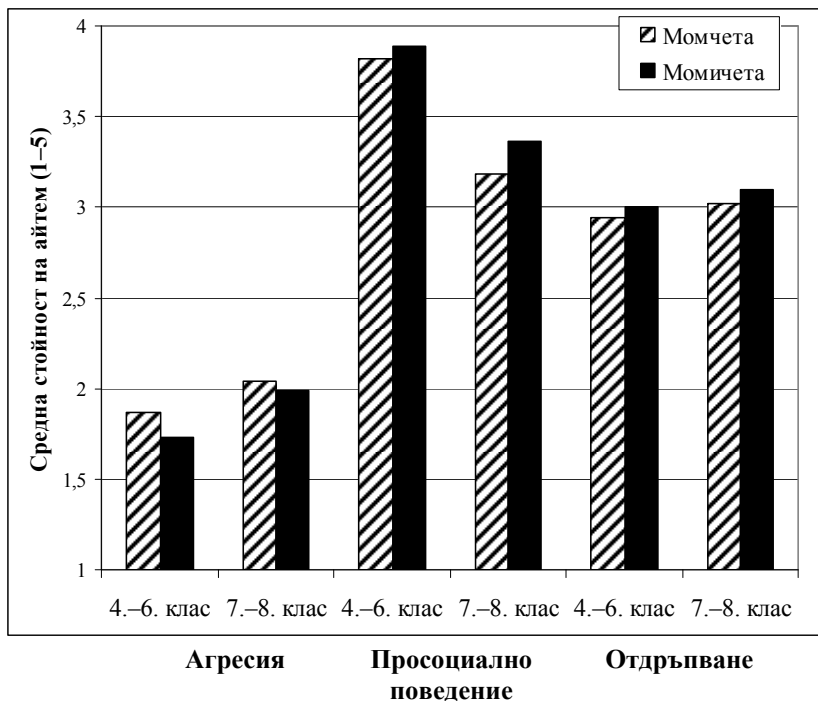
¹ Ако в *Агресия* от ВППСС съдържателно се разграничат айтемите за директните (Ситуация 1) и индиректните форми (Ситуация 2), сравнението по пол показва по-висок бал при момчетата по директна вербална агресия ($t=2,45$; $p<0,05$; $d=0,18$) и отсъствие на разлика по индиректна агресия ($t=0,47$; незн.). От тази гледна точка тенденцията за по-висок общ бал (в полза на момчетата) е за сметка на директните форми (отсъствието на разлика по индиректните форми съвпада с по-рано получените резултати; Калчев, 2003; 2009, и тук няма да бъде коментирано).

ликата се увеличава през юношеските години (Fabes et al., 1999). От друга страна, макар повечето изследвания да потвърждават разликите в полза на момчетата, данните не са еднозначни – ако са налице различия, те са малки по размер и са повлияни и от вида на оценяваното просоциално поведение и от методологията на изследването (Grusec et al., 2002). През юношеските години разликите са по-малки, ако оказването на помощ е с инструментален характер, т.е. е по-близко до мъжкия стереотип на поведение (Eisenberg & Morris, 2004). В изследването на М. Линдеман и съавтори (Lindeman et al., 1997) полови различия по *Просоциално поведение* на 11 и 14 години (възрастовите групи, най-близки до тези от настоящото изследване) отсъстват. Не се наблюдават и разлики по *Отдръпване* на 11-годишна възраст, но на 14 години този тип поведение е по-характерно за момчетата (Lindeman et al., 1997). В настоящото изследване по Отдръпване отсъстват полови различия и в 4.–6. и в 7.–8. клас.

Възrastови различия. Като илюстрация на възрастните промени на фигура 2.3. са представени данните при момчетата и момичетата за двете възrastови групи, изчислени в средна стойност на айтем (суровият бал, разделен на броя на айтемите от дадената скала).

Подобен подход позволява и ориентировъчна оценка на доминиращата поведенческа стратегия. Данните на фигура 2.3. показват, че в двете проблемни социални ситуации най-често използваната стратегия е просоциално поведение, на второ място – отдръпване, и на значително по-задно място – агресията. При тези резултати обаче трябва да се има предвид многократно възпроизвежданата при самоописателните данни тенденция за подценяване на собственото агресивно поведение. Двухакторните дисперсионни анализи свидетелстват за повишаване на агресията във втората възрастова група, за по-силно изразено понижаване на просоциалното поведение и отсъствие на разлика при отдръпването. Тъй като взаимодействието на пола и класа е незначимо, посочените промени не се различават при момчетата и момичетата. Тези резултати съвпадат с получените с оригиналния вариант на въпросника: увеличаване на агресията на 14 години (в сравнение с 11 години), понижаване на просоциалното поведение в същата група и отсъствие на разлика при отдръпването (Lindeman et

al., 1997). В посоченото изследване обаче при момчетата са налице по-високи равнища на агресия в двете възрастови групи, както и на отдръпване при 14-годишните¹.

Фигура 2.3. Възрастови промени по скалите на въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (ВППСС) (в средна стойност на айтем: 1–5)

¹ Публикацията на М. Линдеман и съавтори (Lindeman et al., 1997) съдържа и данни за 17-годишни ученици. Според авторите понижаването на агресията сред тях потвърждава очакваната нелинейна връзка в развитието ѝ през юношеството под формата на $\cap$ -образна крива. Просоциалното поведение при 17-годишните момчета е на още по-ниско равнище, но при момчетата не се наблюдава промяна. Подобни данни обаче не се съгласуват с метааналитичните обзори, според които просоциалното поведение нараства с възрастта, макар и по-слабо през юношеските години (Fabes et al., 1999; за факторите вж. втората част на посочения обзор – Carlo et al., 1999, а за систематизирано обсъждане – Staub, 2003, pp. 157–251). Възрастовите промени в развитието на агресията са обсъждани по-рано (Калчев, 2009, с. 157–166) и тук няма да се коментират.

Суровите балове на компонентите на ВППСС се трансформират в стандартни Т-оценки със средна стойност $X=50$ и стандартно отклонение $SD=10$ (нормите за *Агресия* и *Просоциално поведение* са диференцирани по възраст 4.–6. и в 7.–8. клас). В таблица Б.1. в Приложение Б. е представена необходимата информация за трансформирането на суровия бал в стандартни оценки, както и съответните кумулативни проценти.

При интерпретацията на данните потребителят на скалата трябва да си дава сметка, от една страна, за тенденцията към преднамерено или непреднамерено позитивно себепредставяне на изследваното лице, т.е. за подценяване на агресивното и надценяване на просоциалното поведение, а от друга, за характера на използвания метод: ВППСС оценява действията (стратегии на поведение) в близка до всекидневието на изследваното лице *въображаема* ситуация. Макар да прави по-вероятни дадени действия, високият бал по скалите не отразява задължително поведението в *реална* ситуация, тъй като то е повлияно от редица други личностни и ситуативни фактори (вж. напр. Брем, Касин, 2007; Myers, 1987, pp. 455–474; Dovidio & Penner, 2003)¹. Ако се има предвид и по-ниската надеждност на *Просоциално поведение* и *Отдръпване* (увеличаващи стандартната грешка на измерване), както и потенциалната тенденция към даване на неверни отговори, резултатите от ВППСС трябва да се интерпретират предпазливо, а скалата да се използва като допълнително средство за оценка.

---

¹ Е. Щауб например различава десет измерения на ситуацията, влияещи върху оказването на помощ (Staub, 2003, pp. 125–131). За тормоза в училище К. Ригби разграничава пет основни стъпки, през които минава процесът на вземане на решение при отговора на въпроса: „Да помогна, или да не помогна?“ (Rigby, 1997, pp. 163–168).

3.

Скала за екстернализирани проблеми на развитието

Терминът „екстернализирано поведение“ (и съответно „екстернализирани проблеми на развитието“) е предпочетен пред „деструктивно“, „агресивно“, „асоциално“, „отклоняващо се“, „предизвикателно“, „неподчиняващо се“ и т.н. поведение заради (1) по-широкия си обхват, и (2) ясното разграничение с другия основен клас – „интернализираните“ проблеми (тревожност, страхове, депресия, отдръпване, соматизация) (Achenbach & Edelbrock, 1978). Както следва и от самото название, двата класа поведение могат да се характеризират и като насочени навън (към средата и другите хора) или навътре (към себе си), а също и като резултат от *недостатъчен* или от *прекален* контрол върху собствените действия. Макар и не особено популярна в академичните учебници, посочената дихотомия присъства в двете най-широко използвани системи за оценка на детето: тази на Т. Ахенбах за емпирично базирано оценяване (*Achenbach System of Empirically Based Assessment*, ASEBA – CBCL, вж. <http://www.aseba.org/products/cbcl6-18.html>) и на С. Рейнолдс и Р. Кампахус (Поведенческа система за оценка на децата – *Behavior assessment system for children*, BASC, Reynolds & Kamphaus, 1992).

За разлика от нозологичната парадигма, използвана при класификацията на психичните разстройства (DSM-IV), разграничаването на „екстернализираните“ и „интернализираните“ проблеми на развитието се базира на индуктивен подход, т.е. извличане на синдромите от проблеми с помощта на многомерни статистически анализи с големи извадки. По отношение на първичните синдроми интернализираните и екстернализираните проблеми на развитието се формират като интегративни показатели (фактори от втори ред). Наличието на тези два големи класа от проблеми

емпирично е защитено в CBCL и BASC¹. В първия случай „Екстернализирани проблеми“ обединяват скалите за *Агресия* и *Делинквентно поведение* (преименувана в изданието на CBCL от 2001 г. на *Нарушаващо правилата поведение*), а във втория – *Агресия*, *Хиперактивност* и *Поведенчески проблеми*. В изданието на CBCL от 2001 г. към инструмента са добавени ориентирани към DSM скали, конструирани въз основа на експертна оценка на съответствието на част от изходните айтеми с диагностичните критерии на класификационната система (Achenbach et al., 2003). Оценката на разстройството, свързано с *неподчинение и противопоставящо се поведение* (*oppositional defiant disorder*, ODD) и на *разстройството на поведението* (*conduct disorder*, CD), се базира на подбрани айтеми от скалите „Агресия“ и „Нарушаващо правата поведение“, т.е. чрез признаците, формиращи по-общия показател за екстернализирани проблеми. От тази гледна точка нозологичният и индуктивният (емпиричният статистически) подход не водят до качествено различни резултати, макар че емпиричните признаци формират различни конструктори. За това свидетелства и прегледът на айтемите от емпирично конструираната скала „Поведенчески проблеми“ от BASC, които частично отразяват диагностичните критерии за разстройството на поведението (по DSM-IV), без обаче да включват по-тежките форми на анти-социални прояви – подпалвачество, кражби с взлом и др. (Reynolds & Kamphaus, 1992, p. 75)².

---

¹ Налице са данни и за надеждността на двата показателя на база родителски и учителски оценки в широк межкултурен контекст (Rescorla et al., 2007a; 2007b; Guttmanova et al., 2008). Двата вида проблеми на развитието се разграничават и в други масови епидемиологични изследвания в юношеска възраст с различен тип инструментариум (напр. Garnefski & Diekstra, 1997). В този случай към „екстернализираните“ проблеми се отнасят употребата на алкохол и дрога, насилието, вандализмът, кражбите и проблемите с полицията.

² За разлика от CBCL, показателят за „екстернализирани“ проблеми в BASC се изчислява само в рейтинговата (оценките на учителите и родителите), но не и в самоописателната част на системата. Освен агресията и нарушаващото нормите поведение той включва и хиперактивност. От тази гледна точка „Екстернализирани проблеми“ на BASC като че ли по-пълно съответства на дефинираните в DSM три екстернализирани разстройства (неподчинение и противопоставящо се поведение, разстройство на поведението и дефицит на вниманието с хиперактивност). При учителските оценки обаче хиперактивността е натоварена значимо и по „Проблеми в училище“, а проблемите с вниманието – само по „Проблеми в училище“, но не и по

3.1. КОНСТРУИРАНЕ НА СКАЛАТА ЗА ОЦЕНКА НА ЕКСТЕРНАЛИЗИРАНИ ПРОБЛЕМИ НА РАЗВИТИЕТО

В съответствие с цитираните резултати айтемите за конструираната самоописателна скала за екстернализирани проблеми в юношеска възраст в настоящото изследване са формулирани въз основа на няколко източника: диагностичните критерии за разстройство на поведението от DSM-IV, вкл. и част от критериите за неподчинение и противопоставящо се поведение, както и мета-аналитичния обзор на данните за двете разстройства на П. Фрик и съавтори (Frick et al., 1993, цит. по Barkley et al., 1999, p. 19), класифициращ проблемното/бунтарското поведение с помощта на две дименсии: „открити–прикрити“ и „деструктивни–недеструктивни“ форми. Айтеми за оценка на хиперактивността (по критериите на DSM-IV) не са формулирани. Слабият самоконтрол и неовладяното, импулсивно поведение се оценяват чрез гневни изблици, агресивни реакции или необмислени действия (напр. „Да вършиш неща, за които после да съжаляваш“). Въпреки че се базира и на критерии за разстройство на поведението, скалата не е предназначена за диагностични заключения от подобен характер. Тя *не включва* айтеми за по-тежки антисоциални прояви (използване на оръжие, преднамерено предизвикване на пожари, кражби с взлом или жестокост към животни), но пък съдържа допълнителни признаци за „по-леки“ нарушения на нормите (напр. мамене по време на изпит, използване на груб циничен език), срещани значително по-често.

Въпросникът е от самоописателен тип и изследваното лице отговаря с помощта на 5-степенна скала колко често се е ангажирало с даденото поведение през текущата учебна година¹: *Нито*

„Екстернализирани проблеми“. При родителската версия проблемите с вниманието са значимо натоварени не само по „Екстернализирани проблеми“, но и по „Адаптивни умения“. От тази гледна точка и в разрез с предварителните очаквания, основани на DSM-IV, *Проблеми с вниманието* не се обединява с хиперактивност като индикатор на екстернализирани проблеми, а се оказва мярка по-скоро за трудности с ученето (Reynolds & Kamphaus, 1992).

¹ Ако изследването се провежда през втория учебен срок. Ако е през първия учебен срок, времевата рамка се дефинира като „през тази година“, с посочване на текущата календарна година. Вариацията в инструкцията цели да осигури приблизително равен времеви интервал за ретроспективната оценка.

веднъж, 1-2, 3-4, 5-6 и 7 и повече пъти. Скалата включва 27 твърдения¹, условно разграничени в няколко частично припокриващи се тематични области:

1. *Физическа агресия* (напр. „Да участваш в сбивания“, „Да си толкова ядосан на някого, че да го удариш“).
2. *Вербална агресия* (напр. „Да обиждаш или да се подиграваш на някого, който не ти е симпатичен“, „Да крещиш, да викаш на някого, който те е ядосал“).
3. *Слаб самоконтрол* – неовладяно, гневно/импулсивно поведение (напр. „Да си изпускаш нервите и да избухваш“, „Да си толкова ядосан, че да хвърляш неща около себе си“, „Да вършиш неща, за които после съжаляваш“).
4. *Конфликти в трите основни социални мрежи* („Да се караш с родителите си [с учителите; със съучениците]).
5. *Проблемни отношения с родителите* (напр. „Да бягаш от къщи“).
6. *Употреба на алкохол и дрога („трева“)* („Да пиеш повече от три бири или повече от 300 мл“, „Да пушиш „трева““).
7. *Нарушаване на нормите* – широк диапазон от форми на поведение: от по-леки простъпки – напр. мамене по време на изпит, бягства от час, използване на груб, циничен език, до по-тежки прояви – фалшифициране на документи, дребни кражби, отсъствия от дома по цяла нощ без знанието или разрешението на родителите и др.
8. *Поведение, сочещо по-сериозно нарушаване на нормите/асоциални прояви* („Да викат родителите ти в училище“, „Да те изпращат при директора“, „Да си имаш неприятности с полицията“).
9. *Суицидни мисли* (един айтем: „Да ти минава мисълта да сложиш край на живота си“)².

---

¹ На първите етапи от изследването е включен и въпрос за сексуалната активност (брой полови контакти), но впоследствие той не е използван.

² От емпирична гледна точка суицидните мисли, отразяващи „автоагресия“, се разпределят не към „екстернализираните“, а към „интернализираниите“ проблеми (вж. напр. Garnevski & Dickstra, 1997).

Изследвани лица. Данните за „екстернализираните“ форми на поведение са получени от 1833 ученици в юношеска възраст, от които с пълни протоколи са 1762 лица от 6.–12. клас. След отстраняването на ограничения брой протоколи от 6.–7. и 12. клас обемът на извадката намалява на 1712 ученици във възрастовия диапазон от 8. до 11. клас. Седемстотин и дванадесет от лицата (41,6%) са момчета и 1000 (58,4%) – момичета. Емпиричният материал е получен с помощта на студенти от специалност „Психология“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“¹. Тъй като при анализа на екстернализираните проблеми полът се разглежда като важна променлива модератор, по случаен път са изключени част от протоколите на момчетата. Балансираната по пол извадка (вж. таблица 3.1.) е използвана при факторните анализи на структурата общо при момчетата и момичетата.

Таблица 3.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас

	Момчета	Момичета	ОБЩО
8. клас	147	156 (147)	303 (294)
9. клас	265	319 (265)	584 (530)
10. клас	198	303 (198)	501 (396)
11. клас	102	222 (102)	324 (204)
ОБЩО	712	1000 (712)	1712 (1424)

Забележка: В скоби е даден броят на лицата след балансиране на извадката по пол – след отстраняване по случаен път на 9 протокола на момичета от 8., 54 – от 9., 105 – от 10. и 120 – от 11. клас. Балансираната по пол извадка (N=1424) е използвана при общите анализи на данните при момчетата и момичетата.

Прегледът на дескриптивните характеристики на айтемите потвърждава очакванията за положителна асиметрия: натрупване към ниските балове в честотното разпределение. Само два от тях („Да мамиш по време на изпит/контролно“ и „Да използваш груб циничен език (псуване, ругане)“ са с незначима асиметрия. И в двата случая момчетата посочват по-често посочените форми на

¹ Четиристотин и пет протокола са получени от П. Калчев, а останалите – от студенти, като част от емпиричния материал е от поредица бакалавърски и магистърски дипломни работи: А. Радонов (2007), Л. Новоусенлиева (2007), Р. Александрова (2008), А. Ангелов (2008), Б. Иванова (2008), М. Ванева (2009), И. Първанова (2009), П. Узунова (2009).

поведение, но по отношение на маменето по време на изпит разликата е малка по размер и близо до статистически незначимата¹. Въпреки наличието на значима асиметрия при останалите показатели, в някои от случаите тя е по-слабо изразена. В таблица 3.2. са представени някои от получените данни: освен разпределението на посочените по-горе айтеми са дадени и примери с различна степен на асиметрия. От останалите въпроси в таблица 3.2. значими (и подчертани) разлики по пол в полза на момчетата ($p < 0,001$) се наблюдават при участие в сбивания, неприятности с полицията и дребни кражби, докато при гневни изблици, бягства от час и бягства от дома различия отсъстват (момичетата обаче по-често посочват разпавии/караници с родителите – $p < 0,001$).

Таблица 3.2. Честотно разпределение на част от въпросите от скалата за екстернализирани проблеми (в%) (N=1424)

Колко често се е случвало през тази учебна година?	Нито веднъж	1–2 пъти	3–4 пъти	5–6 пъти	7 и повече	Асиметрия
Да мамииш по време на изпит (контролно).	13,1	24,3	19,0	8,9	34,7	–0,08
Да използваш груб, циничен език (ругаене, псуване).	20,6	23,8	11,4	8,2	36,0	–0,02
Да си изпускаш нервите и да избухваш.	15,2	33,6	16,5	10,7	24,0	0,28
Да бягаш от час.	25,6	26,4	15,7	8,8	23,6	0,34
Да се караш с родителите си.	21,4	30,6	16,7	8,2	23,0	0,37
Да участваш в сбивания.	70,1	19,2	4,8	1,8	4,1	2,31
Да си имаш неприятности с полицията.	86,3	9,7	1,8	0,7	1,5	3,98
Да си откраднеш нещо дребно (от магазин, сергия).	90,0	6,3	1,2	0,7	1,9	4,45
Да бягаш от къщи.	90,5	6,5	1,3	0,6	1,1	4,82

Честотата, с която се срещат маменето по време на изпит, бягствата от час, гневните изблици, използването на груб, циничен език, конфликтите с родителите (за разлика от тези с учителите, които са значително по-редки) и др., показва, че без да се „нормализират“, подобни форми на нарушаващо правилата пове-

¹ При сравнението по пол са използвани всички събрани протоколи за момчетата и момичетата (N=1712).

дение са по-скоро типични и част от юношеската субкултура. От гледна точка на честотата на разпространение към тях може да се отнесе и употребата на алкохол (45,4% отговарят, че нито веднъж през годината не са пили повече от три бири или 300 мл концентрат, 16,3% – 1-2, 9,2% – 3-4, 6,7% – 5-6, а 22,5% – *седем или повече пъти*). Същото обаче не може да се твърди за употребата на „трева“, която е значително по-рядка (съответно (80,9% – нито веднъж през годината, 8,8% – 1-2, 2,7% – 3-4, 1,6% – 5-6, а 5,9% – *седем или повече пъти*)¹. За сравнение: 10,0% от учениците са заявили, че са извършвали дребни кражби (без оглед на честотата), а 9,5% – че са бягали от къщи. Разбира се, броят на извършваните такива действия няколкократно (т.е. повече от един-два пъти) е значително по-малък (вж. таблица 3.2.), но и посочените проценти са достатъчни, за да породят безпокойство.

Структура на скалата. Какви са предварителните очаквания за структурата на инструмента? Ако се следва логиката на формиране на индекса за „Екстернализирани проблеми“ от CBCL и BASC, има основания да се допусне двуфакторна структура: „Агресия“ и „Нарушаващо правилата поведение (асоциални прояви)“ (скалата не оценява хиперактивност, която е третият компонент на „Екстернализирани проблеми“ в рамките на BASC). Друга възможна дихотомия може да се означи като *открито* и *прикрито* антисоциално поведение (Dishion & Patterson, 2006). Възможно е да се допусне и наличието на трифакторна структура, ако се имат предвид признаците за гневни изблици, предизвикателно поведение, груб, циничен език² и конфликти с родителите, т.е. да се различат „Агресия“, „Слаб самоконтрол“ (или „Предизвикателно поведение“) и „Нарушаващо правилата поведение“. Интерес представлява и проверката на четирифакторния модел, базиран на съчетаването на осите за деструктивно срещу недеструк-

---

¹ С други думи, 19,1% от учениците са заявили, че са пушили марихуана през учебната година (без оглед на честотата). Тъй като изследването не е представително, оценката е условна и с ориентировъчно значение (за допълнителни, основани на честота на употреба резултати вж. Калчев, 2008а).

² В DSM-III-R (1987) ругането и грубият, циничен език са един от диагностичните критерии за разстройство, свързано с предизвикателно, неподчиняващо се поведение (ODD). Впоследствие обаче критерият отпада в Четвъртата версия (DSM-IV, 1994).

тивно и за открито срещу прикрито поведение (цит. по Barkley et al., 1999), въпреки че заложените в ска̀лата признаци не следват този модел.

От статистическа гледна точка нарушенията в нормалното разпределение, както и по същество ординалният характер на петстепенната ска̀ла за отговори правят проблематично използването на Пирсъновите коефициенти при анализа на корелационната матрица. По тази причина в рамките на експлораторното изследване данните са анализирани и по метода на главните компоненти на основата на линейните коефициенти на корелация, но решаващо значение имат резултатите, получени чрез полихоричните коефициенти на корелация, обработени предварително чрез PRELIS 2 (Jöreskog & Sörbom, 1993b). Експлораторният факторен анализ е осъществен по алгоритъма на минималните остатъци (*MINimum RESiduals*, MINRES) чрез LISREL 8.72, който е устойчив на нарушения в нормалното разпределение (Jöreskog et. al., 2001; Jöreskog, 2003). Предвид дискусиите за различията в проявите на проблемното поведение при двата пола (вж. например Eme & Kavanaugh, 1995; Lewin et al., 1999; Kann & Hanna, 2000) е необходимо резултатите от факторните анализи да се проверят при момчетата и момичетата.

В предишна публикация (Калчев, 2008а, с. 210–215) са представени данни за структурата на ска̀лата за екстернализирани проблеми. Основаните на експлораторен и конфирматорен факторен анализ резултати свидетелстват за наличието на два големи фактора: *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*. Публикувани са и резултати за инвариантността на структурата по пол – тегла на айтемите, ковариация на латентните фактори и оценка на средните стойности на латентно равнище (Калчев, 2008а). Въпреки тези резултати структурата на данните е анализирана отново по две причини: (1) добавени са нови 335 протоколи, и (2) важно е обстоятелството, че предишният конфирматорен анализ е извършен с извадката от експлораторното изследване (което по дефиниция надценява степента на съответствие на модела). По тази причина след балансиране по пол (N=1424) извадката е разделена по случаен път на две равни части – *Извадка 1* и *Извадка 2*, от по 712 лица. В първата от тях връзките между айтемите са изследвани чрез експлораторен факторен анализ, а във втората – идентифицираната структура е валидизирана чрез конфирмато-

рен анализ. При оценката на резултатите по пол са използвани всички налични протоколи (712 момчета и 1000 момичета). Както и по-рано, поради ординалния характер на скалата за отговори и асиметрията на разпределението при повечето от айтемите, в рамките на експлораторното изследване решаващо значение имат резултатите от *MINRES* с използването на полихоричните коефициенти на корелация.

Експлораторен анализ. Резултатите от *scree*-теста на Р. Кетъл свидетелстват в полза на двуфакторно решение както в общата извадка (39,6% обяснена дисперсия), така и при момчетата (40,8%) и момичетата (36,8%). Те ясно показват наличието на два големи фактора.

Първият, по-голям фактор може да се означи като *Слаб самоконтрол* и с най-високи тегла и при двата пола са:

- „Да крешиш на някого, който те е ядосал.“
- „Да си изпускаш нервите и да избухваш.“
- „Да се караш и да се разправяш с някого от съучениците си.“
- „Да вършиш неща, за които после да съжеляваш.“
- „Да се караш с родителите си.“

Във втория фактор, обозначен като *Нарушаване на нормите*, с високи тегла¹ са:

- „Да си имаш неприятности с полицията.“
- „Да нараниш сериозно някого при сбиване.“
- „Да пушиш „трева“ (марихуана).“
- „Да си откраднеш нещо дребно (от магазин, сергия).“
- „Да не се прибираш по цяла нощ вкъщи, без знанието/разрешението на родителите си.“

Част от айтемите с по-слаби тегла обаче са натоварени с близки тегла по двата фактора, т.е. по-слабо разграничават двете

---

¹ За разлика от първия фактор, във втория подреждането на айтемите според факторните тегла частично се различава при двата пола.

латентни променливи, като е налице частично разместване при различните варианти на оценка – по метода на главните компоненти и MINRES. Тези айтеми, както и някои други детайли в разпределението, са коментирани по-долу.

1. Три айтема: „Да мамиш по време на изпит/контролно“, „Да бягаш от час“ и „Да пиеш повече от три бири или повече от 300 г концентрат“, според метода на главните компоненти са с много близки тегла по двата фактора, но метода MINRES ги разпределя към *Нарушаване на нормите* (както в общата извадка, така и по пол). Тъй като резултатите от MINRES имат приоритет, а от друга страна, съдържателно съответстват в по-голяма степен на *Нарушаване на нормите*, айтемите са включени като емпирични индикатори на този фактор.

2. Проблем представлява и „Да лъжеш, за да се спасиш от неприятности“, тъй като е с близки и относително ниски тегла по двата фактора. При момчетата той е с по-високо тегло по *Слаб самоконтрол*, а при момичетата – по *Нарушаване на нормите*. Тези данни се потвърждават и при освобождаване на теглата по двата фактора в рамките на конформаторния анализ върху цялата извадка: айтемът отново е с близки тегла и са налице полови различия. Очевидно посоченото поведение се разбира по различен начин: възможно е при момчетата то да има акцент върху спонтанния, необмислен характер на реакцията, а при момичетата – върху нарушаване на правилата. Тъй като стремежът е да не се включват полово диференцирани айтеми при конструирането на скалата, алтернативата е изключването на дадения признак. От друга страна, той съдържателно е по-близо до скалата *Нарушаване на нормите* и затова от гледна точка на съдържателната валидност на този етап е предпочетен вариантът айтемът да остане като индикатор на *Нарушаване на нормите*¹.

2. „Да участваш в сбивания“ според по-рано получените данни е с близки тегла и при момчетата се разпределя към *Слаб са-*

---

¹ С умерена асиметрия на разпределението от 0,996: 34,4% са заявили, че *нико веднъж* през учебната година не са лъгали, за да се спасят от неприятности, 37,0% – *1-2 пъти*, 13,3% – *3-4*, 6,4% – *5-6*, а 8,7% – *седем или повече пъти*. От тази гледна точка айтемът оценява нерядко срещано поведение в юношеска възраст.

моконтрол, а при момичетата – към *Нарушаване на нормите*. По тази причина на предишния етап е предпочетено въпросът да се отстрани от скалата (Калчев, 2008а). Според настоящите резултати обаче – както в общата извадка, така и по пол – според MIINRES айтемът е с по-високи тегла по *Нарушаване на нормите*. Прави впечатление също така, че друг айтем, също за физическа агресия – „Да нараниш сериозно някого при сбиване“, също се разпределя (при това с едно от най-високите тегла) към *Нарушаване на нормите*, докато въпросите за вербална агресия („Да крещиш на някого, който те е ядосал“, „Да си изпускаш нервите и да избухваш“, „Да обиждаш или да се подиграваш на някого, който не ти е симпатичен“) се отнасят към *Слаб самоконтрол*. От друга страна, „Да си толкова ядосан на някого, че да го удариш“ е с близки тегла и също се разпределя към *Слаб самоконтрол*. Накратко, на пръв поглед в разрез с предварителните очаквания айтемите за агресия се разпределят към различни фактори: физическите форми, вероятно с проактивен характер и по-сериозни последици/риск от физическо нараняване се свързват с нарушаване на нормите, докато вербалните форми, както и реактивната физическа агресия – с недостатъчния самоконтрол.

3. „Да си в конфликт и да се разправяш с някого от учителите“ се разпределя към *Слаб самоконтрол*, но е с близко тегло и по *Нарушаване на нормите*. Айтемите за оценка на конфликти в другите две социални мрежи („Да се караш с родителите си“ и „Да се караш и да се разправяш с някого от съучениците си“) еднозначно се разпределят към *Слаб самоконтрол*. От тази гледна точка конфликтите с учителите имат по-различен смисъл.

4. Айтемът за суицидни мисли („Да ти минава мисълта да сложиш край на живота си“) е с най-слаби тегла и при двата пола (под 0,30, при това се разпределя към различни фактори по пол и по тази причина е отстранен.

В заключение: резултатите от експлораторния анализ възпроизвеждат получените по-рано (Калчев, 2008а, с. 210–215), но с едно допълнение – отстраненият по-рано айтем „Да участваш в сбивания“ се включва към *Нарушаване на нормите*. По този начин общият показател за екстернализирани проблеми (26 айтема) се формира от два компонента: *Слаб самоконтрол* (10 айтема) и *Нарушаване на нормите* (16 айтема). В сравнение с по-рано пуб-

ликуваните данни (Калчев, 2008а; 2009) „Да лъжеш, за да се спасиш от неприятности“ се разпределя не към *Слаб самоконтрол*, както по-рано, а към *Нарушаване на нормите*.

Конфирматорен анализ. Конфирматорният факторен анализ е осъществен с втора независима извадка (N=712) с помощта на LISREL 8.72 (Jöreskog et al., 2001). Данните са анализирани в два варианта: (а) по метода на максималната вероятност (*maximum likelihood*, ML), и (б) тъй като са нарушени изискванията за нормално разпределение – по метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (*Diagonally weighted least squares*, DWLS) с използване на асимптотичната ковариационна матрица. Индексите за степента на съответствие на модела са представени в таблица 3.3.

Таблица 3.3. Индекси за степен на съответствие на трифакторната структура на скалата за екстернализирани проблеми: (а) по метода на максималната вероятност (ML); (б) по метода на диагонално претеглените най-малки квадрати (DWLS) (Извадка 2, N=712)

	$S-B\chi^2/\chi^2$	df	RMSEA	SRMR	GFI	AGFI	CFI	NNFI
Един фактор								
ML	$\chi^2=2203,1$	299	0,11	0,079	0,75	0,71	0,90	0,89
DWLS	$S-B\chi^2=1595,8$	299	0,078	0,094	0,96	0,95	0,96	0,96
Два фактора								
ML	$\chi^2=1701,7$	298	0,087	0,072	0,83	0,80	0,93	0,92
DWLS	$S-B\chi^2=1107,1$	298	0,062	0,081	0,97	0,96	0,98	0,98

Забележка:

$S-B\chi^2$ – скалирана стойност χ^2 на Satorra-Bentler; RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; GFI – Goodness of Fit Index; AGFI – Adjusted Goodness of Fit Index; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index (за обяснение на индексите вж. Jöreskog & Sörbom, 1993a; Kline, 1998; Schumacker & Lomax, 2004).

Оценката на двуфакторния модел свидетелства за задоволителни индекси на степен на съответствие (по алгоритъма DWLS, който съответства в по-голяма степен на характера на данните) с изключение на RMSEA, чиято препоръчителна стойност трябва да е под 0,05. Повечето от индексите на еднофакторния модел също са достатъчно високи, което подкрепя идеята за едномерния

характер на конструкта¹. Сравняването на двата модела на база редукция на $\Delta\chi^2$ ($\Delta\chi^2_{(1)}=501,4/488,7$; $p<0,001$) обаче подкрепя посложния двуфакторен модел. Корелацията на латентно равнище по ML е 0,68, а по DWLS – 0,78 (на равнище суров бал връзката е очаквано по-слаба: $r=0,66$). Стандартизираните тегла на двуфакторния модел са представени в таблица 3.4. Подреждането на айтемите по факторни тегла като цяло съответства на данните от експлораторното изследване, но с частично разместване при някои от признаците.

Тъй като полът се разглежда като важна модерираща променлива по отношение на конструкти от описания тип, на следващия етап е оценена инвариантността на двуфакторната структура по пол: (1) факторните тегла на айтемите по *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*, (2) ковариацията (корелацията при стандартизираното решение), и (3) равнището на първичните фактори².

1. Инвариантност на факторните тегла. За проверка на това предположение са освободени теглата на айтемите за самостоятелна оценка в групата на момчетата. Тъй като $\Delta\chi^2$ за *Слаб самоконтрол* ($\Delta\chi^2_{(10)}=63,13$; $p<0,001$) е значима, последователно са оценявани отделните айтеми. Различия с по-високи тегла при момчетата обаче се наблюдават при три от айтемите („Да си толкова ядосан на някого, че да го удариш“ и „Да си в конфликт и да се разправяш с някого от учителите“ и близо до незначимата стойност – „Да се караш с родителите си“). Стойността на $\Delta\chi^2$ за *Нарушаване на нормите* ($\chi^2_{(16)}=546,37$; $p<0,01$) свидетелства за подчертани различия, като в този случай само при четири от признаците отсъстват разлики. Например айтемите, при които например са с по-високи тегла, са: „Да си имаш неприятности с полицията“, „Да викат родителите ти в училище за лошо поведение“, „Да участваш в сбивания“, „Да нараниш сериозно някого при сбиване“ и др.

---

¹ Стандартизираните тегла на двуфакторния модел са представени по-долу (в таблица 3.4.). При еднофакторното решение теглата варират от 0,43 до 0,65 (по алгоритъма ML) и от 0,48 до 0,77 (алгоритъма DWLS).

² Резултатите са близки, но неидентични с по-рано публикуваните (Калчев, 2008, с. 214–215) поради добавянето на нови изследвани лица и двете промени при формирането на компонентите.

Таблица 3.4. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от скалата за екстернализирани проблеми в юношеска възраст (Извадка 2, N=712)

Название и номер на айтема	Слаб само-контрол	Нарушаване на нормите
14. Реагиране с викове, крясъци	0,76/0,75	–
3. Гневни изблици	0,71/0,70	–
23. Разпразии със съучениците	0,63/0,63	–
19. Конфликти с учителите	0,61/0,71	–
11. Удари под влияние на гняв	0,60/0,73	–
5. Груб циничен език	0,59/0,72	–
18. Обиди, подигравки	0,57/0,63	–
7. Хвърляне на неща	0,57/0,60	–
25. Разпразии с родителите	0,53/0,54	–
10. Извършени неща, за които се съжалява	0,51/0,52	–
27. Сериозно нараняване друг човек при сбиване	–	0,65/0,80
4. Изпращане при директора за лошо поведение	–	0,63/0,80
1. Участие в сбивания	–	0,62/0,71
16. Увреждане на чужда собственост (вандализъм)	–	0,60/0,69
8. Викане на родителите в училище	–	0,58/0,73
17. Неприятности с полицията	–	0,56/0,67
12. Употреба на повече от 3 бири/300 г концентрат	–	0,54/0,68
20. Пушене на трева (марихуана)	–	0,54/0,67
13. Подправяне на документи	–	0,52/0,61
26. Заплахи към друг човек	–	0,52/0,63
4. Бягства от час	–	0,50/0,62
6. Дребни кражби	–	0,50/0,69
9. Лъжене	–	0,48/0,59
22. Бягства от къщи	–	0,48/0,65
15. Оставане навън цяла нощ без разрешение	–	0,46/0,62
2. Мамене по време на изпит/контролно	–	0,43/0,58

Забележки:

- (а) Описанието на айтемите е дадено в обща форма;
 (б) С получерен шрифт са представени стандартизираните факторни тегла по алгоритъма на максималната вероятност (ML), а след тях в курсив – по диагонално претеглените най-малки квадрати (DWLS).

2. Сравнението на ковариацията на латентните фактори свидетелства за по-силна връзка при момичетата ($p < 0,01$), въпреки че разликата е малка по размер. При стандартизираното решение на латентно равнище (от конфирматорния анализ) при момчетата корелацията между *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на*

нормите е 0,70 (по алгоритъма ML), а при момчетата – 0,74. На равнище суров бал r на Пирсън е съответно 0,66 и 0,71. Положителната корелация съответства на предварителните очаквания за наличие на общ показател „екстернализирани“ проблеми.

3. Равнище на латентните фактори. Тъй като латентните променливи не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в различните групи те трябва да се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори (в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор). При подобен анализ средната стойност в една от групите (на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog, Sörbom, 1993a; Kline, 1998). Сравнителният анализ показва, че *Слаб самоконтрол* (mean= -0,11; S.E.=0,06; $t=1,96$) и *Нарушаване на нормите* (mean= -0,20; S.E.=0,02; $t=8,05$) са с по-високо равнище при момчетата. Тези резултати съответстват на данните на равнище суров бал (вж. по-долу) и свидетелстват за близки нива по *Слаб самоконтрол*, но и подчертана разлика по *Нарушаване на нормите* (в полза на момчетата).

Накратко, сравнението на двата модела при момчетата и момичетата показва разлики във факторните тегла, в ковариацията и равнището на латентните фактори. Различията обаче са по-силно изразени по *Нарушаване на нормите*, отколкото по *Слаб самоконтрол* (вж. и по-долу, § 3.3.).

3.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

Надеждност

Вътрешната съгласуваност – стойностите на α на Кронбах и средното равнище на интеркорелации на *Слаб самоконтрол*, *Нарушаване на нормите* и общия показател *Екстернализирани проблеми* – са представени в таблица 3.5.¹

Резултатите свидетелстват за задоволително равнище на надеждност на компонентите и на общия показател, но прави впечатление по-силната средна корелация между признаците за *Слаб*

---

¹ Данните общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансираната по пол извадка.

самоконтрол в сравнение с тези за *Нарушаване на нормите* (при сравняване на стойностите на α разликите са минимални поради по-големия брой айтеми във втората скала). Фактът, че *Слаб самоконтрол* е по-хомогенна скала, е очакван от гледна точка на съдържанието: в нея се включват реакции като гневни изблици, разпавии, конфликти, импулсивно поведение и др., докато *Нарушаване на нормите* обединява по-разнородни форми на асоциални прояви, вкл. физическа агресия (вж. таблица 3.4.). Същевременно трябва да се има предвид и обстоятелството, че айтемите от *Нарушаването на нормите* са с по-изразена асиметрия (мнозинството от изследваните лица не споделят подобно поведение), което понижава стойностите на корелационните коефициенти.

Таблица 3.5. Вътрешна съгласуваност на компонентите и общия показател на скалата за екстернализирани проблеми (α на Кронбах и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean})

СКАЛИ	Брой айтеми		Общо N=1424	Момчета N=712	Момичета N=1000
Слаб самоконтрол	10	α	0,86	0,87	0,85
		r_{mean}	0,38	0,39	0,37
Нарушаване на нормите	16	α	0,84	0,86	0,81
		r_{mean}	0,28	0,30	0,24
Екстернализирани проблеми – общо	26	α	0,90	0,91	0,89
		r_{mean}	0,28	0,29	0,25

Резултатите показват по-ниско равнище на вътрешна съгласуваност на *Нарушаване на нормите* при момчетата, като е налице и аналогична възрастова тенденция (стойностите на α за момчетата в 10. и 11. клас остават над 0,80, но при момчетата падат на 0,78 и 0,77).

Стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за формиране на доверителния интервал¹ са съответно: *Слаб само-*

¹ Въпреки наличието на известни различия в надеждността на скалите по пол и клас е предпочетен по-опростеният вариант на използване на показателите за надеждност на цялата балансирана по пол извадка. Стандартната грешка на измерване е изчислена при $X=50$, $SD=10$. Константата за определяне на доверителния интервал е изчислена при вероятност за грешка от 5% след закръгляне до цели стойности (Sattler, 2001).

контрол – SEM=3,74 (≈ 7); *Нарушаване на нормите* – SEM=4,00 (≈ 8); *Екстернализирани проблеми–общо* – SEM=3,16 (≈ 6).

Валидност

Валидността на скалата за екстернализирани проблеми е анализирана чрез връзките с редица самоописателни въпросници:

1. *Многомерна скала за агресивност* (Калчев, 2009).
2. *Индиректна скала за употреба на психоактивни вещества* (Калчев, 2008a).
3. Съкратен вариант на скали от *Поведенческата система за оценка на децата (Behavior Assessment System for Children, BASC; Reynolds & Kamphaus, 1992)* – от самоописателната част за юношеска възраст (*Self-Report of Personality – Adolescent, SRP-A*).
4. *Скала за оценка на депресията (The Center for Epidemiologic Studies – Depression Scale, Radloff, 1977)*.
5. *Ревизирана детска скала за социална тревожност (LaGreka & Stone, 1993; Калчев, 2007)*.
6. *Скала за детска проявена тревожност (Reynolds & Richmond, 1978; Калчев, 2006)*.
7. *Скринингов въпросник на Р. Гудман за емоционални/поведенчески проблеми на развитието (Goodman, 1997)*.
8. *Скала за родителски стилове на възпитание (Authoritative Parenting Index, Jackson et al., 1998)*.
9. *Скала за емпатия (The Interpersonal Reactivity Index, Davis, 1980, 1983a)*.
10. *Скала за морална неангажираност на А. Бандура (Bandura, et al., 1996)* (за резултатите вж. пета глава, § 5.2.).

1. Връзки с Многомерната скала за агресивност (МСА) (Калчев, 2009)¹. Общи данни с МСА (за описание на скалата вж. Калчев, 2009) са налице за 375 ученици от 8.–11. клас (с преоблада-

---

¹ Хипотезите и получените резултати за връзките между двата инструмента са коментирани в Калчев, 2009, с. 125–131, и тук ще бъдат представени в резюмиран вид (данните не съвпадат напълно с по-рано публикуваните заради промените в окончателния вариант на скалата за екстернализирани проблеми).

ващо участие на 8. и 9. клас), от тях 166 момчета, 208 момичета и 1 непосочил. Вътрешната съгласуваност на *Слаб самоконтрол* ($\alpha=0,84$) и *Нарушаване на нормите* ($\alpha=0,86$) са близо до получените в нормативната извадка. Корелацията между двата фактора (на равнище суров бал $r=0,68$) също е съпоставима с получената за всички изследвани лица. Връзките между двата инструмента са анализирани първо на равнище единични корелации (r на Пирсън), а след това – в рамките на структурни модели (чрез LISREL 8.72).

Данните в таблица 3.6. като цяло съответстват на предварителните очаквания: трите вида агресия корелират значимо и с двата компонента на екстернализирани проблеми, а връзката на гнева е по-силна със *Слаб самоконтрол*. „Когнитивните“ компоненти на агресивността – *Враждебност*, *Морален скептицизъм* и *Недоверие* – са по-слабо асоциирани с екстернализираните проблеми (при последната скала корелации дори са незначими). Прави впечатление също така, че в сравнение с вербалната и индиректната агресия – физическата по-силно се свързва с нарушаването на нормите.

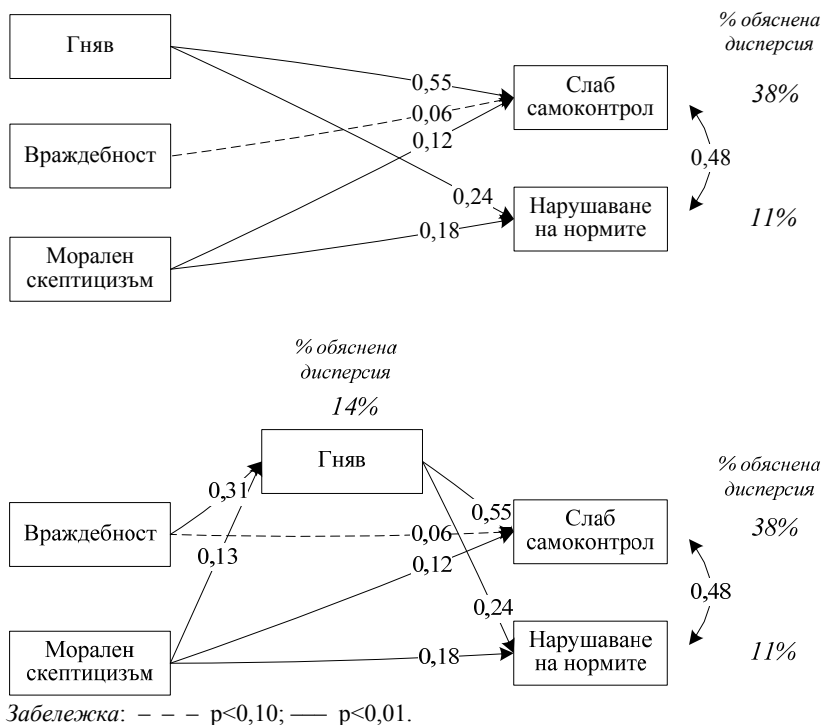
Таблица 3.6. Корелации на Пирсън между компонентите на Многомерната скала за агресивност и компонентите на скалата Екстернализирани проблеми (N=375)

Компоненти на МСА	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите
Физическа агресия	0,51*	0,53
Вербална агресия	0,51*	0,37*
Индиректна агресия	0,38*	0,35*
Гняв	0,60*	0,29*
Враждебност	0,32*	0,20*
Морален скептицизъм	0,27*	0,24*
Недоверие	0,11	0,10

Забележка: * $p<0,01$ след корекция за множествени сравнения Bonferroni.

На следващия етап ефектите на *Гняв*, *Враждебност*, *Морален скептицизъм* и *Недоверие* върху *Слаб контрол* и *Нарушаване на нормите* са анализирани в рамките на структурни (*path*) модели, на равнище наблюдавани променливи (във втория модел гневът е дефиниран като променлива медиатор). Оценката на моделите

(след отстраняването на незначимите пътеки) е представена на фигура 3.1.¹

Фигура 3.1. Ефекти на Гняв, Враждебност и Морален скептицизъм върху компонентите на Екстернализирани проблеми: два модела, със и без медиаторна роля на гнева (стандартизирано решение, N=375)

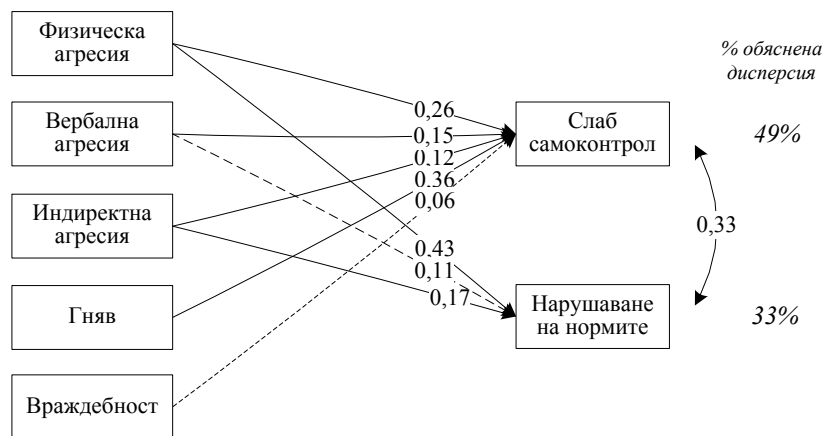
Получените резултати показват, че заложените в модела променливи прогнозира по-добре *Слаб самоконтрол* (38% обяснена дисперсия) с очакван най-силен ефект на гнева. *Нарушаване на нормите* в по-малка степен може да се обясни в рамките на

¹ Тук и по-долу двустранната стрелка в дясната част на фигурата изобразява корелацията на необяснената дисперсия (корелацията между зависимите променливи – *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* е $r=0,68$).

модела. Дефинирането на медиаторната променлива идентифицира индиректните ефекти на *Враждебност* и *Морален скептицизъм* върху *Слаб самоконтрол* – чрез гнева.

Моделът е разширен с включването на трите вида агресия – физическа, вербална и индиректна, разглеждани като личностни променливи, или диспозиция за реагиране с агресивни действия (вж. фигура 3.2.).

Забележка: ···· $p < 0,10$; ---- $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.2. Ефекти на компонентите на Многомерната скала за агресивност (МСА) върху компонентите на Екстернализирани проблеми (стандартизирано решение, N=375)

След отчитане на връзките между компонентите на МСА само трите вида агресия са със значими ефекти върху нарушаване на нормите и обясняват значително по-висок процент от дисперсията (пътеките на *Морален скептицизъм* към двете зависимы променливи са положителни, но не достигат статистически значими стойности – $p < 0,15$). В представения на фигура 3.2. модел прави впечатление и значително по-силният ефект на *Физическа агресия* върху нарушаване на нормите, което потвърждава очакването за тази форма на агресия като рисков фактор за по-широк кръг проблемно поведение (вж. по-подробно Калчев, 2009).

2. Връзки с Индиректната скала за употреба на психоактивни вещества и с честота на употреба на алкохол и дрога (Калчев, 2008а). Връзките между употребата на психоактивни

вещества с други форми на рисково поведение в юношеска възраст (агресия, асоциални прояви, нарушаване на нормите, слаб самоконтрол, безразсъдно шофиране, опасен секс и др.) са добре установен емпиричен факт. Според влиятелната теория на Р. Джесър и Ш. Джесър (Jessor & Jessor, 1977; Jessor, 1991) подобни форми на поведение не само зачестяват през юношеските години, но поради наличието на общи детерминиращи фактори се асоциират помежду си и формират „поведенчески синдром“. Този тип поведение е не просто своеволно, предизвикателно или мотивирано от търсене на усещания или други личностни характеристики, а изпълнява важни от гледна точка на задачите на развитието функции. То е средство за приемане/утвърждаване сред връстниците, постигане на автономия от родителите, оспорване на авторитетите, намаляване на тревожността или фрустрацията и потвърждаване на прехода към нов статус на зрял, възрастен човек. развитието на подобен „поведенчески синдром“ на практика повишава уязвимостта на разнообразни форми на рисково поведение през юношеството. Някои от тях са забранени в по-ранна възраст, но са „разрешени“ и приемливи на следващите етапи от живота (напр. тютюнопушене, употреба на алкохол, сексуални връзки) и по тази причина се превръщат във важен индикатор за прехода към нов, по-зрял статус (Jessor & Jessor, 1977, p. 41). От тази гледна точка синдромът на „поведение като възрастните“ влиза в противоречие с обичайните, одобрявани форми (напр. ангажимент към училището и учебните задължения), но би могъл поне отчасти да обясни употребата на дрога като мотивирана от стремежа за (преждевременно) достигане на статуса на възрастен (Jessor & Jessor, 1977) (вж. по-подробно, вкл. и за рисковите и защитните фактори, и равнищата на употреба на психоактивни вещества Калчев, 2008а, с. 19–65).

Индиректната скала за употреба на психоактивни вещества (ИСУВ) е кратък скринингов инструмент от самоописателен тип, предназначен за ранно идентифициране на често употребяващите дрога юноши, които все още не са достигнали равнищата на злоупотреба или зависимост. Терминът *индиректна оценка* изисква определяне на статуса на лицето на базата на психични характеристики, нагласи, отношения и форми на поведение, без преки въпроси за личния опит в употребата на дрога (за честота, про-

дължителност, количество, негативни последици, проблеми с контрола и др.) (Калчев, 2008а). Общият показател се формира от три емпирично извлечени компонента (ска̀ли):

1. *Асоциални прояви/девиантен контекст*: за нарушаващо нормите поведение, сприятеляване с връстници със сходни проблеми и отчуждение от училището. Нарушаването на нормите включва както „по-леки“ форми, които от гледна точка на честотата си на разпространение могат да се определят и като част от юношеската субкултура, например бягства от час, така и по-сериозни нарушения – дребни кражби, случаи, когато детето не се прибира с дни къщи и др., водещи потенциално до неприятности с полицията. Примерни айтеми са: „Имал съм си проблеми със закона“, „Като по-малък често бягах от училище“, „Родителите ми често са възразявали срещу компанията, в която се движа“, „Някои мои приятели са си имали неприятности с полицията“.
2. *Положителни нагласи към дрогата*: отношение към психоактивните вещества, тези които я използват, причините за употребата и др. Примерни айтеми: „Сексът е по-приятен от наркотиците (–)“, „Повечето хората, които пушат марихуана, водят нормален живот (–)“, „Потребността от наркотици/дрогиращи вещества е заложена в самата природа на човека“;
3. *Отчуждение от родителите/неблагополучия*: освен отношенията с родителите, се оценява и наличие на суицидни мисли, отдръпване, отрицателна житейска перспектива и др. Примерни айтеми: „Вкъщи никой не го е грижа какво става с мен“, Мислил съм за самоубийство“, „Загубил съм интерес към хората и не ме е грижа за тях“.

В рамките на конструирането на инструмента честотата на употребата на алкохол и дрога се оценява чрез два директни въпроса. При анализа на връзките между честотата на употреба на алкохол/дрога с *Нарушаване на нормите* (от екстернализирани проблеми), за да се избегне изкуственото завишаване на корелации, стойностите са изчислени при два варианта на *Нарушаване на нормите* – от всичките 16 айтема и след отстраняване на двата

въпроса за употреба на алкохол и марихуана¹. От гледна точка на съдържанието се очаква най-силна корелация между *Асоциални прояви* (от ИСУВ) и *Нарушаване на нормите* (от екстернализирани проблеми), които съдържателно са най-близки.

Извадката с общи протоколи за скалата за екстернализирани проблеми и за индиректна оценка на употреба на психоактивни вещества включва 205 ученици от 9. (32,9%), 10. (35,2%) и 11. клас (31,9%); 42,9% – момчета, 57,1% – момичета. Всички са от гр. Ямбол².

Таблица 3.7. Корелации (r на Пирсън) на Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите (от скалата „Екстернализирани проблеми“) с компонентите и общия показател на индиректната скала за употреба на дрога (ИСУВ) и с честотата на употреба на алкохол и дрога (N=205)

	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите (14 айтема)	Нарушаване на нормите (16 айтема)
Асоциални прояви	0,47	0,61	0,68
Нагласи към дрогата	0,36	0,36	0,49
Отчуждение от родителите	0,34	0,37	0,43
Общ показател (ИСУВ)	0,48	0,56	0,66
Честота на употреба на алкохол	0,33	0,36	0,44
Честота на употреба на дрога	0,16	0,31	0,46

Забележки:

(а) При 14-айтемния вариант на *Нарушаване на нормите* от скалата са изключени два директни въпроса за употреба на алкохол и марихуана;

(б) Всички коефициенти са значими при $p < 0,01$ след корекция за множествени сравнения Bonferroni.

Вътрешната съгласуваност на *Слаб самоконтрол* е близка до тази в нормативната извадка (вж. по-горе): $\alpha = 0,83$, но е по-ниска за *Нарушаване на нормите* ($\alpha = 0,76$). Средните стойности на двата показателя и при двата пола също са по-ниски, отколкото в нормативната извадка ($p < 0,01$), което също може да се припише

¹ Въпросите: „Колко често се е случвало да пиеш повече от три бири или повече от 300 мл концентрат?“ и „Да пушиш трева (марихуана)?“

² Емпиричният материал е получен в рамките на магистърската дипломна работа на Р. Александрова (2009).

на особеностите на изследваните лица. Тъй като са изложени по-рано (Калчев, 2008а, с. 215–223), хипотезите и резултатите тук ще бъдат представени частично и в резюмиран вид.

Единичните корелации (r на Пирсън) на компонентите на екстернализирани проблеми с останалите показатели са представени в таблица 3.7.¹

Резултатите, от една страна, потвърждават очакванията за по-силна връзка на *Асоциални прояви* (от ИСУВ) с *Нарушаването на нормите*, тъй като те оценяват сходна проблематика, а от друга, като цяло по-силните връзки при *Нарушаване на нормите* в сравнение с тези при *Слаб самоконтрол* (в частност с честотата на употреба на дрога – факт, който също съответства на предварителните прогнози). Корелацията на „Екстернализирани симптоми“ от CBCL на Т. Ахенбах с честотата на употреба на вещества в клинична юношеска извадка е 0,49 (Stice et al., 2002).

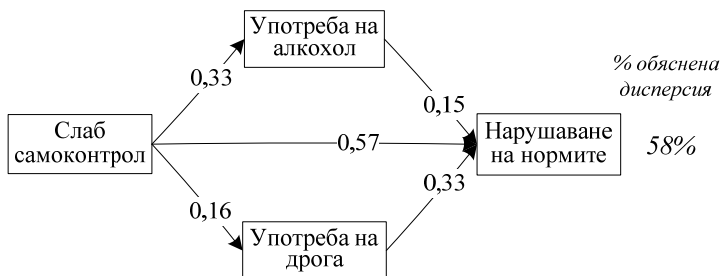
Данните след това са анализирани в рамките на структурни модели (с помощта на LISREL 8.72), при два от които (представени по-долу) употребата на алкохол и дрога са дефинирани като медияторни променливи (за други модели вж. Калчев, 2008а, § 3.5.).

Първият модел включва само компонентите на скѐлата за екстернализирани проблеми и слабият самоконтрол е представен като независима променлива, влияеща директно или индиректно (чрез употребата на алкохол и дрога) върху нарушаването на нормите. За дефинирането на подобен тип връзки са налице съдържателни основания, но моделът не може да се докаже с наличните данни от корелационен тип. Той по-скоро е основа за формулиране на хипотези. Оценката на структурния модел (стандартизирано решение) е представена на фигура 3.3.

Получените резултати показват, че слабият самоконтрол може да влияе директно или индиректно чрез употребата на вещества, т.е. слабият самоконтрол повишава вероятността от употреба на алкохол и дрога, което на свой ред е предпоставка за нарушаване на нормите. Директните и индиректните ефекти обясняват съвместно значителна част от дисперсията на *Нарушаване на нормите* (58%).

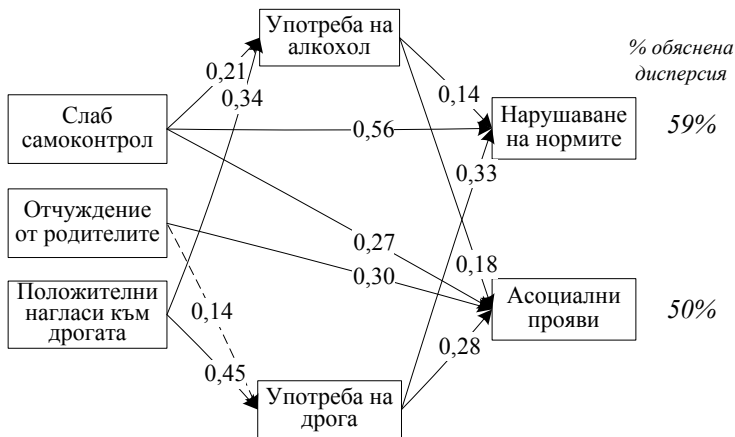
---

¹ Както и по-рано, резултатите не са идентични с по-рано публикуваните (Калчев, 2008а) поради частичните промени в окончателния вариант на компонентите на екстернализирани проблеми.

Забележка: при всички случаи $p < 0,01$.

Фигура 3.3. Директни и индиректни ефекти на Слаб самоконтрол върху Нарушаване на нормите (N=205, стандартизирано решение)

Забележка:
 --- $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.4. Директни и индиректни ефекти на Слаб самоконтрол, Отчуждение от родителите и Нагласи към дрогата върху Нарушаване на нормите и Асоциални прояви (N=205, стандартизирано решение)

Представеният на фигура 3.3. модел може да бъде допълнително разширен чрез включване на компонентите на скалата за индиректна оценка. Въз основа на съдържателни аргументи *Нагласи към дрогата* и *Отчуждение от родителите* се дефинират като независими (екзогенни), а *Асоциални прояви* – като зависима

(ендогенна) променлива. Оценката на разширения модел (стандартизирано решение) след *отстраняване* на всички незначими пътеки е представена на фигура 3.4.

Получените резултати показват, че положителните нагласи към дрогата не влияят директно върху нарушаването на нормите и асоциалните прояви, а само *индиректно* – чрез употребата на вещества (дрога и алкохол). Тя на свой ред увеличава вероятността за нарушаване на нормите и асоциални прояви. Подобен резултат може да се интерпретира съдържателно. Директни ефекти са налице при слабия самоконтрол (и върху двете зависимии променливи), както и при отчуждението от родителите (само върху асоциалните прояви). Като цяло индиректните ефекти на *Слаб самоконтрол* и *Отчуждение от родителите* са слаби, докато тези на *Нагласи към дрогата* – значително по-силни.

В заключение: необходимо е отново да се припомни, че при моделирането със структурни уравнения приемливата степен на съответствие с емпиричната матрица не означава, че моделът е *доказан* или *верен*. Статистиките само потвърждават, че анализираният модел е един от *възможните* и в математико-статистически смисъл е равнозначен на други модели. От тази гледна точка посоченият подход е по-полезен за отхвърляне на неадекватно формулиран модел, а не за доказване на истинността на приетия модел (Kline, 1998). Потвърждаването на подобен тип хипотези за каузални връзки в строг смисъл изисква лонгитюдни проучвания.

3. Връзки със скалите от самоописателната част на Поведенческата система за оценка на децата – за юношеска възраст (Behavior Assessment System for Children, BASC – Self-Report of Personality – Adolescent, SRP-A) (Reynolds & Kamphaus, 1992)¹. SRP-A за юношеска възраст включва 14 клинични и адаптивни скали, 12 от които формират 3 по-обща оценки, като се изчислява и общ индекс за емоционални симптоми.

---

¹ BASC е мултиметодна, многомерна система за оценка на поведението и възприетията за себе си на деца от 4- до 18-годишна възраст и включва самоописателни скали, рейтингови скали (попълвани от родителите и учителите), структурирана история на развитието и форма за пряко наблюдение на поведението в класната стая (Reynolds & Kamphaus, 1992).

Българският превод на самоописателната част е подготвен от Камелия Ханчева и Пламен Калчев – два независими варианта, които след това са обсъдени до постигане на съгласие. За нуждите на скринингово проучване на следващия етап пълната версия на SRP-A е частично съкратена на базата на айтемен анализ (с извадка от 412 лица на възраст 15–18 години от 7.–12. клас: 39% момчета и 61% момичета; Калчев, 2006 г. непубликувани резултати; данни за част от скалите са публикувани в Калчев, 2008а, § 3.2.). С изключение на *Атипичност*, от която не е елиминиран нито един признак, от скалите са отстранени от един до четири айтема, без това да влияе съществено върху равнището на вътрешна съгласуваност. Общи данни със скалата за екстернализирани проблеми са налице за 247 ученици (пълни протоколи) от 8.–12. клас, 42,5% момчета и 57,5% момичета¹. Надеждността на скалите от SRP-A (съкратен вариант) е в интервала на приемливите стойности и е близка до по-рано получените у нас резултати (Калчев, 2008а, § 3.2.).

От гледна точка на съдържанието на скалите от SRP-A могат да се очакват по-силни връзки на *Слаб самоконтрол*, *Нарушаване на нормите* и общия показател за екстернализирани проблеми със:

1. *Търсене на усещания*, която оценява потребността от разнообразен, нов, вълнуващ опит, както и желанието за поемане на физически и социален риск за постигането му. Високите стойности са индикатор за ниска търпимост към скуката, енергичност и склонност към хазартно, потенциално опасно поведение, например: „Харесва ми, когато приятелите ми ме предизвикват да направя нещо по-необичайно или опасно“, „Допадат ми по-грубите спортове“, „Обичам да се возя в кола с бясна скорост“.
2. *Атипичност* – оценява необичайни възприятия, поведение или мисли, обикновено асоциирани с по-тежки форми на психопатология. Представени са теми като: зрителни/слухови халюцинации, странен сетивен опит, параноидни идеи и загуба на контрол. Скалата има различни ин-

---

¹ Емпиричният материал е получен в рамките на дипломните работи на А. Радонов (2007) и Л. Новоусенлиева (2007).

терпретации и умерено високият бал може да е функция на импулсивност, тревожност или дори реален опит. Много високите стойности са потенциално свидетелство за сериозно разстройство на мисленето, развиващ се психотичен процес или слаба его-сила, но също и за социално отчуждение, „ексцентричен“ жизнен стил и асоциално поведение. През юношеството високият бал по *Атипичност*, особено ако се съчетава с висок резултат по *Търсене на усещания*, е индикатор за възможна употреба на алкохол или дрога. Примерни айтеми са: „Някой иска да ми навреди“, „Виждам странни, свръхестествени неща“, „Не мога да спра да правя неща, които не трябва“.

3. *Нагласи към училището* – оценява възприеманата полза от училището и степента на комфорт, който юношата изпитва в него (например: „Училището е губене на време“, „Мразя училището“, „Не ме е грижа за училището“). Ска̀лата се отнася към клиничните в BASC и се дефинира с негативния си полюс: ниските стойности свидетелстват за удовлетворение, а високите – за дискомфорт и отчуждение. По тази причина по-долу тя се означава като *Отрицателни нагласи към училището* (или *Отчуждение от училището*).
4. *Нагласи към учителите* – отразява възприятията за преподавателите като нечестни, незагрижени и немотивирани да помагат на учениците (например: „Учителите ме разбират“ (оценява се обратно), „Повечето учители са нечестни“, „Учителите гледат най-лошите неща, които си направил“).
5. *Отношения с родителите* – оценява възприятията за родителско доверие и грижа, както и статуса на детето в отношенията с майката и бащата (например „Аз съм важен човек в семейството“, „Родителите ми имат доверие“, „Родителите ми ме изслушват, когато им говоря“). *Отношения с родителите* се отнася към адаптивните ска̀ли на BASC и се дефинира чрез положителния си полюс: високите стойности са показател за добро приспособяване, а ниските – за отчуждение и неблагополучия (съответно трябва да се очакват отрицателни корелации с екстернализирани проблеми).

Връзките между двата инструмента са анализирани първоначално на равнище единични корелации, а след това – в рамките на структурен модел (поради по-малкия брой лица – на равнище наблюдавани променливи) с помощта на LISREL 8.72. В таблица 3.8. са представени линейните корелации (r на Пирсън).

Таблица 3.8. Корелации Пирсън на скалите от Поведенческата система за оценка на детето, съкратен вариант (SRP-A, BASC), със Слаб самоконтрол, Нарушаване на нормите и общия показател за екстернализирани проблеми (N=247)

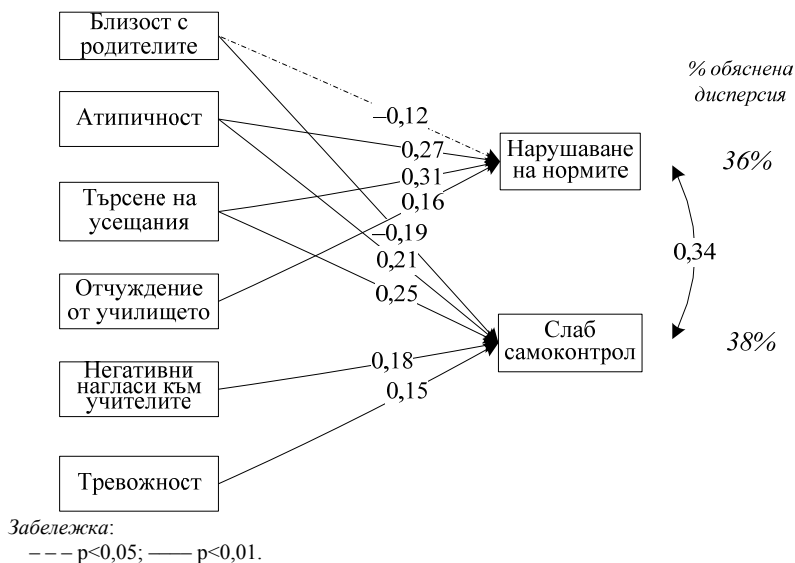
СКАЛИ	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализирани проблеми – общо
Тревожност	0,35	0,21	0,31
Атипичност	0,47	0,46	0,51
Локализация на контрола (външна)	0,40	0,37	0,42
Социален стрес	0,29	0,23	0,28
Соматизация	0,34	0,28	0,34
Отчуждение от училището	0,37	0,39	0,41
Негативни нагласи към учителите	0,40	0,34	0,40
Търсене на усещания	0,36	0,44	0,43
Депресия	0,34	0,35	0,37
Чувство на неадекватност	0,38	0,33	0,38
<i>Близост с родителите</i>	<i>-0,38</i>	<i>-0,31</i>	<i>-0,38</i>
<i>Междоличностни отношения</i>	<i>-0,19</i>	<i>-0,21</i>	<i>-0,21</i>
<i>Самооценка</i>	<i>-0,30</i>	<i>-0,19</i>	<i>-0,27</i>
<i>Разчитане на себе си</i>	<i>-0,19</i>	<i>-0,14</i>	<i>-0,18</i>

Забележка:

- (а) С курсив са отбелязани адаптивните скали от SRP-A;
- (б) Всички коефициенти са значими при $p < 0,01$ (на база единични тестове).

Резултатите в таблица 3.8. потвърждават очакваните връзки с посочените по-горе скали. На практика всички скали от BASC/SRP-A корелират значимо с компонентите и общия показател за интернализирани проблеми, но единичните корелации не отчитат зависимостите между самите скали от BASC. Ето защо на следващия етап данните са анализирани в рамките на структурен (*path*) модел, при които *Нарушаване на нормите* и *Слаб самоконтрол* регресират едновременно върху всички скали от BASC, дефинирани като независими променливи. В случая каузални връзки от типа „скали от BASC“ → „екстернализирани проблеми“ не могат да се потвърдят емпирично в рамките на изследване

от корелационен тип, но за разграничаването на „зависимите“ от „независимите“ променливи са налице теоретични аргументи. Както беше посочено, показателите за *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* са конструирани в строг поведенчески смисъл: изследваното лице отговаря за честотата, с която през изминалата година е извършвало дадените действия. Скалите от BASC/SRP-A се разглеждат като оценяващи устойчиви, диспозиционни характеристики – тенденцията/склонността да се реагира по определен начин в широк кръг от ситуации. От тази гледна точка те могат да се разглеждат като „детерминиращи“ конкретните форми на поведение (оценявани от „Екстернализирани проблеми“. Оценката на модела, след *отстраняване* на всички незначими пътеки, е представена на фигура 3.5.)¹.

**Фигура 3.5. Ефекти на скалите от BASC (SRP-A) върху
 Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол
 (N=304, стандартизирано решение)**

¹ Индексите за степен на съответствие на модела са много високи, но подобен резултат произтича и от по-малкия брой степени на свобода ($df=4$).

Представеният на фигура 3.5. показва, че след отчитане на връзките между оценяваните скали от BASC четири от тях са с ефекти върху *Нарушаване на нормите*, пет – върху *Слаб самоконтрол*, а три – върху *Атипичност*, *Търсене на усещания* и *Близост с родителите* (с обратен знак), са със значимо влияние и върху двата компонента на екстернализираните проблеми. *Отчуждение от училището* „прогнозира“ само *Нарушаване на нормите*, а *Негативни нагласи към учителите* и *Тревожност*¹ – *Слаб самоконтрол*. Заложените в модела независими променливи общо обясняват значителна част от екстернализирани проблеми, като прогностичните им възможности по отношение на двата компонента са съпоставими (36% и 38%). Без да се анализират в детайли получените резултати, включително и по пол, резултатите отговарят на очакванията, основани на представите за оценяваните конструкти, и от тази гледна точка подкрепят конструктивната валидност на скалата за екстернализирани проблеми.

4. Връзки със скали за тревожност и депресия. Данните са получени с помощта на три самоописателни скали за тревожност и една скала за депресия:

1. Български вариант на *Ревизираната скала за социална тревожност* на А. Лагрека, адаптирана у нас за юношеска възраст (LaGrec & Stone, 1993, SAS-A/B, Калчев, 2007). Скалата се формира от три компонента (*Страх от негативна оценка*, *Избягване и дистрес в нови ситуации* и *Избягване и дистрес-общо*), но изложените по-долу резултати се ограничават с анализа на равнище общ бал. Общи (пълни) протоколи за екстернализирани проблеми са налице за 296 ученици от 8.–10. клас (50,5% момчета, 48,3% момичета и 1,0% непосочили)².
2. Български вариант на *Ревизираната скала за детска проявена тревожност* (RCMAS, Reynolds & Richmond, 1978;

---

¹ В този случай трябва да се има предвид, че слабият самоконтрол означава гневни изблици, неовладяно поведение и емоционална дисрегулация, което би могло да обясни връзката с тревожността.

² Емпиричният материал е получен в дипломните работи на И. Първанова (2009) и П. Узунова (2009).

- Калчев, 2006). Българската версия на RCMAS е с 4-факторна структура (*Безпокойства, Социални притеснения, Физиологични реакции и Нервност/напрежение*), но в случая е използван само общият показател. Налице са 113 общи (пълни) протоколи на RCMAS и екстернализирани проблеми на ученици от 8.–10. клас (38,9% момчета, 61,1% момичета)¹.
3. Скала за оценка на обща тревожност (от *Многомерната скала за тревожност в юношеска възраст*, MCOT) (Калчев, 2005а). Скалата е с 3-факторна структура (*Слаб ментален контрол, Реактивност и Безпокойства*), като за целите на настоящия анализ е използван само общият показател. Общи данни за екстернализирани проблеми са получени от 106 (пълни) протоколи на ученици от 9.–11. клас с преобладаващо участие на момичета – 80,2%, срещу 19,8% момчета);
  4. Българска адаптация на скалата на Л. Радлоф за депресия – *The Center for Epidemiologic Studies – Depression Scale* (CES-D, Radloff, 1977)². Въпреки наличието на данни за многофакторна структура (за получените у нас резултати от 1522 ученици от 6.–12. клас вж. Калчев, 2007, § 4.3.), в настоящия анализ е използван общият показател. Общи протоколи на CES-D с екстернализирани проблеми са налице за същия брой лица в посочени по-горе данни за трите скалите за тревожност (т.е. във всеки един от посочените източници някоя от скалите за тревожност е комбинирана с CES-D).

Какви са предварителните очаквания за връзките на трите вида конструктори – видовете тревожност, депресия и екстернализирани проблеми на развитието? Връзките на тревожността с екстернализираните проблеми могат да се прогнозират по аналогия на тези

---

¹ Емпиричният материал, получен в дипломната работа на А. Ангелов (2008).

² CES-D е разработена в центъра за епидемиологични изследвания към Националния институт за психично здраве в САЩ и е един от най-популярните самоописателни методи за оценка на депресията в масови проучвания с възрастни (Radloff, 1977) и с юноши (Roberts et al., 1990) и „е предназначена да измерва актуалното равнище на депресивна симптоматика с акцент върху афективния компонент – депресивното настроение“ (Radloff, 1977, p. 385) (въпреки наличието и на соматични признаци).

с агресията (доколкото агресията е компонент на по-общия клъстер от екстернализирани проблеми).

1. Очакванията за корелацията на *социалната тревожност* и агресията обаче не са еднозначни: от една страна, данните от лонгитюдни проучвания показват, че социалната тревожност прогнозира (с обратен знак) поведенчески проблеми (*conduct disorder*), т.е. юношите с *ниско* равнище на социална тревожност са в по-висок риск от развитие на разстройство на поведението¹, но от друга, част от „срезовите“ изследвания регистрират положителни корелации между тревожността (вкл. социалната) и разстройството на поведението. При интерпретацията на това противоречие трябва да се разграничава ролята на факторите, влияещи върху първоначалното възникване на проблема, от тези, които съществуват с него или способстват за неговото поддържане (стабилизация) (вж. по-подробно Pine et al., 2000). Според получени у нас данни с две скали за социална тревожност (SAS-A/B и *Социална тревожност* от MCOT) в рамките на „срезово“ изследване корелациите с агресията са отрицателни, но слаби, и в един от случаите връзката не достига статистически значима стойност (Калчев, 2003; Калчев, 2008б). Накратко, в случая по-скоро могат да се очакват незначими или слаби отрицателни връзки с екстернализирани проблеми, т.е. високите равнища на социална тревожност е по-вероятно частично да ограничават агресията и нарушаването на нормите;

2. Връзката на *общата тревожност* с агресията се опосредства от типа агресия: тревожността е по-вероятно да корелира (слабо) положително с реактивната, но не и с проактивната агресия (напр. Schwartz, 2000). Скалата за екстернализирани проблеми не разграничава двата вида агресия, но е по-вероятно да се допусне (слаба) положителна връзка със *Слаб самоконтрол* в сравнение с *Нарушаване на нормите*, тъй като в първия случай оценяваното поведение в по-голяма степен има „реактивен“ характер. Подобно предположение е в съгласие и с изложените по-горе резултати на *Тревожност* от BASC с екстернализирани проблеми.

3. По аналогия на връзките с агресията се очаква депресията да корелира положително с екстернализираните проблеми. Положи-

---

¹ От подобен резултат обаче не следва, че социалната тревожност играе адаптивна роля в развитието, защото тя на практика прогнозира увредено социално функциониране и стабилно високи равнища на тревожност (Pine et al., 2000).

телната корелация между депресията и агресията се възпроизвежда в редица изследвания, вкл. и у нас (Калчев, 2003, осма глава), макар коефициентите да са с ниски стойности¹.

4. Очаква се положителна връзка между депресията и видовете тревожност в съответствие с трикомпонентния модел на Кларк и Уотсън (Clark & Watson, 1991)², при това депресията трябва да корелира значимо, но по-слабо със социалната тревожност в сравнение с връзките с общата тревожност (данни от този тип са получени и с български ученици – вж. Калчев, 2005, Калчев, 2008б).

В случая по-специално внимание заслужават и отношенията между социална тревожност, депресия и екстернализирани проблеми, тъй като, от една страна, в съответствие с трикомпонентния модел между социална тревожност и депресия се прогнозира положителна корелация, а от друга, теоретично се очакват противоположни по знак връзки с екстернализирани проблеми. Затова възниква и въпросът как ще се променят връзките на положително корелираните социална тревожност и депресия с външната променлива (екстернализирани проблеми) след включването им в общ структурен модел.

Получените единични корелации в трите независими изследвания са представени в таблица 3.9.

Резултатите свидетелстват за положителни връзки на депресията със *Слаб самоконтрол* и в трите изследвания, но в два от случаите корелации с *Нарушаване на нормите* отсъстват и в резултат коефициентите при общия показател за екстернализирани проблеми не достигат статистически значима стойност.

Отчасти в разрез с очакванията не се наблюдава дори и тенденция към отрицателна корелация на социалната тревожност с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми. В съответствие с прогнозите общата тревожност корелира слабо положително със *Слаб самоконтрол*, но не и с *Нарушаване на нормите*. Депресията корелира значимо, но по-слабо със социалната тревожност ($r=0,44$), докато връзките с RCMAS и *Обща тревожност* (от MCOT) са съответно 0,69 и 0,68.

---

¹ За някои модели, обясняващи връзката между агресията и депресията в детска и юношеска възраст, вж. Калчев, 2003, с. 287–294.

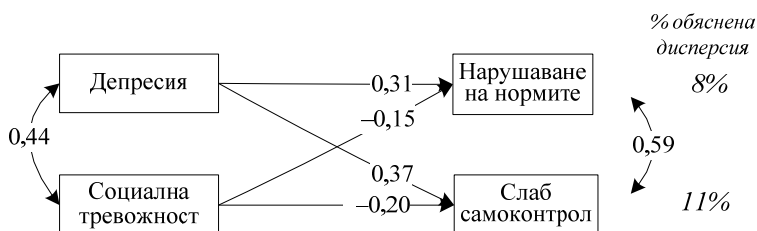
² По-подробно за модела вж. Калчев, 2006, с. 86–90.

Таблица 3.9. Корелации на Пирсън на скалите за тревожност и депресия с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми в три независими изследвания

	СКАЛИ	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализ. проблеми – общо
Изследване 1 N=296	Социална (SAS-A/B)	0,03	-0,01	-0,02
	Депресия (CES-D)	0,29**	0,25**	0,29**
Изследване 2 N=113	Обща (RCMAS)	0,14	-0,07	0,03
	Депресия (CES-D)	0,24*	0,04	0,15
Изследване 3 N=106	Обща (от MCOT)	0,24*	0,06	0,17
	Депресия (CES-D)	0,23*	0,05	0,16

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (на база единични тестове).

На следващия етап, въпреки отсъствието на значими корелации на социална тревожност с компонентите на екстернализирани проблеми, данните са анализирани в рамките на общ структурен модел на равнище наблюдавани променливи. Оценката на модела е представена на фигура 3.6.¹

Забележка: всички коефициенти са значими при $p < 0,01$.

Фигура 3.6. Ефекти на Депресия (CES-D) и Социална тревожност (SAS-A/B) върху Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол (N=296, стандартизирано решение)

Получените резултати показват, че социална тревожност и депресия „обясняват“ относително малка част от дисперсията на компонентите на екстернализирани проблеми – съответно 11% и 8%. Прави впечатление, че след отчитането на положителната връзка с депресията социалната тревожност корелира вече значи-

¹ В модела допълнително е освободена значимата корелация на необяснената (погрешна) дисперсия на зависимите променливи (означена с двустранна стрелка в дясната част на фигурата).

мо отрицателно и със *Слаб самоконтрол* и с *Нарушаване на нормите*. На практика данните илюстрират ролята на социалната тревожност в качеството на *потискаща* (в статистически смисъл) променлива – на равнище единични корелации тя не се асоциира с екстернализираните проблеми, но с включването ѝ в регресионното уравнение се „изчиства“ част от вариацията на депресията, която не е свързана с критерия, и се засилват ефектите на депресията върху екстернализирани проблеми. Същевременно социалната тревожност е по-скоро „смесен тип“ потискаща променлива (вж. Woolley, 1997), тъй като отчитането на връзката с другия предиктор засилва отрицателния ефект върху критерия.

В заключение: получените резултати потвърждават слабите или незначими връзки между интернализираните (тревожност и депресия) и екстернализираните проблеми на развитието. Корелациите между депресия и тревожност са значими и по-силни (в интервала 0,44–0,69), както и връзките между *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* (в Изследвания 1, 2 и 3 съответно: 0,68, 0,65 и 0,60). В по-общ план тези данни подкрепят основанията за разграничаване на двата основни класа – интернализирани и екстернализирани проблеми на развитието. В тази връзка интерес представляват данните за връзките на екстернализирани проблеми със скрининговия въпросник на Р. Гудман, който съдържа скали и за емоционални, и за поведенчески проблеми. Получените резултати са представени по-долу.

5. Връзки със скрининговия въпросник на Р. Гудман (SDQ, Goodman, 1997). Общите (пълни) протоколи на SDQ и скалата за екстернализирани проблеми са налице за 230 ученици от 8.–11. клас (30,9% момчета и 69,1% момичета)¹. Вътрешната съгласуваност на скалите от SDQ е съответно: *Емоционални проблеми*: $\alpha = 0,77$, *Хиперактивност*: 0,61, *Поведенчески проблеми*: 0,39, *Проблеми с връстниците*: 0,24, *Просоциално поведение*: 0,67. Тези резултати показват незадоволително равнище на надеждност на *Поведенчески проблеми* и *Проблеми с връстниците*², което

---

¹ Сто и двадесет от тях (пълни протоколи) са събрани в дипломната работа на А. Ангелов (2008).

² За сравнение, данните в по-малката възрастова група 4.–5. клас (вж. втора глава, § 2.2.) показват приемливо равнище на вътрешна съгласуваност (с оглед

поставя под съмнение и получените чрез тях резултати. Какви връзки на скалите от SDQ с *Екстернализирани проблеми* могат да се прогнозират?

- Очакват се по-силни корелации с *Поведенчески проблеми (conduct problems)* и *Хиперактивност/невнимание*. Тъй като *Поведенчески проблеми* съдържа айтеми както за гневни изблици и агресия, така и за нарушаване на нормите (дребни кражби, мамене), корелациите със *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* трябва да са съпоставими по стойност. *Хиперактивност* е по-вероятно да корелира по-силно със *Слаб самоконтрол* и по-слабо или незначимо с *Нарушаване на нормите*.
- Тъй като *Емоционални проблеми* съдържа признаци както за депресивно настроение, така и за (обща) тревожност, в съответствие и с по-рано получените резултати може да се прогнозира слаба положителна връзка със *Слаб самоконтрол* и незначима – с *Нарушаване на нормите*.
- Предвид съдържанието, *Проблеми с връстниците* е по-вероятно да корелира положително, а *Просоциално поведение* – отрицателно с екстернализирани проблеми.

Както и по-рано, данните са анализирани на два етапа – на равнище единични корелации, след което и в рамките на структурен модел със скалите от SDQ, дефинирани като независими променливи, а *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* – като зависими. Единичните корелации са представени в таблица 3.10.

Получените резултати като цяло съответстват на прогнозите: налице са по-силни връзки на *Поведенчески проблеми* с екстернализирани проблеми и се наблюдават очакваните различия в корелациите на *Емоционални проблеми* и *Хиперактивност* с компо-

---

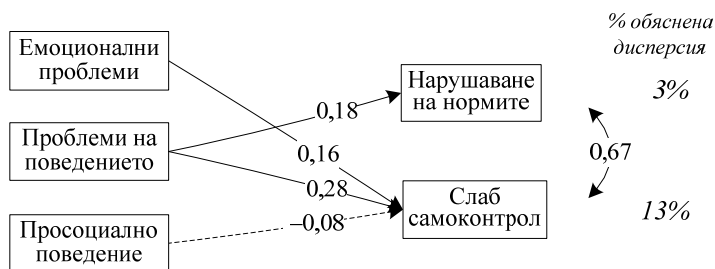
броя на признаците) на *Поведенчески проблеми* ($\alpha=0,63$), но отново ниско равнище на надеждност на *Проблеми с връстниците* (0,41). Ниски стойности на α за двете скали са получени и в друго изследване с български юноши (8.–10. клас) (Калчев, 2007, четвърта глава, § 4.4.), както и в межкултурен контекст (за някои сравнителни резултати вж. Калчев, 2007, с. 106). Съответно, изглежда, че самите скали *Поведенчески проблеми* и *Проблеми с връстниците* имат „проблеми“ с незадоволително равнище на надеждност.

нентите на екстернализирани проблеми. От друга страна, корелациите на *Поведенчески проблеми* са под очакваните по сила, ако се има предвид съдържателното сходство на двата конструкта. Връзките при *Проблеми с връстниците* и *Просоциално поведение* са незначими, макар че в последния случай също съответстват на очакванията.

Таблица 3.10. Корелации на Пирсън на ска̀лите от въпросника на Р. Гудман с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми (N=230)

СКА̀ЛИ	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстерн. проблеми – общо
Емоционални проблеми	0,20**	0,04	0,12
Поведенчески проблеми	0,32**	0,18**	0,26**
Хиперактивност/невнимание	0,24**	0,08	0,16*
Проблеми с връстниците	0,03	-0,10	-0,05
Просоциално поведение	-0,12	-0,09	-0,11

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (на база единични тестове).

Забележка:
--- $p < 0,10$; — $p < 0,01$.

Фигура 3.7. Ефекти на ска̀лите от въпросника на Р. Гудман (SDQ) върху Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол (N=230, стандартизирано решение)

Оценката на структурния модел след *отстраняване* на незначимите пътеки е представена на фигура 3.7. Според получените резултати ска̀лите от SDQ в по-голяма степен „обясняват“ слабия самоконтрол (13% от дисперсията) срещу нарушаването на нормите (само 3%). След отчитане на връзките между ска̀лите на SDQ, слабият самоконтрол „се предвижда“ от *Емоционални проб-*

леми, *Поведенчески проблеми* и *Просоциално поведение* (с обратен знак), т.е. влиянието на *Хиперактивност* се оказва статистически незначимо (стандартизираният регресионен коефициент от 0,07 е значим при $p < 0,15$). *Поведенчески проблеми* е единственият значим предиктор на *Нарушаване на нормите* – резултат, съответстващ на теоретичните представи за съдържанието на двата конструкта, но ефектът отново е слаб и под очаквания.

6. Връзки със скалата за родителски стилове на възпитание на К. Джаксън и съавтори (Показател за авторитетно родителство – *Authoritative Parenting Index, API; Jackson et al., 1998*). Инструментът е конструиран въз основа на изследванията на Д. Баумринд в съответствие с концепцията за възискателността и отзивчивостта като два независими параметъра на родителското поведение. API оценява детските възприятия за родителското поведение (поотделно за майката и бащата) и съдържа въпроси предимно за конкретни форми на родителско поведение, а не общи твърдения за отношенията с родителите. Анализът на резултатите позволява както дименсионална, така и категориална (типологична) оценка, т.е. дефиниране на четирите родителски стила чрез съчетаването на високите и ниските равнища по двете дименсии. В българския вариант *Взискателност* се формира от 9 айтема, а *Отзивчивост* – от 8¹. Изложените по-долу резултати са ограничени до дименсионалния подход на оценка.

Общи (пълни) протоколи на API и скалата за екстернализирани проблеми са налице за 198 ученици от 8.–10. клас (53,0% момчета и 47,0% момичета)². Единичните корелации по пол са представени в таблица 3.11.

Съгласно получените резултати компонентите и общият показател за екстернализирани проблеми корелират значимо само с една от двете дименсии на родителско поведение – отзивчивостта, при това на сходно равнище по пол, но с тенденция за по-силни връзки с отзивчивостта на бащата при момчетата и с отзивчивост на майката – при момичетата. Липсата на значими ко-

---

¹ По-подробно конструирането на българската версия, както и някои психометрични характеристики са представени в Калчев, 2008, с. 166–174.

² Емпиричният материал е получен в рамките на дипломната работа на И. Първанова (2009).

релации с родителската възискателност е отчасти неочаквана, тъй като според Д. Баумринд тя, като последователното и настойчиво предявяване на изисквания, ясно заявяване на очаквания, дефиниране на отговорности, надзор и последователно дисциплиниране са предпоставка за развитие на детската компетентност, автономия и самоконтрол (напр. Baumrind, 1996).

Таблица 3.11. Корелации на Възискателност и Отзивчивост (от скълата за родителски стилове на възпитание на К. Джаксън и съавтори [API]), с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми. На първия ред са представени единичните корелации при момчетата (N=105), под тях с полученен шрифт – на момичетата (N=93)

СКЪЛИ	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализирани проблеми – общо
Взискателност – майка	0,01 -0,02	0,02 -0,11	0,02 -0,07
Отзивчивост – майка	-0,26** -0,28**	-0,16 -0,33**	-0,23* -0,34**
Взискателност – баща	-0,09 0,04	-0,07 -0,12	-0,09 -0,04
Отзивчивост – баща	-0,36** -0,27**	-0,34** -0,23*	-0,37** -0,27**

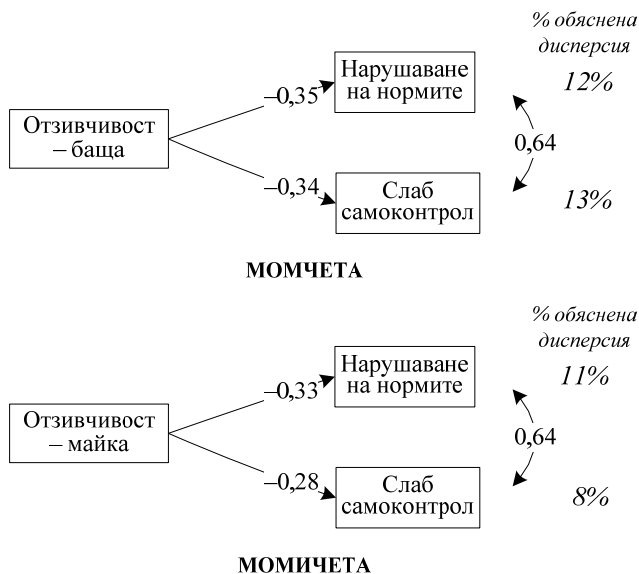
Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (на база единични тестове).

На следващия етап данните са анализирани в рамките на структурни модели (поотделно за момчетата и момичетата). Дименсиите на родителското поведение на майката и бащата са дефинирани като независими променливи, които влияят върху проявите на екстернализирано поведение. Оценката на моделите е представена на фигура 3.8.

Тези резултати показват, че след отчитане на връзките между дименсиите на поведението на майката и бащата при момчето единственият фактор със значим отрицателен ефект върху екстернализираните проблеми е отзивчивостта на бащата, а при момичето – отзивчивостта на майката¹. Фактът, че близките отно-

¹ В теорията на Д. Баумринд *отзивчивостта* се разглежда като отклик, приемане и чувствителност към нуждите на детето и включва: сърдечност, топлина и изразяване на родителска любов; взаимност, общуване, фокусиране върху

шения с бащата играят по-важна „превантивна“ роля при момчетата, а отзивчивостта на майката – при момичетата, едва ли е неочакван, но това не дава повод за пренебрегване на ролята на отношенията с родителя от другия пол. *Отзивчивост–майка* и *Отзивчивост–баща* корелират значимо и при двата пола: при момчетата $r=0,77$, а при момичетата $r=0,63$.

Забележка: Всички коефициенти са значими при $p < 0,01$.

Фигура 3.8. Ефекти на дименсиите на родителско поведение върху Нарушаване на нормите и Слаб самоконтрол (105 момчета и 93 момичета, стандартизирано решение)

Когато в модела за момчетата се въведе и отзивчивостта на майката освен тази на бащата, а в модела на момичетата – отзивчивостта на бащата освен тази на майката, промените не подобряват прогностичните възможности, тъй като отзивчивостта на

личността, а не върху приписваните роли, както и привързаност (в традициите на етологичната теория на Д. Боулби и М. Ейнсуърт) (Baumrind, 1996).

единия родител е по-вероятно да се съчетава с отзивчивост и на другия (в по-голяма степен при момчетата)¹.

В заключение: отзивчивостта на майката и бащата обясняват относително малък процент (8–13%) от дисперсията на компонентите на екстернализирани проблеми, т.е. налице са редица други фактори, които са „пропуснати“ в модела, но детерминират проблемното поведение в юношеска възраст.

Получените резултати биха могли да се интерпретират и от противоположната перспектива: като цяло данните от изследванията свидетелстват за слаба положителна връзка между близките, подкрепящи отношения с родителите и просоциалното поведение в юношеска възраст (дори част от работите да не успяват да възпроизведат значими корелации) (Eisenberg & Morris, 2004; вж. обзор за влиянието на отношенията с родителите, стиловете и практиките на възпитание и в Eisenberg et al., 2006). Юношите с просоциални нагласи и поведение по-често споделят положителни отношения с родителите. Подкрепящите родители вероятно създават афективен климат, опосредстващ степента, в която децата откликват на родителското дисциплиниране, изисквания и ценности. Подкрепата в семейството е положително свързана с просоциалното поведение, когато родителите използват индуктивни техники, моделират просоциално поведение и имат високи очаквания за просоциалното/моралното поведение на децата (Eisenberg & Morris, 2004). Възможно е сърдечността, топлотата и приемането на детето да подхранват развитието на саморегулация на поведението, която на свой ред се асоциира с емпатийни реакции (Eisenberg et al., 2004).

В заключение: макар и слаби, значимите негативни ефекти на родителската отзивчивост върху екстернализираните проблеми в юношеска възраст съответстват на теоретичните очаквания и подкрепят конструктната валидност на скалата.

---

¹ Ако например в уравнението за момчетата се въведе *само* отзивчивостта на майката, а на момичетата – на бащата, и в двата случая се наблюдават значими, макар и по-слаби ефекти върху компонентите на екстернализираните проблеми (само ефектът на отзивчивост на майката върху нарушаване на нормите в модела за момчетата е значим при $p < 0,10$; в останалите случаи $p < 0,05$ и $p < 0,01$).

6. Връзки със скалата за емпатия на М. Дейвис (IRI, Davis, 1980; 1983a)¹. Общи (пълни) протоколи със скалата за екстернализирани проблеми са налице от 195 ученици от 9.–11. клас (35,4% момчета и 64,6% момичета)². Вътрешната съгласуваност на компонентите на емпатията (α на Кронбах – *Приемане на перспективата* – 0,64, *Емпатийна загриженост* – 0,76, *Фантазиране* – 0,72, и *Личен дистрес* – 0,66) е близка до получената в нормативната извадка (вж. четвърта глава, § 4.2.). Очакванията за връзките на емпатията с екстернализираните проблеми са аналогични на тези с агресията (втора глава) и тук няма да бъдат излагани отново³. Единичните корелации на компонентите на емпатията и екстернализирани проблеми са представени в таблица 3.12.

Таблица 3.12. Корелации на компонентите на емпатията от скалата на М. Дейвис с компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми (N=195)

СКАЛИ	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализирани проблеми – общо
Приемане на перспектива	-0,19**	-0,14*	-0,18**
Емпатийна загриженост	-0,10	-0,22**	-0,18**
Фантазиране	-0,08	-0,20**	-0,15*
Личен дистрес	-0,09	-0,21**	-0,16*

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ (на база единични тестове).

Съгласно получените резултати *Слаб самоконтрол* корелира значимо отрицателно само с *Приемане на перспективата*, докато *Нарушаване на нормите* – и с четирите компонента на емпатията. Връзките обаче са по-слаби и под очакванията, ако например се сравнят с получените за агресията (с *Въпросника за поведение в проблемни социални ситуации*, втора глава, § 2.2., и с *Многомерната скала за агресивност*, вж. по-долу, четвърта глава, § 4.2.). Оценката на структурния модел чрез LISREL 8.72 с компоненти-

¹ Инструментът е описан в четвърта глава.

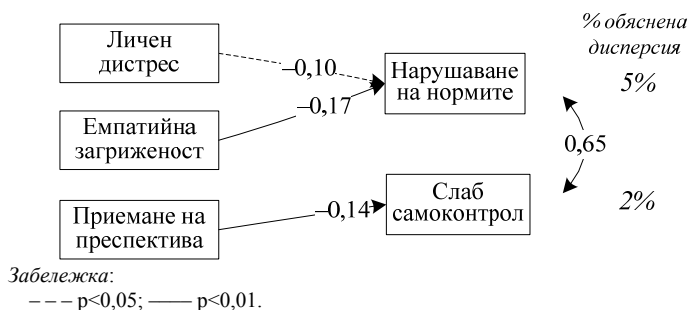
² Емпиричният материал е получен в рамките на дипломната работа на М. Ванева (2009).

³ Обзорът на П. Милър и Н. Айзенбърг например свидетелства за аналогични връзки на емпатията с агресията и екстернализираното поведение (Miller & Eisenberg, 1988).

те на емпатията като зависими променливи е представена на фигура 3.9.

След отчитане на връзките между предикторите *Приемане на перспективата* „предвижда“ с обратен знак само *Слаб самоконтрол*, а *Емпатийна загриженост* – *Нарушаване на нормите* (ефектът на *Личен дистрес* е на границата на значимата стойност). Фактът, че *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* ограничават/възпрепятстват слабия самоконтрол и нарушаването на нормите, съответства на теоретичните представи, но ефектите са слаби (за сравнение: в поредица от независими изследвания с различни скали за агресия компонентите на емпатията обясняват значително по-голям процент от дисперсията на агресията (вж. втора глава, фигура 2.1.; четвърта глава, фигури 4.3., 4.5.–4.6.) (само при *Многомерната скала за агресивност* процентът на обяснена дисперсия на вербалната агресия е близък – 6%, вж. фигура 4.6.).

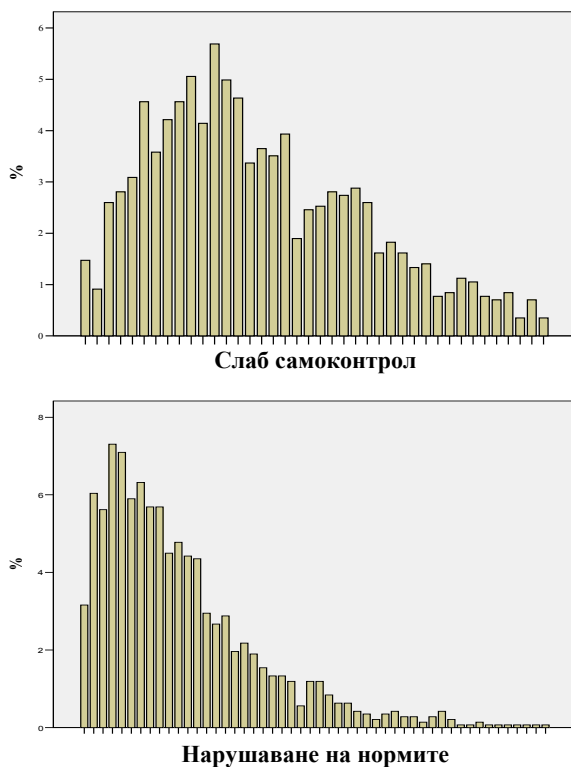

Фигура 3.9. Ефекти на компонентите на емпатията (от скалата на М. Дейвис) върху компонентите на екстернализирани проблеми (N=195, стандартизирано решение)

3.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ

Анализът на честотното разпределение показва, че както компонентите, така и общият показател за екстернализирани проблеми са със значима положителна асиметрия – натрупване към ниските баловете, очаквано по-силно изразена при *Нарушаване на нормите* (вж. фигура 3.10., изчислена върху балансираната по пол извадка – N=1424). Резултатът, че мнозинството от учениците споделят ниска

честота на оценяваните от скалите форми на поведение, се съгласува с представите за оценяваните конструкти.

Фигура 3.10. Честотно разпределение на скалите Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите (N=1424)

Дескриптивните характеристики на компонентите и общия показател (средни стойности и стандартно отклонение) по пол и клас са представени в таблица 3.13.

Различията по пол и клас са анализирани чрез поредица от двуфакторни дисперсионни анализи от типа 4 x 2 (четири равнища на клас x две равнища на пол) със зависими променливи компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми. В обобщен вид получените върху всички налични протоколи (N=1712) резултати показват следното:

1. При *Слаб самоконтрол*: незначим ефект на пола ($p=0,186$)¹, значим ефект на класа ($p<0,001$) и значимо взаимодействие на пол x клас ($p<0,001$), т.е. наличие на разлики във възрастовите промени по пол. Множествените сравнения (по метода на Шефе) поотделно при момчетата и момичетата свидетелстват, че при момчетата в 10. клас данните контрастират на останалите ($p<0,001$), докато при момичетата различията по класове не достигат статистически значима стойност.

Таблица 3.13. Дескриптивни характеристики на компонентите и общия показател за екстернализирани проблеми по пол и клас

КЛАС	Слаб самоконтрол		Нарушаване на нормите		Екстернализирани проблеми	
	X	SD	X	SD	X	SD
МОМЧЕТА						
8. клас (N=147)	13,95	9,32	9,84	10,29	23,79	18,14
9. клас (N=265)	14,17	9,07	11,23	9,86	25,41	17,34
10. клас (N=198)	18,05	9,45	13,86	9,35	31,91	17,08
11. клас (N=102)	13,19	8,29	10,96	8,57	24,15	15,10
8.–11. клас (N=712)	15,06	9,30	11,64	9,73	26,70	17,42
МОМИЧЕТА						
8. клас (N=156)	15,30	8,90	8,26	7,39	23,56	14,90
9. клас (N=319)	14,86	8,77	8,62	8,02	23,48	15,51
10. клас (N=303)	13,69	8,27	9,29	7,11	22,98	14,10
11. клас (N=222)	13,11	7,98	9,03	6,35	22,14	12,81
8.–11. клас (N=1000)	14,18	8,50	8,86	7,30	23,04	14,41
ОБЩО						
8. клас (N=294)	14,61	9,05	9,00	8,97	23,61	16,48
9. клас (N=530)	14,52	8,90	9,90	9,08	24,41	16,44
10. клас (N=396)	15,97	9,25	11,60	8,49	27,58	16,29
11. клас (N=204)	13,22	8,20	10,17	7,68	23,39	14,03
8.–11. клас (N=1424)	14,75	8,97	10,23	8,75	24,98	16,15

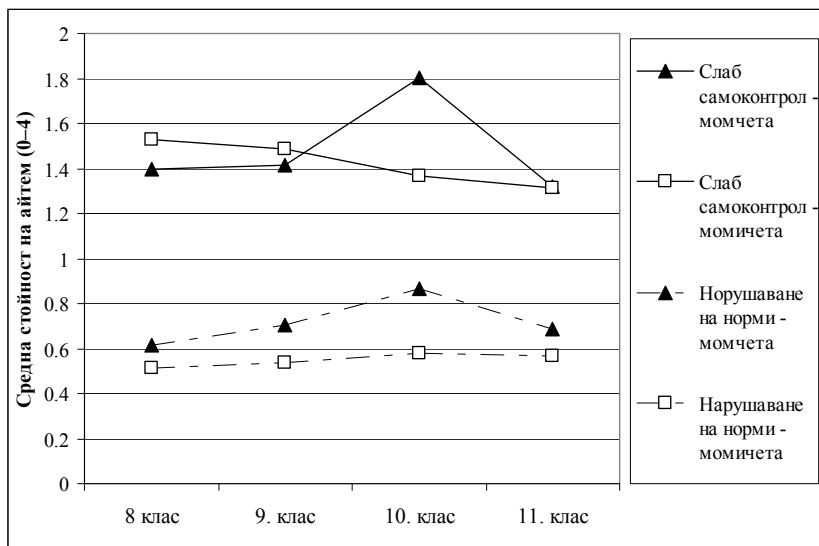
Забележка: Дескриптивните характеристики общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансираната по пол извадка (вж. § 3.1., таблица 3.1.).

2. При *Нарушаване на нормите*: значими ефекти на пола и класа ($p<0,001$) и на границата на критичната стойност – значимо взаимодействие ($p=0,051$). Множествените сравнения по класове отново потвърждават по-високо равнище в 10. клас при момчетата ($p<0,05$ и $0,01$) и отсъствие на разлики при момичетата;

¹ При сравнението на латентно равнище разликата в полза на момчетата е на границата на значимата стойност – $t=1,96$ (вж. § 3.1.).

3. При *общия показател* за екстернализирани проблеми: значими ефекти на пол, клас и взаимодействие пол x клас ($p < 0,001$). Множествените сравнения поотделно при момчетата и момичетата отново показват по-високо равнище за 10. клас при момчетата ($p < 0,001$) и отсъствие на значими разлики при момичетата.

В графичен вид възрастовите промени по *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*, изчислени за целите на сравнителния анализ в средна стойност на айтем (суровият бал, разделен на броя на айтемите), са представени на фигура 3.11.

Фигура 3.11. Равнища на слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите в 4-те възрастови групи при момчетата и момичетата (N=1712)

Фигура 3.11. илюстрира изложените по-горе резултати от статистическите анализи по пол и клас, включително взаимодействието на факторите, т.е. разликите във възрастовите промени при момчетата и момичета. При момичетата значими разлики по класове отсъстват, докато при момчетата се наблюдава пик в равнището и на двата компонента в 10. клас, по-силно изразен при *Слаб самоконтрол*. Тъй като повишаване на равнището на екстернализирани проблеми (и в частност на *Слаб самоконтрол*) в 10. клас изпъква на фона на отсъствието на подчертани възрасто-

ви промени в останалите класове, данните са анализирани по училища (с цел да се идентифицират екстремални резултати при част от извадката, изкривяващи общата тенденция). Резултатите обаче показват, че (с отделни изключения) в мнозинството от 15-те училища, формиращи общата извадка, е налице посоченото повишаване на равнището на екстернализирани проблеми в 10. клас при момчетата. Този клас изглежда „най-проблемен“ по отношение на оценяваните форми на екстернализирано поведение¹.

От друга страна, до известна степен условно, на базата на използвания показател „средна стойност на айтем“ може да се заключи, че оценяваните от *Нарушаване на нормите* форми на поведение са значително по-рядко срещани от тези при *Слаб самоконтрол*.

Оценката на размера на ефекта на пола свидетелства за d на Коеен при *Слаб самоконтрол* за пренебрежимо ниска стойност ($d=0,09$)². При *Нарушаване на нормите* $d=0,32$, а при общия показател $d=0,23$ (последният резултат също е близо до границата на малките по размер ефекти $(0,20)$ ³. По-изразената разлика по *Нарушаване на нормите* поставя въпроса за диференциране на нормите по пол. По тази причина включените в Приложение В. таблици представят трансформацията на суровия бал по *Нарушаване на нормите* и общия показател за екстернализирани и поотделно за момчетата и момичетата в стандартни Т-оценки със средна стойност $X=50$ и стандартно отклонение $SD=10$. Потребителят на инструмента би могъл да изчисли и стандартните оценки отделно за 10. клас при момчетата въз основа на представените в таблица 3.13. дескриптивни характеристики.

---

¹ До известна степен условно (поради разликите в оценяваните конструкти) тези резултати могат да се сравнят с налични у нас данни за възрастовите промени в равнището на агресия, получени с кратката скринингова скала за агресия (Калчев, 2003) и с *Многомерната скала за агресивност*, която по съдържание и конструиране представлява по-сложен инструмент за оценка (Калчев, 2009). Резултатите и в двата случая не свидетелстват за изразен „пик“ в равнището на агресията в 10. клас (вж. Калчев, 2003, с. 83; Калчев, 2009, с. 163).

² Подобен резултат е очакван, ако се има предвид, че според данните от *Многомерната скала за агресивност* по *Вербална агресия* значима разлика по пол отсъства, а по *Гняв* се наблюдава слабо изразена разлика, но в полза на момичетата ($d=0,14$) (Калчев, 2009, четвърта глава).

³ Вж. <http://web.uccs.edu/lbecker/Psy590/es.htm>.

При интерпретацията на данните трябва да се има предвид и възможната тенденция за положително представяне на себе си в отговорите на изследваното лице. В сравнение с останалите инструменти, представени в настоящата монография, скалата за екстернализирани проблеми вероятно е най-уязвима от тази гледна точка, тъй като съдържа директни въпроси за поведение, което повечето хора не биха определили като социално приемливо/одобрявано.

4.

Скала за емпатия

Параметри за анализ на емпатията като личностна характеристика. Изследванията на емпатията (Hoffman, 1984; Davis, 1980; 1983a) и др. по традиция разграничават *когнитивен* и *афективен* компонент: възприемане/разпознаване на емоционалното състояние на другия (приемане на чуждата гледна точка) и емоционален отклик (споделяне на чуждите емоции). Емпатията може най-общо да се определи като афективна реакция, която произтича от оценката и разбирането на чуждото емоционално състояние (условията, в които се намира другият) и включва (но не задължително) сходство/подобие на онова, което другият изпитва или се очаква да преживява. Като афективна реакция емпатията съответства в по-голяма степен на ситуацията, в която се намира другият, а не на тази, в която е наблюдателят (Hoffman, 2000). Емпатийните реакции обаче първоначално не са ориентирани към другия човек.

В теорията си М. Хофман (Hoffman, 2000) различава 5 варианта на емпатийна възбуда, първите три от които (свързани с подражание, класическо обуславяне и директни асоциации със собствен болезнен опит в миналото) са предвербални, автоматизирани и по същество непреднамерени. Емпатията на това равнище е пасивна, основана на външни (повърхностни) признаци и в минимална степен се основава на когнитивна преработка. Тази най-елементарна форма на емпатиен дистрес обаче е важна, защото свидетелства, че човешкото същество е подготвено непреднамерено да преживява емоции, изпитвани от друг, т.е. дистресът да се поражда не само от собствения, но и от чуждия болезнен опит. Трите предвербални модуса, от една страна, са от критично значение за развитието на следващите равнища на емпатия в детството, но от друга, продължават да функционират през целия

живот, като подтикват човек да реагира незабавно, автоматизирано и без да си дава ясна сметка за характера на действията си.

Налице са и две равнища на реагиране от по-висок ред, свързани с когнитивната преработка: *когнитивно опосредствана асоциация* (асоциация между наблюдаваните признаци у жертвата/ситуацията и собствения болезнен опит в миналото, основана на семантична преработка на информацията за жертвата) и *приемане на перспективата* (когато наблюдателят си представя как се чувства жертвата или как би се почувствал той, ако се окаже в същата ситуация). Тези начини на реагиране подлежат на преднамерен контрол, но е възможно и да са непреднамерени и да се задействат незабавно от наблюдавания дистрес на жертвата. Те обаче позволяват да се проявява емпатия и спрямо човек, който отсъства от актуалната ситуация. Опосредстващата емпатийните реакции когнитивна преработка показва, че невинаги е налице съответствие между състоянието на жертвата и на наблюдателя – напротив, в някои случаи несъвпадението е предпоставка за адекватен отговор (Hoffman, 2000).

Във възрастов план теорията на М. Хофман различава пет „стадия“ в развитието на емпатийния дистрес:

1. *Реактивен плач при новороденото*, когато например новороденото реагира с общ дистрес – възбуда и плач на плача на друго бебе.
2. *Егоцентричен емпатиен дистрес*, при който децата реагират на чуждия дистрес така, сякаш самите те го преживяват (реакцията се основава на ранните предвербални начини на пораждане на възбудата), но все още отсъства ясно разграничаване на себе си от другите¹.
3. *Псевдоегоцентричен емпатиен дистрес* – с напредване на възрастта и с разграничаването на себе си от другите детето започва да осъзнава, че страданието е преживява-

---

¹ „Терминът „егоцентричен емпатиен дистрес“ звучи като оксиморон и в действителност на този етап на развитието егоцентричният дистрес има противоположни характеристики“ (Hoffman, 2000, р. 69). От една страна, търсенето на успокоение за себе си свидетелства за егоцентричния характер, но от друга, фактът, че детето преди това не се чувствало по този начин и преживяваният дистрес е зависим от дистреса на другия, показва просоциалния аспект.

но от другия (а не от самото него) и става способно да изпита „дистрес, свързан със съчувствие“ към другия (ориентирана към другия емпатийна реакция). Докато приемането на чуждата гледна точка обаче не е достатъчно развито, детето се опитва да успокои другия така, както би се опитало да успокои себе си – например предлага на другото дете своята любима играчка.

4. *Действителен емпатичен дистрес* – детето осъзнава по-добре какво изпитва другият, както и факта, че той има различни чувства от неговите. Възприемането на другите като същества с чувства и възприятия, различни от техния собствен опит и преживявания, заедно с по-развитата способност за приемане на чуждата гледна точка, позволява на детето да реагира, като си дава сметка, че е възможно чуждите нужди да не съвпадат с неговите.
5. *Емпатия към състоянието/опита на друг човек отвъд непосредствената ситуация* (напр. хронична болест, икономически проблеми, лишения). На този етап детето е в състояние да осъзнае, че хората могат да изпитват дистрес не само в конкретни ситуации, но и като реакция на общите жизнени условия. Като подкатегория на това равнище може да се обособи емпатията към цяла група хора (на бездомните, на жертвите на бомбардировки).

Според М. Хофман (Hoffman, 2000) способността да се съчувства на бедните, потиснатите и болните е най-зрялата форма на емпатийна реакция, защото изисква по-развито умение за приемане на чуждата перспектива – разбирането, че хората имат постоянен емоционален живот отвъд конкретната ситуация, който може да бъде тъжен или щастлив. От третия стадий емпатийният дистрес се трансформира отчасти в съчувствие/състрадание към жертвата – когато наблюдават дистрес у друг човек, децата реагират едновременно с дистрес и със съчувствие¹.

---

¹ Употребяваните от М. Хофман термини *empathic distress* и *sympathetic distress* като цяло съответстват на използваните от Н. Айзенбърг (и приети в настоящото изследване) *личен дистрес* и *съчувствие*, но М. Хофман използва *empathic distress* за означаване и на комбинацията от *empathic* и *sympathetic distress* (Hoffman, 2000, p. 6).

От гледна точка на възрастта всеки нов стадий интегрира постиженията на предишните, като на най-високото равнище наблюдателят е повлиян от множество източници на информация (вербални и невербални) за жертвата, ситуацията и условията ѝ на живот. Тези източници, които потенциално могат и да си противоречат, се преработват на различни равнища – част от тях автоматизирано и неосъзнато, а други са когнитивно опосредствани. Когнитивната преработка и в частност интерпретацията на причините влияят върху трансформацията на преживявания емпатиен дистрес в съчувствие, гняв, чувство за несправедливост или вина (поради бездействието или неуспешната намеса). Обвиняването на жертвата обаче може да намали преживявания от наблюдателя дистрес (Hoffman, 2000).

Накратко, с развитието на когнитивните възможности за диференциране на собственото от чуждото психично състояние и за приемане на чуждата гледна точка, емпатийната реакция може да се насочи към другия или към себе си – да се прояви под формата *съчувствие*, *личен дистрес* или *комбинация* от двете (при което двете реакции могат да се преживяват и последователно). От тази гледна точка съгласно терминологията на Н. Айзенбърг и сътр. (Eisenberg et al., 1994; Eisenberg et al., 2004; Eisenberg et al., 2006) „чистият“ емпатиен отклик може да се трансформира в два вида реакции на чуждото страдание, предвиждащи различен изход от ситуацията.

Съчувствието е емоционална реакция, произтичаща от оценката на чуждото емоционално състояние, която може и да не е сходна с това, което другият изпитва (или се очаква да изпитва), но включва *загриженост* за него (например, ако вижда тъжен връстник и е загрижено за него, детето изпитва съчувствие). Съчувствието често се основава на емпатийна тъга, но може да е резултат и от приемане на чуждата гледна точка (когнитивно) или да е породено от спомен за преживян опит. За разлика от съчувствието *личният дистрес* е фокусиран върху личното благополучие и включва преживяване на неприятна афективна реакция (напр. дискомфорт, напрежение, тревожност) в резултат на възприеманото чуждо страдание (например детето изпитва дискомфорт).

форт или тревожност, когато вижда друго уплашено дете)¹. Личният дистрес може да произлиза от емпатията (когато реакцията се преживява като прекалено напрегната), но да е породен и от други източници: например чувство на вина или спомен за по-рано преживян опит (Eisenberg et al., 1994; Eisenberg et al., 2004).

Съчувствието се асоциира с алтруистична мотивация, ориентирана към другия², докато *личният дистрес* се свързва с мотивация за облекчаване на личното отрицателно емоционално състояние, което нерядко потиска просоциалното поведение, тъй като подтиква към отстраняване от ситуацията, а не към оказване на помощ. То обаче може да води и до просоциално поведение при отсъствието на друга възможност за намаляване на изпитвания дискомфорт от наблюдаваното чуждо страдание. Изследванията с възрастни например свидетелстват за положителна връзка, когато няма възможност за лесно бягство от ситуацията (Batson & Oleson, 1991), тъй като „от хората, преживяващи личен дистрес, се очаква да помагат само ако оказването на помощ е най-лесният начин да се намали изпитваният от тях дистрес“ (Eisenberg et al., 2004, р. 388) (за някои данни с деца вж. с. 70 от настоящото изследване). Накратко, *съчувствието* (загрижеността за другия) е морална емоция, подхранваща алтруизма, докато *личният дистрес* води до егоистично мотивирано поведение (напр. Eisenberg, 2000).

Налице са поне няколко причини за „смесването“ на емпатията (емпатийната загриженост) с личния дистрес (цит. по Осеја et al., 2009): двата типа емоционални реакции се пораждат от една и

---

¹ Разграничаването на емоционалните реакции, свързани с емпатията, е резултат и от неуспеха да се подкрепи емпирично очакваната връзка между емпатията и просоциалното поведение (вж. напр. обзор на Б. Ъндерууд и Б. Муур (Underwood & Moore, 1982). Както посочват и Н. Айзенбърг и съавтори (Eisenberg et al., 2004, р. 387) различаването на личния дистрес от емпатийните реакции идва от социалната психология, с работите на К. Даниел Бейтсън в края на 70-те години на миналия век (за обзор на тези резултати вж. Myers [1987, pp. 441–455], за дефинициите – например Batson & Powell [2003]).

² К. Даниел Бейтсън и съавтори дефинират емпатията (*съчувствието*, загрижеността в терминологията на Н. Айзънбърг) като ориентирана към другия емоционална реакция, породена и съответстваща на възприеманото благополучие на другия. Ако другият например се намира в нужда, емпатията включва чувства на съчувствие, състрадание, топлина и др. (Batson et al., 2004, р. 360).

съща ситуация (възприемане на човек, който е в нужда), обикновено възникват едновременно, могат да водят до просоциално поведение/оказване на помощ. От друга страна, първоначалните изследвания разглеждат емпатията като диспозиционна тенденция за реагиране, свързана по-скоро с общата емоционалност, която се асоциира с реакции и на емпатия (загриженост), и на дистрес.

Преди 80-те години на миналия век значението на емпатията се дефинира като: (1) преживяване на всяка наблюдавана емоция; (2) преживяване на същата емоция, която изпитва другият, или (3) преживяване на емоция, сходна, но не и задължително идентична с емоцията на другия. Вследствие на това емпатията се разбира като по-общо понятие с широко съдържание, обхващащо разнообразни емоционални реакции.

През следващите години обаче К. Даниел Бейтсън и колегите му емпирично потвърждават разликата между двата конструкта: емпатията (загрижеността) е неутрална или по-скоро положителна, ориентирана към другия емоция, която поражда алтруистична мотивация за редуциране на нуждите на другия. Личният дистрес е неприятна, ориентирана към себе си емоция, водеща до егоистична мотивация за намаляване на личния дискомфорт/напрежение.

Настоящото изследване се основава на модела на М. Дейвис (Davis, 1983a), в който емпатията се анализира като многомерен конструкт, отразяващ устойчиви *личностни* характеристики/диспозиции за реагиране на чуждото състояние. Тезата за наличието на стабилни индивидуални различия в емпатийните реакции и просоциалното поведение обаче сама по себе си не е еднозначно приета. Според К. Даниел Бейтсън например (цит. по Eisenberg et al., 2004, p. 389), изглежда, няма „просоциална личност“ – съчувствието и личният дистрес могат да се предизвикат у всеки, а индивидуалните различия в емпатията (като стабилна, диспозиционна характеристика) са слаб прогностичен фактор за алтруистичното поведение.

Според Н. Айзенбърг обаче съществуват относително стабилни във времето индивидуални различия в емпатийните реакции (Eisenberg et al., 2004; вж. там и обзор на емпирични изслед-

вания)¹. Към подобно схващане се придържа и настоящата работа, в която компонентите на емпатията се изследват именно от тази гледна точка. Моделът на М. Дейвис (Davis, 1983a) в тази връзка има две важни преимущества:

1. Той успешно интегрира традициите в анализа на емпатията (вкл. и изследванията на М. Хофман в детска възраст) и разграничава четири параметъра на емпирично изследване:

- *приемане на чуждата перспектива*: тенденцията спонтанно да се приема чуждата гледна точка (човекът да се поставя на мястото на другия);
- *фантазиране*: тенденцията човек да се вживява в мислите, чувствата и действията на измислени персонажи (от книги, филми, пиеси);
- *емпатийна загриженост*: ориентирано към другия чувство за загриженост, съчувствие, сърдечност към онзи, оказал се в неблагоприятна ситуация;
- *личен дистрес*: ориентирано към себе си чувство за тревожност, безпокойство и дискомфорт като реакция на изпълнена с напрежение ситуация (наблюдаван дистрес у другите).

В каква степен посочените компоненти отразяват двата основни аспекта на емпатията: когнитивен и емоционален? Въпреки тенденцията *приемането на чуждата гледна точка* и *фантазирането* да се разглеждат като когнитивни дименсии, а *емоционалната загриженост* и *личният дистрес* – като емоционални измерения на емпатията (напр. Henry & Sager, 1996), подобна класификация не е напълно коректна. *Емоционалната загриже-*

---

¹ За разлика от данните за емпатията, получени с използване на картини, описание на случки, филми, резултатите, основани на самоописателни въпросници, стабилно възпроизвежда отрицателни връзки с агресивното/екстернализирано поведение (Miller & Eisenberg, 1988). Подобен резултат вероятно се дължи на факта, че самоописателните скали съдържат въпроси за реакциите в широк кръг от ситуации – вместо изискване за (емпатийна) реакция спрямо хипотетична ситуация, изследваните лица отговарят за общия си стил на емоционално реагиране (Miller & Eisenberg, 1988).

ност и личният дистрес обхващат емоционалните реакции на наблюдавания дистрес у другите; *приемането на чуждата гледна точка* отразява неемоционален, когнитивен тип реагиране, а четвъртият компонент – *фантазирането*, макар и не толкова недвусмислено „емоционално натоварен“, е сходен с *емпатийна загриженост* от гледна точка на връзките му с други психологически, включително емоционални конструкти (Davis, 1983a). От тази позиция *фантазирането*, изглежда, е по-скоро оценка на емоционалното, а не на когнитивното измерение на емпатията (Davis, 1983b).

Изследването на всеки от посочените компоненти, отразяващи специфични аспекти на реагиране на чуждото състояние, има значителни традиции в рамките на психологията (в по-малка степен това се отнася до склонността към фантазиране и вживяване в измислени персонажи като по-слабо популярен аспект за анализ). Интеграцията им в рамките на единен модел обаче позволява концептуално да се изясни структурата на по-общия феномен – емпатията, представена като многомерен конструкт (Davis, 1983a).

2. Въз основа на този модел е конструирана самоописателна скала – *The Interpersonal Reactivity Index (IRI)* („Индекс на междуличностната реактивност“) (Davis, 1980). Инструментът е разработен на три етапа (с 452, 427 и 1161 лица – студенти) от първоначален пул от над 50 айтема, редуцирани чрез факторен анализ първоначално до 45, а впоследствие до 28 айтема (по 7 за всеки от компонентите – *Фантазиране*, *Приемане на перспектива*, *Емпатийна загриженост* и *Личен дистрес*). Налице са данни за надеждността (вътрешна съгласуваност и тест-ретест надеждност) и валидността на инструмента (Davis, 1980; 1983a). Скалата е послужила за многобройни емпирични изследвания (търсенето в интернет в различни бази данни извлича значителен брой публикации, включително и за детска и юношеска възраст. Фактът, че IRI е най-често използваният самоописателен въпросник за оценка на емпатията, свидетелства за внушителен обем от данни, подкрепящи конструктната валидност на модела, послужил като основа на разработването на скалата.

4.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКА̀ЛАТА ЗА ЕМПАТИЯ

Оригиналната версия на IRI е получена от М. Дейвис (лична кореспонденция с автора). Преводът е направен от Камелия Ханчева и Пламен Калчев: два независими варианта, които впоследствие са обсъдени, за да се постигне съгласие по отделните признаци. Подготвената за апробация българска версия се състои от 30 айтема (28 оригинални признака и две „резервни“ формулировки)¹. Налице са и две формални промени в сравнение с оригиналната версия: (1) частично разместване на поредността на айтемите (в резултат и от включването на двата допълнителни признака) и (2) промяна в названието на степените в ска̀лата за отговори – подобно на оригиналния вариант, използва се 5-степенна Ликъртова ска̀ла за изразяване на степен на съгласие, но в българската версия тя започва с положителния полюс и е използвана формулировката *Напълно вярно*, а не оригиналната *Описва (ме) много добре*.

Изследвани лица. Емпиричният материал е събран на три етапа:

1. Извадката от първия етап включва с 287 (пълни) протокола на ученици 6.–9. клас. Данни за структурата на този етап са публикувани в Калчев (2003, девета глава). В рамките на същото изследвана са получени резултати за връзките с агресията и виктимизацията от връстниците.
2. Събрани са нови 556 протокола и по този начин общият брой лица от първия и втория етап достига 843 протокола. Тази обединена извадка е използвана за експлоратор-

---

¹ „Случвало се е да се просълзя по време на филм“ (предназначен за *Фантазиране*) и „Понякога страданията на хора и животни ме забавляват“ (за *Емпатийна загриженост*, с обратен знак). При адаптирането на ска̀лата в български условия по-сполучливо би било използването на целия изходен пул от признаци. Например 45-айтемният вариант е публикуван (Davis, 1980), но към момента на превода на българската версия (1998 г.) той не беше достъпен и затова допълнителните айтеми не са включени в апробацията.

ното изследване на структурата на инструмента (вж. по-долу).

3. Допълнително са получени 668 (пълни) протокола, с които е валидизирана получената на втория етап структура с помощта на конфирматорен факторен анализ.

Разпределението на изследваните лица по пол и клас на различните етапи на изследването е представено в таблица 4.1.¹

Таблица 4.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас

	ПЪРВИ И ВТОРИ ЕТАП			ТРЕТИ ЕТАП			ОБЩО		
	Мом-чета	Момичета	Общо	Мом-чета	Момичета	Общо	Мом-чета	Момичета	Общо
6. клас	46	36	82	73	51	124	119	87	206
7. клас	83	86	169	23	22	45	105	109	214
8. клас	47	75	122	45	64	133	92	163	255
9. клас	66	99	165	46	55	101	111	153	264
10. клас	60	87	147	43	118	161	103	205	308
11. клас	51	107	158	44	57	101	96	165	261
ОБЩО	353	490	843	273	392	665	626	882	1508

При оценката на *общите норми* с цел балансиране на извадката пол по случаен път от 8. клас са отстранени 43, от 9. – 42, от 10. – 102, и от 11. – 69 протокола на момичета (общо 256 лица). Така обемът на извадката намалява на 1252 ученици: по 626 момчета и момичета.

Прегледът на дескриптивните характеристики показва симетрично разпределение само при 3 от изходните 30 въпроса, но в преобладаващия брой от останалите случаи стойностите на асиметрията са в интервала от -1 до $+1$ (24 айтема); при два айтема стойностите са под -1 („Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска да се намеся и да го защита“ $[-1,088]$ и „Обичам да

¹ Четиристотин деветдесет и шест протокола са получени от П. Калчев, а останалите – от студенти от специалност „Психология“ в СУ „Св. Климент Охридски“, като част от емпиричния материал е от поредица бакалавърски и магистърски дипломни работи: Р. Вълкова (2001), С. Колева (2006), Д. Ненкова (2007), М. Ванева (2009), Р. Нанова (2009), Р. Начева (2009), З. Капаров (2009), Л. Петришка (2009) и С. Костова (предстояща защита).

мечтая и да си фантазирам за неща, които биха могли да ми се случат“ [-1,608]), а при един – над 1 („Понякога страданията на хора или животни ме забавляват“ [1,621]). По-изразената отрицателна асиметрия в първите два случая и отрицателната в третия могат да се обяснят със съдържанието на въпросите. Стойности на асиметрията в интервала от +1 до -1 се оценяват като относително малки и допускат приложението на теорията за нормално разпределение при анализа на категориален/ординален тип данни (вж. Schumacker & Lomax, 2004, p. 69).

Структурата на IRI първоначално е анализирана чрез експлораторен факторен анализ (с обединената извадка от първи и втори етап, N=843 лица), след което получените резултата са валидизирани с извадката от третия етап (N=665).

Експлораторен факторен анализ. Поради ординалния характер на скалата за отговори и асиметрията на разпределението при повечето от айтемите в рамките на експлораторното изследване решаващо значение се придава на резултатите от *MINRES* (получени с помощта на LISREL 8.72 на базата на полихоричните коефициенти на корелация).

Резултатите от *scree*-теста на Р. Кетъл ясно свидетелстват в полза на 4-факторно решение (40,2% обяснена дисперсия) (вж. фигура 4.1.).

1. Първият, най-голям фактор, лесно се разпознава като *Фантазиране* и в него с най-високи тегла са:

- „След интересен филм или пиеса се чувствам като един от героите.“
- „Когато чета някоя книга, силно се вживявам в чувствата и мислите на героите.“

2. Във втория фактор – *Приемане на перспективата* – с най-високи тегла са:

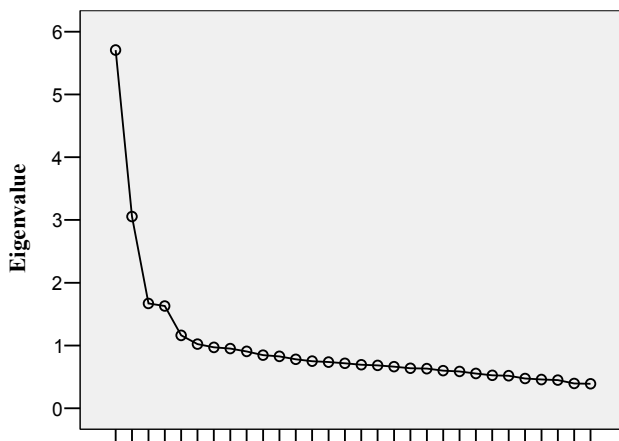
- „Преди да критикувам някого, се опитвам да си представя какво бих изпитал аз на негово място.“
- „Убеден съм, че всеки въпрос има две страни и затова се опитвам да видя и двете.“

3. Третият фактор също еднозначно се идентифицира като *Емпатийна загриженост* с най-високи тегла на:

- „Чуждите нещастия не ме разстройват особено“ (с обратен знак).
- „Не ми е много жал за другите, когато си имат неприятности“ (с отрицателен знак).

4. В четвъртия фактор – *Личен дистрес* – с най-високи тегла са:

- „В непредвидени ситуации направо се паникьосвам.“
- „Плаша се от ситуации, свързани с напрежение и силни емоции.“

Фигура 4.1. Scree-тест на Кетъл за определяне броя на факторите (N=843)

Последователността в извличането на факторите съответства на данните (със студенти) от изследването на М. Дейвис (Davis, 1980). Въпреки че резултатите от експлораторното изследване потвърждават оригиналната 4-факторна структура, налице са и „проблемни“ айтеми, натоварени значимо по повече от един фактор, които ще бъдат коментирани накратко по-долу. При разпределението им (или при взимане на решение за тяхното отстраняване) данните са анализирани поотделно при момчетата и момичетата с всички налични протоколи (N=626 и 882) и са взети

предвид резултатите от експлораторния и конформаторния анализ с втората извадка (N=665), както и тези от цялата, балансирана по пол извадка (N=1252) (при конформаторния анализ са освобождавани теглата едновременно по всички „конкуриращи се“ фактори и се оценяват промените в стойността на χ^2).

1. Три от „проблемните“ айтеми: **№ 5** „Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска се намеся и да го защита“, **№ 19** „Нещата, които виждам да стават около мен, силно ме вълнуват“, и **№ 28** „Често ми става мъчно за хора, които са с по-малко късмет от мен“, произлизат от *Емпатийна загриженост*, но са със значими/близки тегла и по *Приемане на перспективата*.

Анализът на **№ 5** при момчетата свидетелства за подчертано по-високо тегло по *Емпатийна загриженост*, но при момчетата теглата с *Приемане на перспективата* са практически еднакви. Форсираното двуфакторно решение с анализ само на айтемите от *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* потвърждава разликите по пол. Данните от конформаторния анализ с цялата извадка (N=1252) и при момчетата (N=882) с освобождаване на теглата по двата фактора едновременно потвърждава разпределението на **№ 5** към *Емпатийна загриженост* (в последния случай 0,36 срещу 0,08 по *Приемане на перспективата*). При момчетата в този случай също се възпроизвежда по-високо тегло по *Емпатийна загриженост* (0,30; по *Приемане на перспективата*: 0,20). Аналогични са данните и за **№ 19** и **№ 28** с тази разлика, че в рамките на експлораторното изследване при момчетата теглата с *Приемане на перспективата* са много близки, но с преимущество по отношение на *Емпатийна загриженост*. В заключение: посочените признаци по-слабо разграничават двете латентни променливи и са налице индикации за разлики по пол. Подобни проблеми не се наблюдават в оригиналното изследване със студенти (с изключение отчасти на **№ 5**; Davis, 1980). В този контекст би могло да се допусне, че в по-ранна възраст приемането на чуждата перспектива в по-голяма степен е „афективно наситено“ знание, а не толкова чисто „когнитивен“ феномен (и съответно емпиричните индикатори не са „чист“ маркер на нито един от

оценяваните променливи)¹. Това на свой ред би трябвало да доведе и до по-силна корелация между двата конструкта (вж. по-долу). Другата възможност е данните да се тълкуват като чисто психометричен проблем, породен от формулировката на признаците (а не от съдържанието на оценяваните конструкти). Независимо от тези съображения обаче трите айтема съдържателно се съгласуват с представите за *Емпатийна загриженост* и по тази причина е предпочетен вариантът за тяхното разпределение към *Емпатийна загриженост* (вместо алтернативата за отстраняването им от инструмента), въпреки проблематичните психометрични характеристики.

2. Двадесет и шестият айтем: „Понякога страданията на хора и животни ме забавляват“ е нов, „резервен“ айтем. Данните от експлораторното изследване, включително и по пол, потвърждават значими отрицателни тегла по *Емпатийна загриженост*, но честотното разпределение е подчертано асиметрично: само 6,1% са отговорили с *Напълно вярно*, 6,6% – с *По-скоро вярно*, 7,1% – с *Трудно е да се каже*, 11,7% – с *По-скоро невярно* и 68,5% – с *Изцяло невярно*. По тази причина айтемът е отстранен от скалата, тъй като описва твърде нетипично за изследваната извадка поведение.

3. Въпреки предварителните очаквания (в оригиналната версия се разпределя с обратен знак към *Личен дистрес*) айтем №14: „Обикновено запазвам спокойствие, ако се случи пред очите ми да наранят някого“, е натоварен по-силно, включително и по пол, по *Емпатийна загриженост* (с тегла от експлораторния анализ

---

¹ Модифициран вариант на скалата на М. Дейвис е използван и в по-малка възрастова група (2.–6. клас, Litvack-Miller et al., 1994). Той включва частично преформулирани 22 айтема с известно разместване на признаците по фактори (най-големи разлики са налице при *Приемане на перспективата*, към която са отнесени и няколко от оригиналните айтеми от *Емпатийна загриженост*). Подобен резултат дава основание да се допусне, че в по-ранната възрастова група приемането на чуждата гледна точка не е изцяло „когнитивен“ феномен, а в по-голяма степен е „афективно наситено“, т.е. съчетават се целенасоченото приемане на перспективата с цел разбиране на състоянието на другия с непреднамерено приемане на емоционална позиция (Litvack-Miller et al., 1994).

(при момчетата и момичетата от $-0,542$ и $-0,358$)¹. Подобен резултат вероятно е повлиян от превода на въпроса: по замисъл положителният отговор („Оставам спокоен“) би трябвало да означава „Не изпадам в паника, запазвам самообладание“ срещу „Губя присъствие на духа“, „Нищо не мога да направя“, „Паникьосвам се“, „Парализирам се“ и т.н. Възможно е обаче изследваните лица да интерпретират „Оставам спокоен“ и като „Не се впечатлявам“, „Оставам безразличен“, „Не реагирам емоционално“ и др. и съответно да дефинират противоположния полюс на поведение като „Проявявам загриженост“, „Реагирам по някакъв начин“, „Опитвам се да помогна“. Подобно разбиране на съдържанието би могло да обясни защо айтемът се оказва натоварен и по *Емпатийна загриженост* (с отрицателен знак). Възможността за двусмислена интерпретация е основание айтемът да отпадне от скалата².

В заключение: обобщавайки данните за коментираните дотук проблемни айтеми, е очевидно, че за осигуряването на достатъчен брой признаци при конструирането на *Емпатийна загриженост* са налице две алтернативи: включване на:

- № 5 „Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска се намеся и да го защита“, № 19 „Нещата, които виждам да стават около мен, силно ме вълнуват“, и № 28 „Често ми става мъчно за хора, които са с по-малко късмет от мен“, или на
- № 26 „Понякога страданията на хора и животни ме забавляват (с обратен знак), и № 14 „Обикновено запазвам спокойствие, ако се случи пред очите ми да наранят някого“ (с обратен знак).

---

¹ Аналогични данни са налице и от първия факторен анализ с по-малка по обем извадка (Калчев, 2003, девета глава).

² Алтернативата е въпросът да се преформулира (например „Обикновено запазвам самообладание, ако се случи пред очите ми да наранят някого“), но в скалата е налице друг айтем със сходна формулировка, макар и противоположен по смисъл („В критични моменти губя самообладание“), разпределен към *Личен дистрес*.

Изборът на един от двата варианта има принципно значение, тъй като загрижеността е основният компонент, ядрото на емпатията (дори на житейско равнище повечето хора биха я асоциирали преди всичко с прояви на загриженост, съчувствие, състрадание). От една страна, айтеми 5, 19 и 28 са с близки тегла и по *Приемане на перспективата*, докато номера 14 и 26 са с подобри разграничаващи възможности, но № 26 е подчертано асиметричен, а № 14 вероятно се тълкува нееднозначно. По тези причини, както и с оглед на съдържателната валидност на скалата айтеми № 5, 19 и 28 са включени в *Емпатийна загриженост*, а 14 и 26 са отстранени.

4. Налице са още два проблемни айтема от *Приемане на перспективата*:

- № 11 „Понякога ми е трудно да видя нещата от гледната точка на другия“ е с близки тегла и по *Личен дистрес*. Подобен резултат може да се интерпретира, ако се допусне, че приемането на чуждата гледна точка е затруднено именно в ситуация на напрежение и преживяван дискомфорт.
- № 11 „Ако съм сигурен, че съм прав, не си губя времето да слушам други мнения“ (с обратен знак) е с близки тегла и по *Емпатийна загриженост* (резултат, който също може да се интерпретира съдържателно).

Въпреки че са с относително слаби тегла и разграничаващи възможности, и двата айтема са запазени в инструмента като емпирични индикатори на *Приемане на перспективата*.

Конфирматорен анализ. Идентифицираната на етапа на експлораторното изследване четирифакторна структура е оценена с помощта на конфирматорен факторен анализ с втора независима извадка (N=665) чрез LISREL 8.72 (Jöreskog et al., 2001). Поради слабо изразената асиметрия на разпределението, данните са анализирани по метода на максималната вероятност (*maximum likelihood*, ML). Индексите за степента на съответствие на модела са съответно: $\chi^2_{(344)} = 884,46$; RMSEA=0,051; SRMR=0,060; GFI=0,91; AGFI=0,89; CFI=0,94; NNFI=0,93. Получените резулта-

ти като цяло свидетелстват за приемливи стойности. Стандартизираните факторни тегла са представени в таблица 4.2.

Подреджането на айтемите по факторни тегла по принцип съответства на данните от експлораторното изследване и с най-ниски тегла отново са посочените по-горе № 11 и 13 (от *Приемане на перспектива*).

Таблица 4.2. Стандартизирани факторни тегла на айтемите от скалата на М. Дейвис за емпатия (IRI) (N=665, трети етап на изследване)

№ на ай-тема	Фантазиране	Приемане на перспектива	Емпатийна загриженост	Личен дистрес
27	0,66	—	—	—
8	0,63	—	—	—
22	0,61	—	—	—
16	0,53	—	—	—
29	-0,51	—	—	—
6	0,45	—	—	—
12	-0,44	—	—	—
1	0,41	—	—	—
30	—	0,63	—	—
24	—	0,61	—	—
20	—	0,54	—	—
7	—	0,53	—	—
3	—	0,43	—	—
13	—	-0,34	—	—
11	—	-0,28	—	—
21	—	—	0,66	—
17	—	—	-0,58	—
28	—	—	0,57	—
9	—	—	-0,55	—
2	—	—	-0,48	—
19	—	—	0,47	—
5	—	—	0,43	—
4	—	—	—	0,66
23	—	—	—	0,65
10	—	—	—	0,63
15	—	—	—	0,63
18	—	—	—	-0,46
25	—	—	—	0,41

Забележка: Номерата на айтемите съответстват на поредността в българския вариант на IRI, която не съвпада с оригиналната версия (Davis, 1980).

В заключение: на базата на експлораторния и конфирматорния факторен анализ българският вариант на скалата на М. Дей-

вис също се формира от 28 айтема с минимално разместване на оригиналните признаци:

1. *Фантазиране (склонност за вживяване във фиктивни персонажи)*, формирана от 8 айтема (към 7-те оригинални е добавен допълнително формулираният „Случвало се е да се насъзля по време на филм“) с равнище на вътрешна съгласуваност α на Кронбах 0,76 и средна стойност на интеркорелациите на Пирсън между айтемите $r_{\text{mean}} = 0,29$ (за стойностите по пол и клас вж. таблица 4.4.).
2. *Приемане не перспективата*, конструирана от 7-те оригинални айтема, $\alpha=0,68$, $r_{\text{mean}} = 0,23$.
3. *Емпатийна загриженост*, включваща 7-те оригинални айтеми, $\alpha=0,73$, $r_{\text{mean}} = 0,28$.
4. *Личен дистрес*: шест от оригиналните айтеми (от скалата отпада коментираният по-горе „Обикновено запазвам спокойствие, ако се случи пред очите ми да наранят някого“, $\alpha=0,73$, $r_{\text{mean}} = 0,31$).

Корелации между компонентите на емпатията. В таблица 4.3 са представени получените корелации заедно с резултатите на М. Дейвис със студенти (Davis, 1983a). Данните под главния диагонал са резултатите от настоящото изследване от балансираната по пол обща извадка ($N=1252$) – единичните корелационни коефициенти на Пирсън, а в скоби с курсив – корелациите на равнище на латентни фактори от конфирматорния анализ (във втория случай стойностите по дефиниция са по-високи, тъй като не са ограничени от грешките в измерването на емпиричните индикатори). Всички коефициенти в българската извадка са значими ($p<0,001$) с изключение на връзката на *Личен дистрес* с *Приемане на перспективата*.

Формулираните от Дейвис (Davis, 1983a) очаквания за интеркорелациите се базират на тезата на М. Хофман (вж. по-горе) за възрастовото развитие на емпатията: детето първоначално реагира с чувство на уплаха и тревожност на наблюдавания дистрес у другия. С разграничаването на себе си от другите и развитието на способността за приемане на чуждата гледна точка преживяваният дискомфорт се трансформира в ориентирано към другия съчувствие и загриженост. От тази гледна точка се прогнозира по-

ложителна корелация между приемането на чуждата гледна точка и емоционалната загриженост. По отношение на очакваната корелация между приемането на чуждата перспектива и личния дистрес връзката е по-неопределена, но, ако не е отрицателна (съгласно концепцията на М. Хофман), би трябвало между двата конструкта най-малкото да отсъства положителна корелация (Davis, 1983a).

Таблица 4.3. Корелационни зависимости между компонентите на емпатията (N=1252)

	Емпатийна загриженост	Приемане на перспектива	Фантазиране	Личен дистрес
Емпатийна загриженост	–	0,33	0,33	0,08
Приемане на перспектива	0,48 (0,66)	–	0,13	–0,25
Фантазиране	0,48 (0,62)	0,34 (0,46)	–	0,07
Личен дистрес	0,11 (0,17)	–0,04 (–0,01)	0,22 (0,30)	–

Забележка: Под главния диагонал с получен шрифт са представени корелационните коефициенти на Пирсън от настоящото изследване, а в скоби и с курсив – корелациите на равнище на латентни фактори (от конформаторния анализ) (N=1252). Над главния диагонал са показани корелационните коефициенти на Пирсън от М. Дейвис – осреднени стойности от две независими извадки от студенти (N=770 и N=460) (Davis, 1983a).

В съответствие с предвижданията при българските юноши е налице положителна корелация между *Приемане на чуждата перспектива* и *Емпатийна загриженост* и отсъствие на значима връзка между *Приемане на перспектива* и *Личен дистрес*. Както и в изследването на М. Дейвис, *Приемане на перспективата* корелира по-силно с *Емпатийна загриженост* и по-слабо – с *Фантазиране*. Връзките при студентите (М. Дейвис) обаче са по-слаби в сравнение с данните от юношеска извадка у нас. От статистическа гледна точка подобен резултат произтича от коментираните по-горе близки тегла на част от айтемите от *Емпатийна загриженост* и по *Приемане на перспективата*. Дали това означава, че на по-ранна възраст приемането на чуждата перспектива в по-голяма степен е афективно натоварено, т.е. с възрастта връзката между двата компонента намалява, е въпрос, който представлява интерес за бъдещи изследвания.

Както се вижда от таблица 4.3., в българската извадка отсъства значима връзка, а при американските студенти е налице отрицателна корелация между *Приемането на перспектива* и *Личен дистрес*, т.е. и в двата случая се потвърждава изходната прогноза, основана на теорията на М. Хофман за *отсъствие* на *положителна* връзка между двата компонента. Това, което, изглежда, различава корелациите в двете изследвания, е по-силната връзка на *Фантазиране* и *Личен дистрес*: $r=0,22$ в настоящото изследване срещу $0,07$ според данните на М. Дейвис. Подобен резултат обаче отразява общата тенденция за по-силни положителни корелации при българските юноши, които потенциално могат да са обусловени и от възрастовите различия в двете изследвания.

В заключение: значимите, но умерени по сила корелации на компонентите потвърждават основанията за разграничаване на оценяваните конструкти (Davis, 1980) и могат да се тълкуват в подкрепа на конструктната валидност на метода, тъй като се съгласуват с теоретичните очаквания за връзките между компонентите на емпатията (Davis, 1983a). Заедно с това обаче силата на връзките поставя под съмнение съдържателните основания за възможния йерархичен модел с дефиниране на фактор от втори ред (Емпатия). От друга страна, данните в таблица 4.3. показват по-силни връзки между три от компонентите: *Емпатийна загриженост*, *Приемане на перспектива* и *Фантазиране*, докато четвъртият – *Личен дистрес*, слабо или незначимо се асоциира с останалите. От тази гледна точка интерес представлява по-скоро оценката на йерархичен модел с три първични или дори само с два първични фактора (с *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата*). Фигура 4.2. представя оценката му с четири и с три първични фактора.

Резултатите на фигура 4.2. показват, че при 4-компонентния модел *Личен дистрес* е слабо натоварен по фактора от втори ред и контрастира в това отношение с останалите първични фактори. „Емпатия“ обяснява само 4% от дисперсията на *Личен дистрес*, който очевидно е слаб индикатор за нейната оценка. От друга страна, при 3-компонентния модел теглата на *Приемане на перспективата* и *Фантазиране* са балансирани, но *Емпатийна загриженост* е с подчертано по-високо тегло („Емпатия“ обяснява близо 90% от дисперсията), т.е. *Емпатийна загриженост* е най-добрият индикатор за фактора от втори ред (Емпатия). Триком-

понентният модел съдържа формални основания за изчисляване и на общ показател – вторичен фактор, въз основа на данните от трите първични фактори (поради разликите в теглата е възможно и чрез претегляне на суровия бал). В достъпната база от данни обаче не е открит подобен подход за оценка на резултатите от скълата на М. Дейвис в юношеска възраст¹. Затова той не е възприет и в настоящото изследване и в Приложение Г. не е представена таблица за трансформация на суровия бал по *Емпатийна загриженост*, *Приемане на перспективата* и *Фантазиране* в общ показател за „Емпатия“. Подобен вариант обаче представлява интерес за бъдещо изследване.

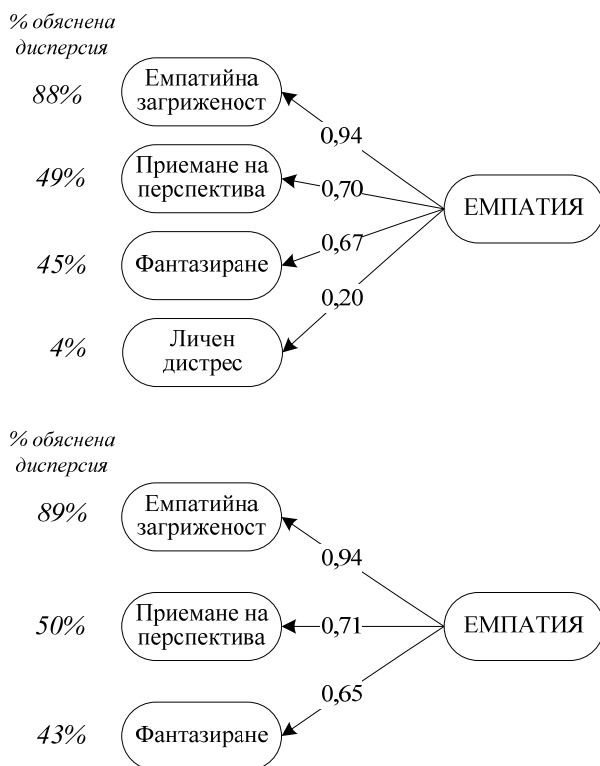
Инвариантност на скълата по пол. Тъй като полът по традиция се разглежда като важна модерираща променлива на проявите на емпатията, на следващия етап е оценена инвариантността на 4-факторната структура при момчетата и момичетата: (1) факторните тегла, (2) ковариацията (корелацията при стандартизираното решение) и (3) равнището на компонентите. Сравнителният анализ е извършен с всички събрани протоколи (626 момчета и 882 момичета).

1. Инвариантност на факторните тегла. За проверка на това предположение са освободени теглата на айтемите за самостоятелна оценка в групата на момичетата. Тъй като $\Delta\chi^2$ за *Фантазиране* ($\Delta\chi^2_{(8)}=40,98$; $p<0,001$) е значима, последователно са оценявани отделните айтеми. Различия във факторните тегла се наблюдават при два от айтемите („Случвало се е да се насълзя по време на филм“ и „Рядко се случва някоя книга или филм напълно да ме завладее“), във втория случай с по-високо тегло при момичетата. При значимата стойност на $\Delta\chi^2$ за *Приемане на перспективата* ($\Delta\chi^2_{(7)}=27,25$; $p<0,01$) полови различия се наблюдават по три ай-

---

¹ В изследването на С. Пълос и съавтори със студенти на базата на йерархичен експлораторен факторен анализ се дефинират два фактора от втори ред: „Емпатия“, по който значимо са натоварени Емпатийна загриженост, Приемане на перспектива и Фантазиране, а към втория, означен като „Емоционален контрол“ – Личен дистрес и Приемане на перспективата (с отрицателен знак) (Pulos et al., 2005). Подобен резултат също подкрепя основанията за изчисляване на общ индекс на емпатията, основана на трите посочени компонента. От друга страна, за тази цел в юношеска възраст по-често се използват само *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* (напр. Mulford, 2004; Ginni et al., 2007; Mayberry & Espelage, 2007).

тема („Опитвам се да разбера по-добре приятелите си, като си представя как те гледат на нещата“, „Ако съм сигурен, че съм прав, не си губя времето да слушам други мнения“ и „Когато се ядосам на някого, се опитвам да се поставя на негово място и да го разбера“), в последния случай с по-високо тегло при момичетата.

Забележка: С цел опростяване на фигурата не са представени теглата на емпиричните индикатори (айтемите).

Фигура 4.2. Йерархични конфирматорни модели с четири и с три от компонентите на емпатията, с фактор от втори ред. Стандартизирано решение, N=1252

При *Емпатийна загриженост* ($\Delta\chi^2_{(7)}=24,83$; $p<0,01$) разлики в теглата са налице при „Когато виждам да се възползват от някого, ми се иска да се намеся и да го защита“ и „За себе си бих казал,

че съм човек, склонен да откликва на чуждото нещастие“ (с по-високо тегло при момчетата)¹, докато при *Личен дистрес* стойността на $\Delta\chi^2$ ($\Delta\chi^2_{(6)}=6,07$) е статистически незначима, т.е. отсъстват айтеми с различни тегла по пол.

2. Сравнението на ковариацията на латентните фактори показва отсъствие на разлики по пол ($\Delta\chi^2_{(6)}=7,15$; незн.).

3. Равнище на първичните фактори. Тъй като не са директно наблюдавани, за оценката на средната им стойност в различните групи латентните променливи се скалират в метриката на някои от емпиричните индикатори (в случая е използван айтемът с най-високо тегло по съответния фактор). При подобен анализ средната стойност в една от групите (на момчетата) се приема за 0 (вж. по-подробно Jöreskog, Sörbom, 1993a; Kline, 1998). Сравнителният анализ показва по-високи равнища при момчетата при всички компоненти на емпатията: за *Фантазиране* mean=0,77 (t=14,16), за *Емпатийна загриженост* – mean= 0,54 (t=12,71), за *Приемане на перспективата* – mean= 0,34 (t=8,01), и за *Личен дистрес* – mean= 0,37 (t=6,68). По-високите равнища при момчетата са очаквани и се наблюдават и на равнище суров бал (вж. § 4.3.).

Накратко, сравнението при момчетата и момчетата свидетелства за относително неголям брой айтеми с разлики във факторните тегла при момчетата и момчетата, т.е. използваните емпирични индикатори като цяло са подходящи за оценка на анализираните конструкти при двата пола. Отсъстват различия и в корелациите между компонентите на емпатията², но са но са налице по-високи равнища на всички компоненти при момчетата.

---

¹ Въпреки тенденциите за различия при проблемните айтеми в рамките на експлораторното изследване от първия и втория етап (вж. по-горе), сравнението чрез конфирматорен анализ въз основа на всички събрани протоколи не идентифицира значими разлики.

² Близки корелации (на равнище суров бал) на компонентите на емпатията по пол са получени с оригиналния инструмент (Davis, 1980; Davis, 1983a).

4.2. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

Надеждност

Вътрешната съгласуваност – стойностите на α на Кронбах и средното равнище на интеркорелации на айтемите при компонентите на емпатията – общо и по пол и клас¹, са представени в таблица 4.4. Стойностите общо за момчетата и момичетата се получени от балансираната по пол извадка (N=1252; вж. §4.1 „Изследвани лица“), а тези поотделно по пол – от всички събрани протоколи (626 момчета и 882 момичета).

Таблица 4.4. Вътрешна съгласуваност на компонентите на емпатията от скалата на М. Дейвис (IRI) – α на Кронбах и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean}

СКАЛИ	Брой айтеми		ОБЩО N=1252			МОМЧЕТА N=626			МОМИЧЕТА N=882		
			6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас	6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас	6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас
Приемане на перспектива	7	α	0,68	0,69	0,66	0,64	0,69	0,54	0,68	0,64	0,71
		r_{mean}	0,24	0,24	0,23	0,20	0,24	0,15	0,24	0,21	0,27
Емпатийна загриженост	7	α	0,73	0,72	0,75	0,67	0,66	0,67	0,72	0,68	0,75
		r_{mean}	0,28	0,26	0,30	0,22	0,22	0,22	0,27	0,23	0,31
Фантазиране	8	α	0,76	0,75	0,78	0,69	0,66	0,71	0,77	0,74	0,78
		r_{mean}	0,29	0,27	0,31	0,22	0,20	0,24	0,29	0,26	0,31
Личен дистрес	6	α	0,73	0,70	0,76	0,72	0,68	0,76	0,76	0,72	0,78
		r_{mean}	0,31	0,28	0,35	0,30	0,26	0,34	0,34	0,29	0,37

Забележка: Изчисляването на надеждността общо за момчетата и момичетата се основава на балансираната по пол извадка (вж. „Изследвани лица“). При изчисляване на стойностите по пол са използвани всички събрани протоколи.

Резултатите *общо* за момчетата и момичетата могат да се определят като приемливи и съпоставими с данните за студентите от оригиналното изследване, в което при мъжете и жените в различни извадки стойностите на α варират от 0,68 до 0,79 (Davis, 1980) с изключение на скалата *Приемане на перспективата*, чиито стойности на α и в двете възрастови групи са под 0,70 (вж.

¹ Данните по класове са обобщени в две възрастови групи: 6.–8. и 9.–11. клас.

таблица 4.4.)¹. Анализът по пол показва тенденция за по-ниска надеждност при момчетата и стойността на α за *Приемане на перспектива* в 9.–11. клас (0,54) е неприемлива. С изключение на посочения резултат по *Приемане на перспективата*, във възрастов план (6.–8. срещу 9.–11. клас) се наблюдават близки или по-високи стойности с нарастване на възрастта.

В заключение: получените данни свидетелстват за по-ниска надеждност на компонентите при момчетата (подобна тенденция отсъства при резултатите със студенти, Davis, 1980), но основният проблем е ниската стойност на α при момчетата в по-голямата възрастова група (9.–11. клас). Данните поотделно за 9., 10. и 11. клас показват близки стойности, макар че в 11. клас α достига 0,60, т.е. общият по-нисък резултат не би могъл да се припише на контрастираща ниска стойност в някой от класовете. Анализът на айтемите от скалата показва най-слаби дискриминиращи възможности на № 13 („Ако съм сигурен, че съм прав, не си губя времето да слушам други мнения“), корелиращ със сумата от останалите айтеми от скалата $r=0,15$. С по-добри, но също незадоволителни характеристики са и коментираният по-горе № 11 „Понякога ми е трудно да видя нещата от гледната точка на другия“ ($r=0,23$) и № 24 „Когато се ядосам на някого, се опитвам да се поставя на негово място и да го разбера“ ($r=0,23$).

От друга страна, ако се има предвид изходната дефиниция на *Приемане на перспективата* – тенденцията/склонността спонтанно да се приема гледната точка на другите (човекът да се поставя на мястото на другия) (Davis, 1980; 1983a), посочените айтеми могат да се определят като *съдържателно* валидни. От статистическа гледна точка обаче *Приемане на перспективата* в късна юношеска възраст при момчетата се нуждае от допълнителна апробация. По-ниската надеждност (като цяло и на останалите компоненти) увеличава стандартната грешка на измерване и

---

¹ В изследването на М. Дейвис (Davis, 1980) са представени стандартизираните стойности на α , докато в таблица 4.4. в съответствие с обичайната практика са цитирани резултатите, получени въз основа на суровия бал. Поради слабо изразената асиметрия на айтемите обаче двата типа данни практически не се различават (като изключение разликите достигат 0,01–0,02, в полза на стандартизираните коефициенти α).

доверителния интервал около индивидуалния резултат, което затруднява интерпретацията на индивидуалните резултати.

Стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за формиране на доверителния интервал¹, изчислени върху общата извадка при момчетата и момичетата, са съответно:

1. Общо: *Приемане на перспективата* – SEM=5,66 (≈ 11); *Емпатийна загриженост* – 5,20 (≈ 10); *Фантазиране* – 4,90 (≈ 10); *Личен дистрес* – 5,20 (≈ 10).
2. Момчета: *Приемане на перспективата* – SEM=6,00 (≈ 12); *Емпатийна загриженост* – 5,74 (≈ 11); *Фантазиране* – 5,57 (≈ 11); *Личен дистрес* – 5,29 (≈ 10).
3. Момичета: *Приемане на перспективата* – SEM=5,66 (≈ 11); *Емпатийна загриженост* – 5,29 (≈ 10); *Фантазиране* – 4,80 (≈ 9); *Личен дистрес* – 4,90 (≈ 10).

Валидност

Валидността на скалата за емпатия на М. Дейвис е анализирана чрез връзките с редица самоописателни въпросници:

- *Скала за агресия и виктимизация от връстниците* (Калчев, 2003).
- *Многомерна скала за агресивност* (Калчев, 2009).
- *Скала за оценка на депресията* (*The Center for Epidemiologic Studies – Depression Scale*, Radloff, 1977).
- *Скала за детска проявена тревожност* (Reynolds & Richmond, 1978; Калчев, 2006).
- *Скала за нагласи към жертвата и тормоза от връстниците в училище* (Rigby & Slee, 1991).
- *Въпросник за поведение в проблемни социални ситуации* (Lindeman et al., 1992) (връзките със скалата на М. Дейвис са представени във втора глава, § 2.2.).

---

¹ По-точната оценка изисква отчитане и на разликите по класове. Стандартната грешка на измерване е изчислена при $X=50$, $SD=10$, а константата за определяне на доверителния интервал – при вероятност за грешка от 5% след закръгляне до цели стойности (Sattler, 2001).

- *Скала за екстернализирани проблеми на развитието* (Калчев, 2009) (резултатите са изложени в трета глава, §3.2.).
- *Скала за морална неангажираност* на А. Бандура (Bandura et al., 1996) (за резултатите вж. пета глава, § 5.2.)

При оценката на представените по-долу резултати и в частност на силата на ефектите на емпатията върху просоциалното поведение, агресията, екстернализирани проблеми на развитието и т.н. трябва да се има предвид, че емпатията се анализира като личностна (диспозиционна), а не ситуативно обусловена характеристика. „Контекстуалните“ фактори, разбира се, също са важни детерминанти на емпатийните реакции. В крайна сметка обаче двата подхода за оценка – емпатията като личностна характеристика и като състояние, не са независими: от една страна, диспозиционната емпатия се възбужда от ситуативни фактори, а от друга – „емпатийната“ личност в по-голяма степен откликва на факторите на средата (цит. по Litvak-Miller et al., 1997).

1. Връзки на компонентите на емпатията с агресията и виктимизацията от връстниците. Данните са получени с помощта на скалата за агресията и виктимизацията от връстниците. Тя оценява три форми на агресия – физическа, вербална и индиректна, и четири форми на виктимизация – физическа, вербална, индиректна и детето като обект на принуда, власт (Калчев, 2003, вж. също втора глава, §2.2.). Общи данни с въпросника на Дейвис за емпатията са налице за 287 ученици (пълни протоколи) от 6.–9. клас, приблизително балансирани по пол (44,3% момчета и 55,7% момичета)¹.

Данните са анализирани на две равнища:

- с виктимизацията, емпатията и агресията като количествено оценявани (дименсионални) променливи. Взаимоотношенията между тях се описват в рамките на структурен модел, в който виктимизацията е представена като независима променлива, агресията – като зависима, а компо-

---

¹ Сто петдесет и осем от протоколите с пълни данни са получени като част от емпиричния материал в дипломната работа на Р. Вълкова (2001).

нентите на емпатията – като променливи-медиатори, опосредстващи ефектите на виктимизацията върху агресията.

- Виктимизацията и агресията се анализират като качествени променливи (на категориално равнище). В този случай хипотезите се отнасят до равнището на компонентите на емпатията при четирите статуса на агресия–виктимизация (агресор, жертва, агресор–жертва и „нормативен контраст“). Тъй като хипотезите и получените резултати са описани детайлно в Калчев (2003; с. 347–378), по-долу ще се представят частично и в резюмиран вид¹.

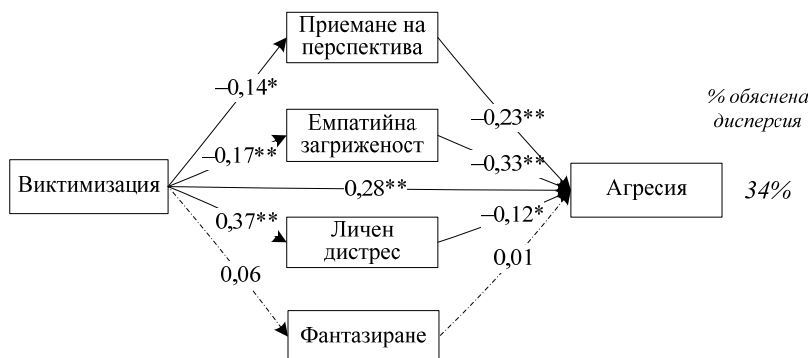
По отношение връзките на виктимизацията и компонентите на емпатията се прогнозира *положителен* ефект на виктимизацията от връстниците върху личния дистрес, по-скоро – *негативен ефект* върху емпатийната загриженост и приемането на чуждата перспектива. Макар че по-трудно може да се формулира очакване за фантазирането, по-вероятно е наличието на *незначим* или *слаб положителен ефект* (вж. по-подробно Калчев, 2003, с. 347–350).

По отношение на ефектите на компонентите на емпатията върху агресията се очаква *отрицателен* ефект на емпатийна загриженост върху агресията, по-скоро *отрицателен* ефект на приемане на перспективата и на личен дистрес, докато за фантазиране не се обосновава предварителна прогноза (вж. Калчев, 2003, с. 350–357). Оценката на структурния модел (с помощта на LISREL 8.72) на равнище наблюдавани променливи с използване на общите показатели за виктимизация и агресия е представена на фигура 4.3.

Според получените резултати виктимизацията от връстниците „прогнозира“ статистически значимо равнището на три от компонентите на емпатията, но с различен знак: (1) с негативен ефект върху *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* (т.е. негативното отношение от връстниците понижава емоционалния отклик (загриженост, съчувствие към чуждото страдание) и склонността за приемане на чуждата позиция); (2) положително влияние върху *Личния дистрес*.

---

¹ Резултатите обаче не съвпадат напълно с по-рано публикуваните, тъй като са преизчислени в съответствие с окончателния вариант на формиране на компонентите на емпатията.

Забележки:

(а) * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$;

(б) с пунктирна линия са означени незначимите връзки.

Фигура 4.3. Взаимоотношения между виктимизация, компонентите на емпатията и агресия – структурен модел с наблюдавани променливи, стандартизирано решение (N=287)

Втората част на модела идентифицира ефектите на компонентите на емпатията върху агресията – в този случай и трите значимо „повлияни“ от виктимизацията компоненти са с негативен ефект, т.е. понижават равнището на агресия (при това в сравнение с *Личен дистрес*, *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* по-силно възпрепятстват/блокират агресивните действия. Трите посочени компонента общо обясняват съществена част (28%) от дисперсията на агресията (6% се определят от ефекта на виктимизацията).

Анализът на двете части на модела позволява да се оцени и възможната опосредстваща роля на емпатията за прехода от виктимизация към агресия, т.е. значението на компонентите на емпатията като медиатори, пренасящи породените от виктимизацията ефекти върху агресията. Данните идентифицират два положителни индиректни ефекта на виктимизацията върху агресията: чрез *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспектива* – макар и слабо, посочените компоненти на емпатията увеличават вероятността виктимизацията да премине в агресия. Отрицателното отношение на връстниците редуцира емоционалната загриженост и

склонността за отчитане на чуждата перспектива, което на свой ред благоприятства агресията (индиректният ефект чрез *Личен дистрес* е с *отрицателен* знак) (по-подробно за обсъждане на хипотезите и интерпретацията вж. Калчев, 2003, девета глава).

След това данните са анализирани на категориално равнище чрез разграничаване на четирите основни статуса (жертва, агресор, агресор–жертва и „неутрален“ статус, т.е. децата, които не са ангажирани в отношенията на агресия и виктимизация в училище) въз основа на дихотомизиране на дименсионалните оценки¹. Съгласно получените резултати 20 от изследваните лица (6,9%) попадат в статуса на *жертва*, 25 (8,7%) – в статуса на *агресор*, 47 (16,4%) – в *смесения статус* на агресор–жертва, и 90 (31,4%) са отнесени към *нормативния контраст* (105 от изследваните лица, или 36,6%, са изключени от анализа, тъй като не попадат в нито една от посочените групи). „Профилът“ на 4-те статуса е представен на фигура 4.4.²

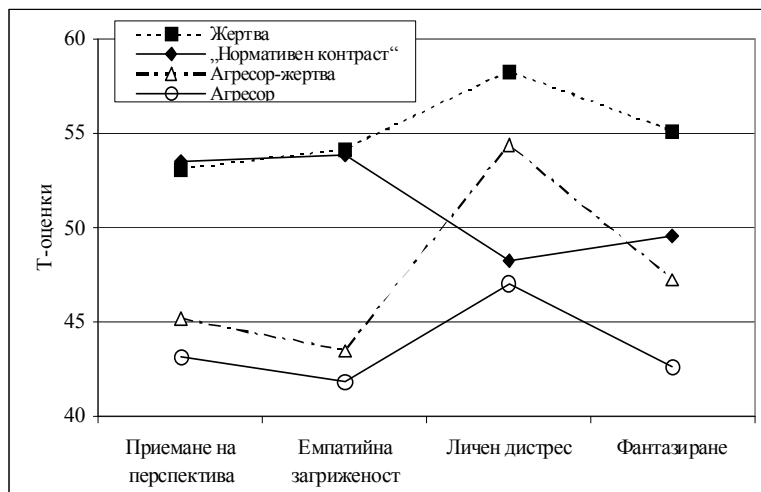
Значими различия са налице по всички оценявани параметри на емпатията: от една страна, *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* ясно разграничават с по-ниски равнища „агресивните“ статуси (агресора и агресора–жертва) от жертвата и „нормативния контраст“, но от друга, *Личният дистрес* „противопоставя“ „нормативния контраст“ и агресора на статусите, свързани с виктимизация: жертвата и агресора–жертва (разликата между последните два статуса е статистически незначима). Най-високо равнище на

---

¹ Статусът на *агресор* се приписва на лицата, разположени над 69-ия перцентил по сумарния бал за *Агресия* и под 50-ия (медианата) по *Виктимизация*; статусът на *жертва* – на лицата, разположени над 69-тия перцентил по *Виктимизация* и под 50-ия по *Агресия*; в смесения статус на *агресор–жертва* попадат тези, които се намират едновременно над 69-ия перцентил по *Виктимизация* и *Агресия*, лицата под 50-ия перцентил и по двата показателя се обозначават като *нормативен контраст* (неутрален статус) и се използват като фон за сравнение с останалите три статуса (всички лица, непопадали в някои от четирите категории, се изключват от анализа). Подобна категориална оценка до известна степен е условна и зависи от границите на дименсионалните оценки, но използването на посочените интервали цели да осигури по-голям брой лица във всяка от групите.

² Резултатите по принцип са сходни, но не са идентични с по-рано публикуваните (Калчев, 2003, с. 374) не само заради формирането на компонентите на емпатията в съответствие с окончателния вариант на скалите, но поради изчисляването на Т-оценките въз основа нормите от балансираната по пол нормативна извадка от настоящото изследване (N=1252).

Фантазиране се наблюдава при жертвата, „нормативният контраст“ и агресорът–жертва не се различават по този параметър, а най-малко склонен към вживяване във фиктивни персонажи е агресорът (макар разликата с агресора–жертва да е на границата на значимата стойност) (за предварителните очаквания и интерпретацията на резултатите вж. Калчев, 2003, с. 374–378).

Фигура 4.4. Равнища на компонентите на емпатията при четирите статуса на агресия и виктимизация от връстниците (N=287)

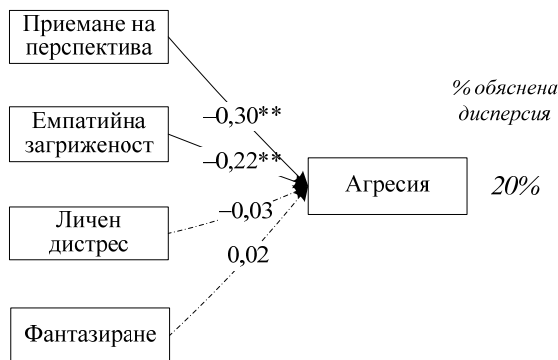
Данни от скалата за агресия (Калчев, 2003), но без въпросите за виктимизация, са получени и на по-късен етап от изследването (2009 г.). За целите на сравнителния анализ в таблица 4.5. са представени единичните корелации на Пирсън заедно с по-рано получените резултати, а фигура 4.5. възпроизвежда втората част на структурния модел от фигура 4.3. с добавяне на по-късните резултати с други изследвани лица. Извадката от 2009 г. е формирана от емпиричния материал от три дипломни работи (Кацаров, 2009; Нанова, 2009 и Петришка, 2009): общо 313 пълни протоколи на ученици от 6.–12. клас, приблизително балансирани по пол (43,1% момчета и 56,9% момичета).

Данните в таблица 4.5. показват сходен „профил“ на корелации между агресията и компонентите на емпатията в двете изследвания: налице са по-силни отрицателни връзки с *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* (макар във втората извадка корелацията с *Емпатийна загриженост* да е по-слаба). Корелациите с останалите два компонента са по-слаби или незначими. Тези резултати се потвърждават и от оценката на структурния модел (чрез LISREL 8.72) (вж. фигура 4.5.).

Таблица 4.5. Единични корелации на Пирсън на компонентите на емпатията със скалата за агресия (Калчев, 2003) в две независими изследвания

Компоненти на емпатията	Агресия	
	2003 г., N=287	2009 г., N=313
Емпатийна загриженост	-0,485*	-0,349*
Приемане на перспектива	-0,395*	-0,394*
Фантазиране	0,233*	0,213*
Личен дистрес	0,013	0,064

Забележка: * $p < 0,01$ след корекция за множествени сравнения Bonferroni.

Забележки:

(а) ** $p < 0,01$;

(б) С пунктирна линия са означени незначимите връзки.

Диаграма 4.5. Връзки на компонентите на емпатията и агресията – структурен модел с наблюдавани променливи, стандартизирано решение (N=313)

След отчитане на връзките между компонентите на емпатията само два от тях – *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспектива* са със значими отрицателни ефекти върху агресията. Наистина в този случай те обясняват по-малък процент от дисперсията на агресията, но резултатите отново съответстват на теоретичните очаквания за емпатийната загриженост и приемане на чуждата перспектива като фактори, ограничаващи агресивните прояви и от тази гледна точка потвърждават конструктната валидност на ска̀лата на М. Дейвис.

1. Връзки с Многомерната ска̀ла за агресивност (МСА).

Описанието на МСА е представено в Калчев (2009). Общите (пълни) протоколи със ска̀лата на М. Дейвис са на 367 ученици (44,3% момчета и 55,7% момичета) от 7.–11. клас с преобладаващо участие от последните два класа. Вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) на компонентите на емпатията върху тази по-малка извадка е: *Емпатийна загриженост*: $\alpha=0,74$, *Приемане на чуждата перспектива*: 0,70, *Личен дистрес*: 0,80, и *Фантазиране*: 0,82. Анализът на връзките между двата конструкта също е публикуван (Калчев, 2009, трета глава, с. 138–147) и затова по-долу резултатите са представени в резюмиран вид. Структурният модел обаче е разширен чрез въвеждане на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспектива* като променливи-медиатори, опосредстващи ефектите на гнева и враждебността върху агресията. Изходните хипотези за ефектите на компонентите на емпатията не се различават от формулираните по-горе (по-подробно вж. Калчев, 2003, с. 350–357; също Калчев, 2009, с. 141–142)¹. Еди-

---

¹ За ефектите на емпатията върху агресията вж. обзора на П. Милър и Н. Айзенбърг: емпатийните реакции като цяло се асоциират негативно с агресивното (екстернализирано/асоциално) поведение и връзките са значими при използване на самоописателни въпросници за емпатията. При използването на други подходи за оценка (картини, разкази, лицева мимика, вкл. експерименти за индусиране на емпатия) в много от случаите стойностите са статистически незначими. Отношенията между емпатията и агресивното (екстернализирано) поведение като цяло са аналогични при момчетата и момичетата (Miller & Eisenberg, 1988). Коментирайки разликите при методите за оценка, авторите посочват, че за разлика от показателите, основани на използването на картини, случки или филми, самоописателните въпросници обхващат реакциите на широк кръг от ситуации, без да изискват директен емпатичен отговор спрямо хипотетична ситу-

ничните корелации между компонентите на двата инструмента са представени в таблица 4.6.

Получените данни потвърждават очакваните отрицателни връзки на компонентите на емпатията с видовете агресия, при това най-силни са корелациите на физическите и индиректните форми с емпатийна загриженост и приемането на чуждата перспектива (макар и отрицателни, връзките с *Личен дистрес* са слаби и в два от случаите – след корекцията на множествени сравнения Bonferroni – се оказват статистически незначими). Корелациите с вербална агресия също са по-слаби и близки до статистически незначимите¹.

Таблица 4.6. Корелации (r на Пирсън) между компонентите на скалата за емпатия (IRI) и за агресивност (MCA) (N=367)

	Емпатийна загриженост	Приемане на перспектива	Личен дистрес	Фантазиране
Физическа	-0,42**	-0,32**	-0,14**	-0,38**
Вербална	-0,11*	-0,16**	-0,18**	-0,09
Индиректна	-0,37**	-0,35**	-0,13*	0,12*
Гняв	-0,18**	-0,29**	0,21**	0,00
Враждебност	-0,03	-0,07	0,45**	0,14**
Морален скептицизъм	-0,06	-0,03	0,24**	0,10
Недоверие	-0,17**	-0,22**	0,19**	-0,05

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$ на база единични тестове.

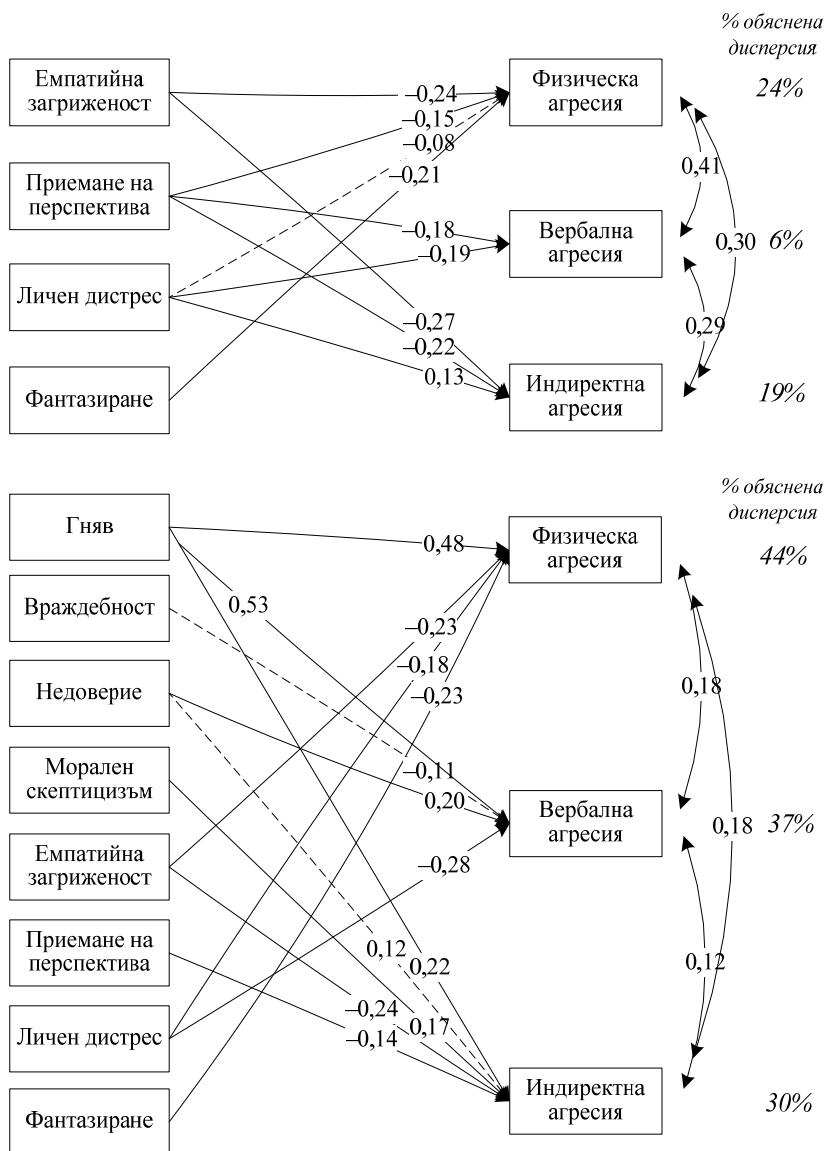
Прави впечатление и по-силната отрицателна връзка на *Фантазиране* с физическа агресия, съчетана със слаби/незначими корелации с останалите компоненти на агресивността. Както беше посочено, *Фантазиране* е по-нов и относително слабо проучен аспект при оценката на емпатията. От тази гледна точка различните връзки на склонността за вживяването във фиктивни герои с компонентите на агресивността представлява интерес за бъдещо проучване. Например според данните на М. Дейвис (Davis, 1983a) *Фантазиране* корелира при мъжете (но не и при жените) със стеснителност, чувство за самота и социална тревожност.

ация, а изследваните лица отговарят за общия си стил на емоционално реагиране (Miller & Eisenberg, 1988).

¹ Вероятно поради по-малката степен на вреда, причинявана от вербалната агресия. От друга страна, ако се има предвид, че вербалната агресия е най-често срещана (Калчев, 2009), може да се теоретизира дали толерантността към нея достига степен на приемане като част от юношеската субкултура.

Забележка: - - - $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 4.6. Ефекти на компонентите на емпатията – отделно и в съчетание с гняв, враждебност, недоверие и морален скептицизъм, върху видовете агресия (стандартизирано решение, N=367)

Резултатите в таблица 4.6. показват и че емпатийна загриженост и приемане на перспектива корелират отрицателно с гнева и недоверието, и незначимо – с враждебността и моралния скептицизъм. От друга страна, „профилът“ на корелациите при *Личен дистрес* (слаби отрицателни връзки с директните форми на агресия, слаба положителна с гнева и по-силна положителна – с враждебността) е характерен за друг, сходен по съдържание конструкт – *тревожност* (връзките на личния дистрес с тревожността са предмет на проверка по-долу).

На следващия етап данните са анализирани в рамките структурен модел с компонентите на емпатията, дефинирани като независими променливи, „обясняващи“ видовете агресия. Първоначално в модела са включени само компонентите на емпатията, след което – и афективните и когнитивните съставки на агресивността. Поради по-малкия брой лица данните са анализирани на равнище наблюдавани променливи (*path analysis*) с помощта на LISREL 8.72. За улеснение на сравнението началният и разширеният модел са представени общо на фигура 4.6. (след отстраняване на всички незначими пътеки) (двустранните стрелки в дясната част на модела представят корелацията на необяснената дисперсия на видовете агресия).

Оценката на изходния модел показва, че *Приемане на перспективата* и *Личен дистрес* са със значими ефекти и върху три вида агресия (в последния случай пътеката *Личен дистрес* → *Индиректна агресия* е с положителен коефициент); *Емпатийна загриженост* предвижда по-ниско равнище на физическа и индиректна, но не и на вербална агресия. Компонентите на емпатията общо обясняват 24% от физическата и 19% от индиректната агресия, но значително по-малка част (само 6%) от вербалната. Подобен резултат е очакван, тъй като очевидно има редица други фактори, които са важни за детерминацията на агресивното поведение, но не са включени в модела.

Този извод се потвърждава от включването на допълнителните променливи, подобряващи прогностичните възможности на модела – в най-голяма степен по отношение на вербалната агресия (с нарастване на процента на обяснената дисперсия от 6% на 37%). След добавянето на афективните и когнитивните компоненти на агресивността *Емпатийна загриженост* запазва значимите си отрицателни ефекти (върху физическа и индиректна агресия), докато *Приемане*

на перспективата е със значим коефициент само по отношение на индиректните форми. Същевременно значимият отрицателен ефект на *Фантазиране* върху физическа агресия се възпроизвежда и след разширяването на модела. Този ефект, както и отрицателната корелация са отчасти изненадващи, тъй като не произтичат директно от съдържанието на *Фантазиране* и изискват по-подробно проучване на връзката между склонността към вживяване във фиктивни персонажи и физическата агресия.

Като цяло, след разширяване на модела компонентите на емпатията запазват значимите си ефекти върху агресията, т.е. имат самостоятелно значение, което не може да се обясни чрез връзките с гнева, враждебността, недоверието и моралния скептицизъм. От статистическа гледна точка подобен резултат произтича от слабите/незначимите корелации между компонентите на двете скали (вж. таблица 4.6.), но съдържателно обосновава ползата от оценката на емпатията със самостоятелни допълнителни ефекти за прогнозиране на агресивното поведение.

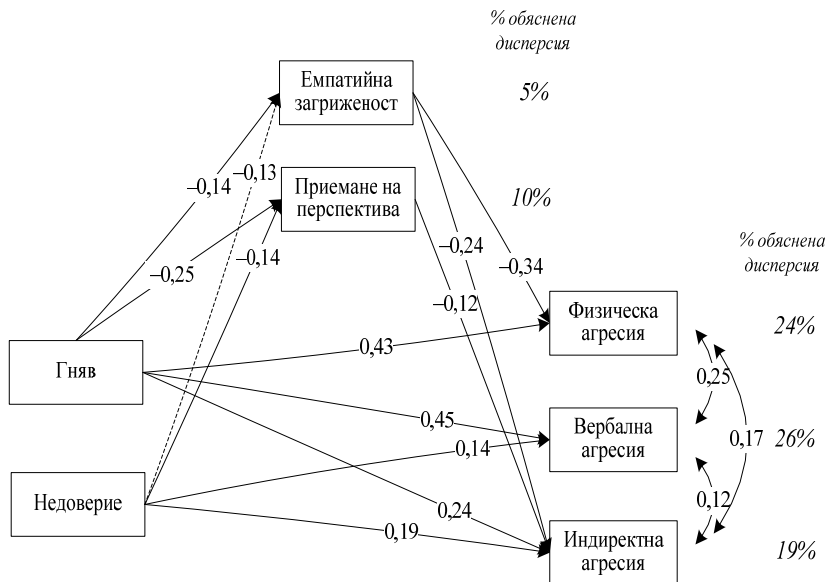
Вторият модел на фигура 4.6. допълнително е коригиран чрез дефинирането на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* като променливи-медиатори по отношение на гнева и недоверието. Основание за това дават и отрицателните единични корелации на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* както с гнева и враждебността, така и с видовете агресия. Оценката на модела след отстраняване на всички незначими пътеки е представена на фигура 4.7.¹

Оценката на модела потвърждава негативните ефекти на *Гняв* и *Недоверие* върху *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* и съответно – медиаторната роля на компонентите на емпатията. Гневът и недоверието понижават вероятността от прояви на загриженост и отчитане на чуждата гледна точка, което на свой ред повишава вероятността за агресия. В сравнение с дирек-

---

¹ Ефектите на *Враждебност* и *Морален скептицизъм* върху *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* са незначими (каквито са и единичните корелации, вж. таблица 4.6.). С оглед на графичното опростяване на модела те, както и *Фантазиране* и *Личен дистрес*, са отстранени. „Опростяването“ на модела по този начин частично променя останалите коефициенти, вкл. и процента обяснена дисперсия на видовете агресия, но не влияе върху отговора на основния въпрос за възможната медиаторна роля на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата*.

тните, индиректните ефекти – чрез емпатийна загриженост и приемане на перспективата, са значително по-слаби, а гневът и недоверието обясняват малък процент от дисперсия на компонентите на емпатията (5% и 10%). Посоченият механизъм на влияние обаче съответства съдържателно на теоретичните очаквания за връзките на оценяваните променливи и от тази гледна точка също подкрепя конструктната валидност на скалата за емпатия.

Забележка: - - - $p < 0,05$; — $p < 0,01$.

Фигура 4.7. Ефекти на Гняв и Недоверие с медиаторна роля на Емпатийна загриженост и Приемане на перспектива върху видовете агресия (стандартизирано решение, N=367)

3. Връзки със скали за тревожност и депресия

За оценка на тревожността е използвана българската адаптация на скалата за детска проявена тревожност (RCMAS, Reynolds & Richmond, 1978; Калчев, 2006). Освен наличието на трите оригинални фактора: *Безпокойства/свръхчувствителност* (напр. „През повечето време все се тревожа за нещо“), *Социални притеснения* (напр. „Непрекъснато очаквам някой да ми каже, че не

се справям добре“) и *Физиологични реакции* (напр. „Често, когато съм притеснен, ме свива стомахът“), данните в българската извадка идентифицират и четвърти, по-малък фактор, означен като *Нервност/напрежение* (напр. „Изнервям се, когато нещата не вървят“, „Лесно изпадам в ярост“). Общо RCMAS се състои от 28 айтема за тревожност и 8 – за лъжа (за психометричните характеристики на инструмента у нас вж. Калчев, 2006).

Депресията е оценена чрез скалата на Л. Радлоф *The Center for Epidemiologic Studies – Depression Scale* (CES-D, Radloff, 1977). CES-D е един от най-популярните самоописателни методи за оценка на депресията в масови проучвания с възрастни (Radloff, 1977) и с юноши (напр. Roberts et al., 1990). и „е предназначена да измерва актуалното равнище на депресивна симптоматика с акцент върху афективния компонент – депресивното настроение“ (Radloff, 1977, р. 385). Факторният анализ с български юноши (N=1552) свидетелства в полза на 3-факторно решение: *Потиснато настроение, Позитивен афект* (с обратен знак) и *Междоличностни отношения* (вж. Калчев, 2007, с. 98–101), но за целите на изследването по-долу е използван само общият бал.

Предварителните очаквания за връзките с компонентите на емпатията са за по-силна корелация на *Личен дистрес* с RCMAS: преживяването в ситуация на наблюдавано чуждо страдание чувство на напрежение и дискомфорт е близко по съдържание до тревожността (например в изследването на М. Дейвис със студенти личният дистрес корелира значимо със скали за тревожност, емоционалност и страхливост при мъжете и жените в интервала от 0,34 до 0,59; Davis, 1983a). Според М. Дейвис не трябва да се очакват взаимоотношения на *Приемане на перспективата* с „хроничната емоционалност“ (Davis, 1983a). Съответно, ако се приеме, че RCMAS оценява конструкт, близък до общата, „генерализирана“ тревожност (вж. Калчев, 2006), по-скоро има основание да се предвиди отсъствие на значима корелация. По отношение на *Емпатийна загриженост* може да се прогнозира (слаба) връзка с общите мерки на емоционалност поради наличието на общ компонент – „емоционалната реактивност“ (Davis, 1983a). С други думи, ако тревожното дете е по-чувствително, с по-нисък праг на реагиране, е по-вероятно да прояви съчувствие/състрадание към наблюдаваното чуждо страдание (ако подобна реакция не е потисната от преживявания личен дистрес).

Затова се очаква слаба положителна връзка на *Емпатийна загриженост* с RCMAS. Основание за положителна корелация е налице и между *Фантазиране* и RCMAS, ако се допусне, че склонните към вживяване във фиктивни персонажи са с по-високи равнища на емоционалност (вж. Davis, 1983a).

Накратко: прогнозирант се по-силни връзки на компонентите на емпатията с тревожността в сравнение със слабите или незначими корелации с депресията. Всъщност включването на депресията се диктува от желанието да се демонстрират разликите във връзките на двата конструкта с компонентите на емпатията. От друга страна, трябва да се има предвид обаче, че при по-високи равнища на депресия реакциите от типа раздразнителност, отдръпване и др. могат и да блокират проявите на съчувствие или склонността да се отчита и чуждата гледна точка, т.е. възможна е и отрицателна връзка.

Общи (пълни) протоколи със скалата за емпатия, RCMAS и CES-D са налице за 102 ученици от 6., 8. и 11. клас (40,2% момчета и 59,8% момичета)¹. Единичните корелации са представени в таблица 4.7.

Таблица 4.7. Единични корелации на Пирсън на компонентите на емпатията с общи показател и компонентите на скалата за детска проявена тревожност (RCMAS) и за депресия (CES-D) (N=102)

Компоненти на емпатията	Тревожност (RCMAS)					Депресия (CES-D)
	Общ показател	Безпокойства	Соц. притеснения	Физиол. реакции	Нервност	
Емпатийна загриженост	0,15	0,22*	0,07	0,17	-0,11	0,03
Приемане на перспектива	-0,21*	-0,02	-0,24*	0,00	-0,45**	-0,21*
Фантазиране	0,20*	0,36**	0,13	0,09	-0,15	-0,01
Личен дистрес	0,40**	0,42**	0,19	0,32**	0,12	0,20*

Забележка: * $p < 0,05$; $p < 0,01$, на база единични тестове.

¹ Протоколите са част от емпиричния материал в дипломната работа на С. Костова (предстояща защита през 2010 г.).

Получените резултати като цяло съответстват на предварителните прогнози: *Личен дистрес* корелира най-силно от компонентите на емпатията с тревожността (RCMAS) и по-слабо с депресията (CES-D). В рамките на настоящото изследване обаче RCMAS и CES-D очаквано корелират положително ($r=0,72$) и след отчитане връзката с CES-D, „чистата“ (парциална) корелация на *Личен дистрес* с RCMAS слабо се понижава ($r_{\text{partial}}=0,38$). Парциалната корелация на *Личен дистрес* със CES-D след отчитане на връзката с RCMAS става незначима и обратна по знак ($r_{\text{partial}}=-0,15$). От тази гледна точка положителната връзка на личния дистрес с депресията се дължи на общата дисперсия с тревожността. Фактът, че безпокойствата, разглеждани по традиция като ключов момент в дефинирането на общата тревожност, корелират по-силно от останалите компоненти на емпатията с личния дистрес, също е в рамките на очакванията.

Фантазиране корелира слабо с RCMAS (и по-силно с *Безпокойства* като компонент на RCMAS); сходни са връзките на *Емпатийна загриженост*, но корелацията е значима само с *Безпокойства*. Като цяло обаче коефициентите и при *Емпатийна загриженост*, и при *Приемане на перспективата* са незначими или близки до случайните стойности. От тази гледна точка няма достатъчно основание отрицателните връзки с RCMAS и CES-D да се интерпретират като ограничаване/възпрепятстване на приемането на чуждата перспектива под влияние на тревожността или депресията.

При връзките на *Приемане на перспективата* е налице една по-силна отрицателна корелация ($-0,45$) – с *Нервност*. Въпреки че е нов в структурата на RCMAS (и идентифициран само в българската адаптация на скалата), *Нервност* стабилно се отделя от останалите айтеми за тревожност в RCMAS (Калчев, 2006). Съдържанието на признаците – например „Лесно изпадам в ярост“, „Изнервям се, когато нещата не вървят“, „Трудно ми е да седя дълго време на едно място“, позволяват той да се обозначи и като „напрегнатост (напрежение)“, „свръхреактивност“, дори „стрес“. Отрицателната корелация с *Приемане на перспективата* означава, че емоционалната дисрегулация потенциално ограничава/възпрепятства склонността за отчитане на чуждата гледна точка. Подобна интерпретация изглежда достатъчно правдоподобна от гледна точка на съдържанието на оценяваните конструкти.

4. Връзки със скала за нагласите към жертвата и тормоза от връстниците в училище (Rigby & Slee, 1991). Инструментът, представен накратко във втора глава (§ 2.2.) (по-подробно вж. Калчев, 2003, десета глава), позволява разграничаване на два компонента: (1) *Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата* (13 айтема, напр. „На по-слабите деца трябва да се помага, за да не ги тормозят останалите“), и (2) *Приемане на слабото дете* (7 айтема, напр. „Не бих станал приятел с дете, което се оставя останалите да го обиждат или да го тормозят“, с отрицателен знак), както и формиране на общ показател. Очакванията са за значими ефекти на *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* върху нагласите към жертвата и тормоза от връстниците: у детето, склонно към съчувствие, състрадание и отчитане на чуждата гледна точка, трябва да са налице по-положителни нагласи към жертвата и по-категорично осъждане на тормоза. Общите (пълни) протоколи) със скалата на М. Дейвис са от 265 ученици от 6.–9. клас (43,8% момчета, 55,4% момичета и 0,8% непосочи-ли)¹. Единичните корелации са представени в таблица 4.8.

Таблица 4.8. Единични корелации на Пирсън между компонентите на емпатията и скалата за нагласите към жертвата и тормоза от връстниците в училище (N=265)

	Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата	Приемане на слабото дете	Нагласи към тормоза – общо
Емпатийна загриженост	0,58*	0,37*	0,60*
Приемане на перспектива	0,38*	0,26*	0,40*
Фантазиране	0,42*	0,30*	0,46*
Личен дистрес	-0,05	0,23*	0,06

Забележка: * $p < 0,01$ след корекцията за множествени сравнения Bonferroni.

Получените резултати² потвърждават наличието на положителни връзки с *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* както на равнище компоненти, така и с общия показа-

¹ Сто четиридесет и един от тях са част от емпиричния материал от дипломната работа на Р. Вълкова (2001).

² Резултатите, частично публикувани в Калчев (2003, с. 384), не са идентични с настоящите, които се основават на окончателния вариант на формиране на компонентите на емпатията.

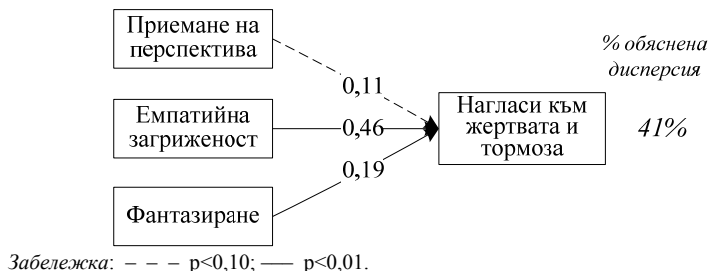
тел на скалата за нагласи към жертвата и тормоза. *Фантазиране* корелира положително, точно както *Приемане на перспектива*, а *Личен дистрес* се асоциира по-слабо само с *Приемане на слабото дете*.

Получените стойности биха могли да се сравнят например с корелациите на скалата на М. Дейвис с две други скали за емпатията от оригиналното изследване на Дейвис (Davis, 1983a): скалата на Р. Хоугън (Hogan, 1969), за която се смята, че отразява предимно когнитивния аспект (приемане на чуждата перспектива), и скалата на А. Мерабиян и Н. Епстейн (Mehrabian & Epstein, 1972) с акцент върху емоционалния отклик. В съгласие с предварителните очаквания скалата на Р. Хоугън корелира най-силно с *Приемане на чуждата перспектива* (r на Пирсън 0,40), а на Мерабиян и Епстейн – с *Емпатийна загриженост* и *Фантазиране* (съответно $r = 0,60$ и $r = 0,52$).

Сравнението на единичните корелации с компонентите на нагласите към жертвата и тормоза показват по-силни връзки с *Неодобрение на тормоза/подкрепа за жертвата* и по-слаби с *Приемане на слабото дете*. Този резултат е още по-ясно изразен в рамките на структурния (*path*) модел, при който *Неодобрение на тормоза* и *Приемане на слабото дете* регресират върху компонентите на емпатията. Налице са теоретични основания за дефиниране на модел, в който компонентите на емпатията са независими, а нагласите към жертвата и тормоза – зависими променливи. Ако се приеме, че скалата на М. Дейвис оценява диспозиционни, личностни характеристики на реагиране на чуждото страдание, те би трябвало да се проявят и по-частната ситуация на тормоз от връстниците в училище, в която едната от страните е очевидно по-слаба и не може да се защити, а другата системно и злонамерено злоупотребява със сила. По тази причина компонентите на емпатията могат да се разглеждат като част от факторите, детерминиращи нагласите към жертвата и тормоза.

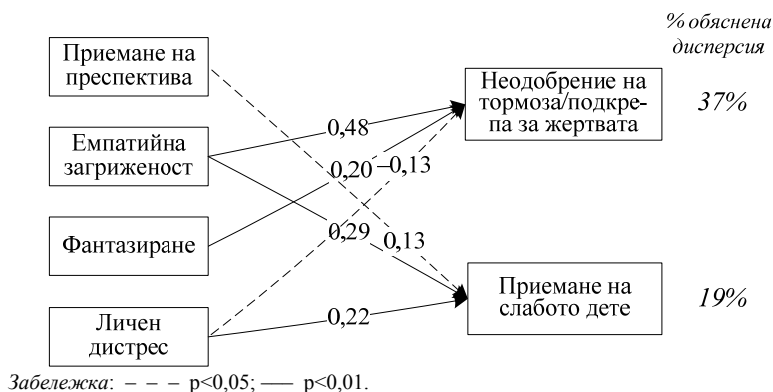
Последователно (чрез LISREL 8.72) са оценени два структурни модела на равнище наблюдавани променливи. Зависимата променлива в първия от тях е общият показател, а във втория – компонентите на скалата за нагласи към жертвата и тормоза. Оценката на първия модел след отстраняване на незначимия ефект на *Личен дистрес* (вж. фигура 4.8.) потвърждава доминиращия ефект на *Емпатийна загриженост* (след отчитане на връз-

ките с другите предиктори ефектът на *Приемане на перспективата* е на границата на значимата стойност, $p < 0,10$). Компонентите на емпатията общо „обясняват“ значителен процент (41%) от дисперсията на нагласите към жертвата и тормоза.

Фигура 4.8. Ефекти на компонентите на емпатията върху нагласите към жертвата и тормоза от връстниците в училище (стандартизирано решение, $N=265$)

На следващия етап като зависими променливи в структурния модел са дефинирани компонентите на скалата за нагласи към жертвата и тормоза. Основание за този втори вариант на структурния модел са и възможните диференцирани ефекти върху двата компонента, индикации за които се съдържат и в единичните корелации (вж. таблица 4.8.).

Фигура 4.9. Ефекти на компонентите на емпатията върху компонентите на нагласите към жертвата и тормоза от връстниците в училище (стандартизирано решение, $N=265$)

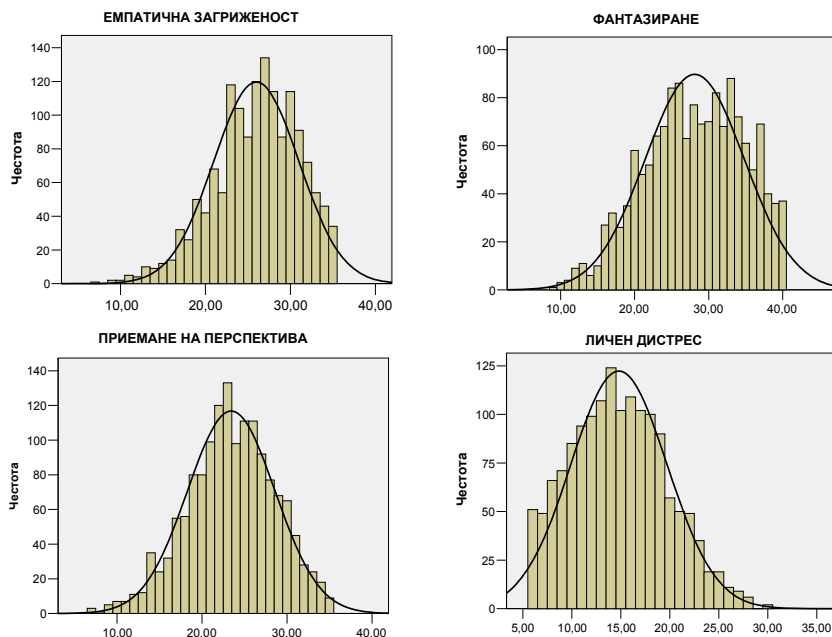
Оценката на модела, след отстраняване на незначимите пътеки (вж. фигура 4.9.), потвърждава по-силните положителни ефекти на *Емпатийна загриженост* върху двата компонента на нагласите към жертвата и тормоза. Без да се анализират в детайли, сред получените резултати (фигури 4.8.–4.9.) правят впечатление положителните ефекти на *Фантазиране*. Те по-трудно могат да се интерпретират съдържателно, но функциите и мястото на този компонент в структурата на емпатията заслужават допълнително проучване.

Трябва да се отбележи и че компонентите на емпатията „предвиждат“ почти два пъти по-добре *Неодобрение на тормоза/подкрепа на жертвата* в сравнение с *Приемане на слабото дете*. Подобен резултат може да се интерпретира от гледна точка на получените по-рано резултати (Калчев, 2003, десета глава). По-голямата част от децата *осъждат тормоза и изразяват отрицателно отношение към него*, като преобладава и мнението в *подкрепа за жертвата*. За разлика от неодобрението на тормоза и декларираната подкрепа за жертвата в ситуация на тормоз, *приемането на виктимизираното дете*, както и оценката на *личните му качества* не са толкова еднозначни (Калчев, 2003). Накратко, макар повечето деца да оценяват негативно тормоза и да смятат, че на жертвата трябва да се помогне, извън ситуацията на тормоз отношението към виктимизираното дете е по-различно: значителна част от децата отхвърлят жертвата и са склонни да ѝ приписват отговорност за тормоза (тя се оценява като провокираща или заслужаваща подобно отношение). Може да се допусне, че съчувствието и приемането на чуждата перспектива (подкрепа за жертвата) е по-вероятно да се проявят в ситуация на тормоз, но извън нея „сприятеляването“ с жертвата и оценката на личните ѝ характеристики са по-слабо повлияни от оценяваните компоненти на емпатията. По-добрите „прогностични“ възможности на емпатията по отношение на първия компонент на нагласите към жертвата и тормоза (фигура 4.9.) биха могли да се обяснят в този контекст.

4.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ

Анализът на честотното разпределение показва слабо изразена отрицателна асиметрия на *Емпатийна загриженост*, *Приема-*

не на перспектива и Фантазиране (най-близо до статистически незначимата е асиметрията на Приемане на перспективата) и положителна асиметрия – Личен дистрес. Подобен резултат се съгласува с теоретичните представи за оценяваните конструкти.

Фигура 4.10. Честотно разпределение на компонентите на емпатията (N=1252)

За целите на сравнителния анализ данните предварително са обобщени за две възрастови групи, условно обозначени като „ранно“ (6.–8. клас) и „късно“ юношество (9.–11. клас). Deskриптивните характеристики – средни стойности и стандартно отклонение по пол и клас, са представени в таблица 4.9.

Различията по пол и клас са анализирани чрез серия от двуфакторни дисперсионни анализи от типа 2×2 (две равнища на клас $\times$ две равнища на пол) със зависими променливи компонентите на емпатията върху извадката с всички събрани протоколи за

момчетата и момичетата ($N=1508$). В обобщен вид получените резултати показват, че:

1. при всички компоненти на емпатията е налице значим ефект на пола ($p<0,001$) с по-високи равнища при момичетата;
2. при *Емпатийна загриженост* и *Личен дистрес* ефектите на класа (6.–8. срещу 9.–11.) са незначими, а при *Фантазиране* и *Приемане на перспективата* – слабо изразени (съответно $p<0,05$ и $p<0,01$) с по-високи равнища в по-голямата възрастова група;
3. взаимодействието пол $\times$ клас е незначимо при всички компоненти с изключение на *Личен дистрес*, при който стойността на F-критерия е на границата на статистическата значимост ($p=0,05$).

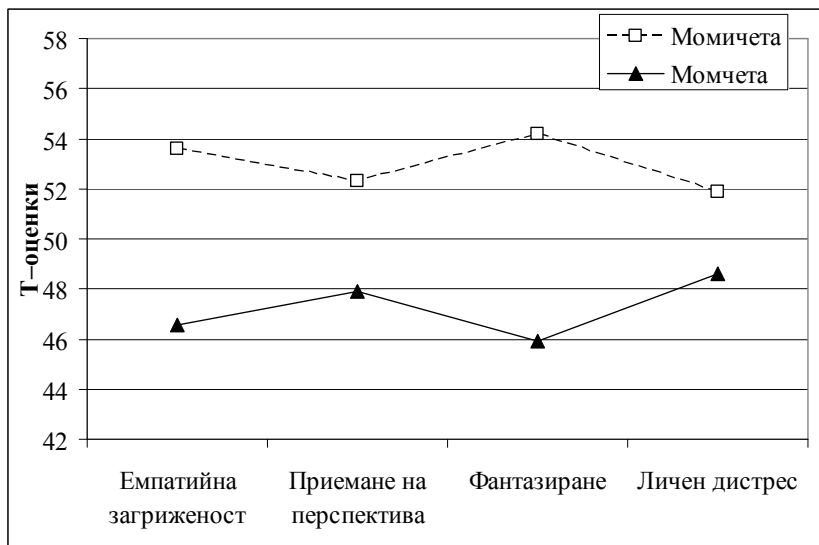
Таблица 4.9. Дескриптивни характеристики на компонентите на емпатията по пол и клас

КЛАС	Емпатийна загриженост		Приемане на перспектива		Фантазиране		Личен дистрес	
	X	SD	X	SD	X	SD	X	SD
МОМЧЕТА ($N=626$)								
6.–8. клас	23,65	5,27	21,59	5,63	24,35	6,27	14,06	4,80
9.–11. клас	24,14	4,64	22,62	4,41	25,37	6,27	13,69	4,72
6.–11. клас	23,89	4,97	22,10	5,08	24,86	6,28	13,88	4,76
МОМИЧЕТА ($N=882$)								
6.–8. клас	27,43	4,51	23,91	4,96	30,11	6,08	15,09	4,72
9.–11. клас	5,03	4,94	24,72	4,97	30,66	5,91	15,72	5,03
6.–11. клас	27,48	4,50	24,39	4,98	30,43	5,98	15,46	4,91
ОБЩО (1252)								
6.–8. клас	25,57	5,30	22,78	5,48	27,26	6,81	14,56	4,81
9.–11. клас	25,71	4,90	23,60	4,87	27,97	6,59	14,53	4,85
6.–11. клас	25,64	5,10	23,18	5,20	27,61	6,71	14,55	4,83

Забележка: Дескриптивните характеристики общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансираната по пол извадка, а данните по пол – върху всички налични протоколи (вж. § 4.1., таблица 4.1.).

Накратко, налице са подчертани полови различия (в полза на момичетата), слабо изразени възрастови (при два от компонентите), както и незначимо взаимодействие пол $\times$ клас, т.е. отсъства разлика във възрастовите промени при момчетата и момичетата. В графичен вид половите различия са представени на фигура

4.11. (за целите на сравнителния анализ, изчислени в стандартни Т-оценки).

Забележка: Данните са в стандартни Т-оценки, изчислени върху балансираната по пол нормативна извадка (N=1252), но за всички налични протоколи (626 момчета и 882 момичета).

Фигура 4.11. Равнища на компонентите на емпатията при момчетата и момичетата

Тъй като данните са в стандартни Т-оценки, фигура 4.11. нагледно свидетелства, че разликата е най-голяма при *Фантазиране* и най-малка – при – *Личен дистрес*. Размерът на ефекта, оценен чрез *d* на Коен – е съответно: *Емпатийна загриженост*: 0,75; *Приемане на перспективата*: 0,45; *Фантазиране*: 0,90, и *Личен дистрес*: 0,32 (стойности от 0,50 се определят като средни по размер, от 0,80 – като големи)¹. По-високите равнища на емпатия при момичетата са очаквани и се възпроизвеждат в редица изследвания, включително със скалата на М. Дейвис. Например дори първите резултати със студенти (Davis, 1980; 1983a) демонстрират по-високи равнища и по четирите компонента при жените. По-високите равнища на емпатия са регистрирани и в юношеска

¹ Вж. <http://web.uccs.edu/lbecker/Psy590/es.htm>.

възраст (Mayberry & Espelage, 2007; Gini et al., 2007; в последните две изследвания са използвани само скълите за емпатийна загриженост и приемане на перспективата), както и в по-малката възрастова група (2.–6. клас) с частично модифициран вариант на инструмента (Litvack-Miller et al., 1994)¹.

В по-широк контекст обзорните изследвания стабилно възпроизвеждат по-високи равнища на емпатия (и просоциално поведение) при момчетата (вж. напр. Fabes et al., 1999; Robinson, 2000; Grusec et al., 2002; Eisenberg & Morris, 2004; Eisenberg et al., 2006²), при това, както свидетелства метаанализът на Р. Фейбс и съавтори, половите различия в *просоциалното* поведение се засилват от края на детството (7–12 г.) към ранното (13–15 г.) и късното юношество (16–18 г.): средният размер на ефекта в трите възрастови групи е съответно: 0,17, 0,28 и 0,35 (Fabes et al., 1999, р. 9). От тази гледна точка получените в настоящото изследване разлики са очаквани и потвърждават конструктната валидност на скълата.

Възрастовите промени в равнището на компонентите на емпатията при момчетата и момичетата (изчислени за всички събрани протоколи, N=1508; 6.–8. срещу 9.–11. клас) са представени на фигура 4.12.

Получените резултати показват отсъствието на значима промяна по *Емпатийна загриженост*, както и слабо изразеното повишаване при *Приемане на перспектива* и *Фантазиране*. Успоредните линии при момчетата и момичетата илюстрират липсата на взаимодействие на пол и клас, т.е. сходството в промените в двете групи. При *Личен дистрес* са налице противоположни тенденции: повишаване на равнището при момичетата и понижаване при момчетата, като взаимодействието на пола и класа е на границата на значимата стойност. Като цяло обаче възрастовите промени са слабо изразени – *d* на Коен за *Приемане на перспек-*

---

¹ За изследването на У. Литвак-Милър и съавтори вж. бележката под линия на с. 148. Според получените резултати полови различия отсъстват по *Фантазиране* (Litvack-Miller et al., 1994). Сравнението само на данните за 6. клас в настоящото изследване (119 момчета и 87 момичета) потвърждава значимата полова разлика при българските ученици, отново най-силно изразена в сравнение с станалите компоненти на емпатията.

² Обзорът на факторите, детерминиращи половите различия в равнищата на емпатията, излиза извън рамките на настоящото изложение (вж. посочените по-горе източници, също Eisenberg et al., 2004).

тивата е 0,22, за *Фантазиране*: 0,19 и за *Емпатийна загриженост*: 0,11 (общо за *Личен дистрес*: 0,07, а поотделно за момчетата и момичета: 0,08 и 0,13). Дори и най-високата получена стойност (0,22) свидетелства за малък по размер ефект на възрастта¹.

От друга страна, предварителните очаквания са за повишаване на равнището на емпатията (на емпатийната загриженост и приемане на перспективата) заедно с възрастта (за обзор на индивидуалните и социалните/контекстуалните фактори за развитието на просоциалното поведение (и емпатията) през ранното юношество вж. Fabes et al., 1999, Carlo et al., 1999; Eisenberg & Morris, 2004; в по-широк възрастов контекст Robinson, 2000; Eisenberg et al., 2004; 2006). От гледна точка на когнитивното развитие се очаква подобряване в приемането на чуждата перспектива: способността за разбиране на състоянието на другия, вкл. и на социалния контекст, в който то възниква. Според теорията на М. Хофман преходът от детството към ранното юношество е свързан с ново равнище в развитието на емпатията – спрямо състоянието/опита друг човек/група хора, отвъд непосредствената ситуация, в която те се намират (Hoffman, 2000).

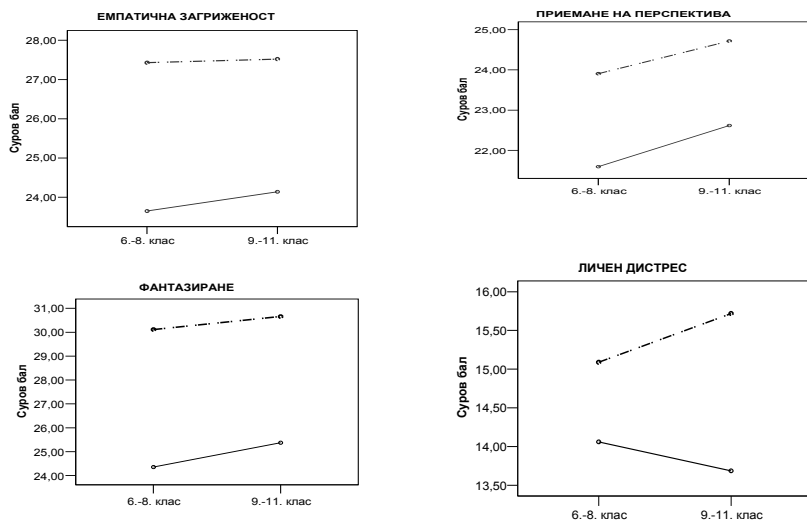
Данните за възрастовите промени през юношеството, получени и със скалата на М. Дейвис, не са еднозначни: според част от резултатите се наблюдава повишаване на емпатийната загриженост (съчувствието) и понижаване на личния дистрес, според други промени отсъстват или са налице полови различия (за обзор вж. Eisenberg et al., 2006). Един от проблемите в интерпретацията на данните е, че през юношеството те почти изцяло се базират на самоописателния подход, а от друга страна, предмет на изследване най-често е диспозиционната емпатия и значително по-малко се знае за влиянието на контекста – ситуативните фактори, които също влияят върху констатираните възрастови промени (Eisenberg et al., 2006). Като цяло обаче, включително и въз основа на лонгитюдни изследвания, има основание да се очаква емпатията да се засилва с възрастта, т.е. с развитието си децата

---

¹ В цитираното по-горе изследване на У. Литвак-Милър и сътр. във втори, четвърти и шести клас с детски вариант на скалата на М. Дейвис повишаване с възрастта се наблюдава само при *Емпатийна загриженост* (Litvack-Miller et al., 1994).

стават по-чувствителни в реакциите си на чуждото състояние (пак там).

Забележка: --- момичета; — момчета.

Фигура 4.12. Възрастови промени при компонентите на емпатията при момчетата и момичетата: „ранно“ (6.–8. клас) срещу „късно юношество“ (9.–11. клас) (626 момчета и 882 момичета)

Получените в настоящото изследване данни обаче свидетелстват само за тенденция (при емпатийна загриженост) и слабо изразено повишаване (по отношение на приемане на перспективата). При оценката на подобен резултат трябва да се има предвид както самоописателният тип на данните, така и срезовият характер на изследването (хипотези за възрастови/генетични промени могат да се проверяват в рамките на лонгитюдни проучвания).

Разликите по пол и клас поставят въпроса за използването на различни норми при оценката на резултатите. Малкият размер на ефекта/статистически незначимите възрастови разлики обосновават използването на общи норми за целия възрастов диапазон (6.–11. клас). Подчертаните полови различия обаче са основание за диференциране на нормите при момчетата и момичетата (вж. по-подробно заключението на книгата). Това е причината суровите

балове по компонентите на емпатията да се трансформират в стандартни Т-оценки със средна стойност $X=50$ и стандартно отклонение $SD=10$, общо и по пол. Изчисляването на общите Т-оценки се базира на балансираната по пол извадка ($N=1252$), а на диференцираните по пол – върху всички събрани протоколи (626 момчета и 882 момичета). В Приложение Г. (таблици Г.1.–Г.2.) е представена цялата необходима информация за трансформацията на суровия бал в стандартни оценки, както и съответните кумулативни проценти.

5.

Скала за морална неангажираност

Терминът *морална неангажираност* (*moral disengagement*)¹ е въведен от А. Бандура в контекста на по-общата му социално-когнитивна теория (Bandura, 1991), за да се обясни несъвпадение-то между приетите от човека морални принципи/стандарты и реалното му поведение (Bandura, 1990; 2002). За разлика от редица популярни теории за моралното развитие, ограничаващи се до анализ на моралните съждения, теорията на Бандура (1991) подчертава спазването/нарушаването на моралните норми, т.е. поставя въпроса как чрез различни механизми на саморегулация моралните съждения (приетите норми/стандарты) преминават в действия. Формираните в процеса на социализация морални стандарти служат като ръководство за действия (или въздържане от действие) чрез предвиждане на последиците от поведението: хората по принцип са склонни да правят неща, носещи им удовлетворение и чувство за лична ценност, както и да се въздържат от нарушаващи моралните стандарти постъпки заради неизбежната самокритика и самопорицание (вж. също Bandura et al., 1996).

Според А. Бандура обаче развитието на саморегулаторните функции не създава постоянно действаща вътрешна система на контрол (например от типа на Свръхаза) – механизмите за саморегулация и спазване на нормите (поради заплахата от самопорицание в случаи на тяхното нарушаване) не се проявяват, докато не се активират. Има обаче редица психични и социални процеси,

---

¹ По-точният превод вероятно би бил *освобождаване от морални задължения*, тъй като насочва вниманието и към ситуативните фактори за активирането на съответните когнитивни механизми (вж. по-долу). За опростяване на изложението в случая обаче е предпочетен по-краткият вариант *морална неангажираност*.

чрез които тези механизми избирателно могат да се деактивират (преодоляват), и чрез снемането на вътрешния самоконтрол човек нарушава нормите, проявява агресия и асоциално поведение, без да влиза в конфликт със своите морални стандарти.

А. Бандура разграничава 8 механизма, обединени от по-общия конструкт *морална неангажираност (освобождаване от морални задължения)* (Bandura, 1999; 2002; 2004; вж също Bandura et al., 1996)¹.

1. *Морално оправдаване*: аморалното поведение се трансформира в лично и социално приемливо чрез представянето му като извършвано в името на високи морални/социални цели. Хората обикновено не се ангажират със заслужаващо порицание поведение, ако нямат морално оправдание за действията си. Във всекидневието например агресията може да се оправдава като защита на честта и достойнството. Моралното оправдаване „освещава“ насилието и позволява човек да нарушава правата на другите, включително да отнема човешки живот, от позицията на определен нравствен императив. В съвременното общество масмедияте и особено телевизията имат съществена роля за моралното оправдаване на насилието (Bandura, 2004).

2. *Изгодно сравнение (advantageous comparison)*: нарушаващото нормите поведение може да изглежда основателно и обосновано чрез сравняването му с друга по-крайна форма на нарушение: колкото по-скандално и по-очевидно е поведението, с което то се съотнася, толкова по-вероятно е личното нарушение да изглежда незначително, пренебрежимо или дори одобрявано: „Прилагайки принципа на контраста, заслужаващото порицание поведение може да се направи основателно и справедливо“ (Bandura, 2004, p. 127).

3. *Евфемистичен език*: едни и същи действия изглеждат различни заради начина, по който се назовават. Следователно езикът е удобно средство за маскиране на неприемливото поведение и представянето му дори като заслужаващо уважение. В лабораторни условия хората проявяват повече жестокост, когато насил-

---

¹ Механизмите за освобождаване от морални задължения са описани подробно в труда на Бандура от 1999 г. (Bandura, 1999) с примери от историята и известни психологически експерименти.

ствените им действия се назовават по витиеват и безобиден начин в сравнение със случаите, когато директно се посочват като агресия. Класически примери за използване на *евфемистичен език* са определянето на цивилните жертви на бомбардировките като „косвени загуби“ или убитите от своите войници – като „обект на приятелски огън“.

Според А. Бандура когнитивното реконструирание на нанасящото вреда поведение чрез *морално оправдаване, изгодно сравнение* и *евфемистичен език* представлява най-ефективната съвкупност от психологически механизми за деактивиране (снемане) на моралния контрол. Извършваните в името на висши морални цели простъпки не поражда личен дистрес или угризения, а морално осъжданите действия се превръщат в източник на положителна самооценка: човек дори може да се гордее с „постиженията“ си (Bandura, 1999; 2002; 2004).

Тъй като моралният контрол действа най-силно, когато хората осъзнават активната си роля в причинените от тях вреди, втората група от механизми за освобождаване от морална отговорност действа чрез „изкривяване“ или минимизиране на връзката между личните действия и предизвиквания от тях ефект. Тук по-конкретно се различават:

4. *Изместване на отговорността*: личните действия се разглеждат като резултат от социален натиск или диктат от други хора (авторитети), което на свой ред позволява отричането на личната отговорност за последствията и предпазва от себеосъждане. Изместването на отговорността не само отслабва моралните задължения, но и намалява притесненията за благополучието на жертвата на агресивните действия.

5. *Разсейване на отговорността*, постигано по различни начини: чрез разделяне на действията между много участници (действията на всеки поотделно могат да изглеждат безвредни, но кумулативният ефект да причинява съществена вреда); групово вземане на решение, при което дори чувствителни и деликатни в отношенията си хора постъпват по нехуманен начин („Когато всеки е отговорен, никой не се чувства отговорен“); групови действия като друг удобен начин за отслабване на моралния контрол – всяка нанесена от групата вреда може да се припише на поведението на другите. Добре установен емпиричен факт е, че хората проявяват повече жестокост в условия на групова отго-

ворност за действията в сравнение със случаите на лична отговорност (Bandura, 1999; 2004).

6. *Пренебрегване или отричане на вредните последици*: за извършването на нехуманен акт не е достатъчно освобождаването от чувството за отговорност – други пътища за отслабване на моралния контрол са свързани с минимизиране, пренебрегване или изкривяване на вредните последици от собствените действия. Когато преследват цели, причиняващи вреда на други в името на личната полза, хората избягват да се изправят срещу вредата, която са причинили, или се опитват да я минимизират. Ако минимизирането на вредата не върши работа, наличието ѝ изобщо може да се постави под съмнение (по принцип е по-лесно да се нася вреда на другите, ако у тях не се забелязват видими признаци на страдание, ако няма директен физически контакт или увреждащият ефект на действията е отдалечен във времето, а „съвременните технологии на умъртвяване са станали високо смъртоносни, но и деперсонализирани“; Bandura, 2004, p. 133).

7. *Приписване на вина/отговорност*: обвиняването на друг човек (противника, неприятеля) или обстоятелствата е още един удобен начин за оправдаване на собствените действия. Чрез приписването на вина на другия като механизъм за освобождаване от морална отговорност, е възможно хората да се възприемат като безгрешни жертви на насилствена провокация, а това превръща деструктивните им действия в обоснована защитна реакция. В малко по-различен вариант личното поведение се представя като принудително, осъществявано под влияние на обстоятелствата, а не като лично решение („разчитането“ на враждебни намерения у другия оправдава отмъстителната ответна реакция). Чрез приписване на вината/отговорността на другите или на обстоятелствата личните увреждащи действия не само намират оправдание, но човек може да се чувства уверен в това, което прави, следвайки своите морални принципи (Bandura, 2004; Bandura et al., 1996).

8. *Дехуманизация на жертвата*. Заедно с отричането на отговорността и в частност – *обвиняване на жертвата*, друг механизъм – на *дехуманизация*, също е свързан с начина, по който се възприема жертвата на деструктивното поведение. Силата на нравствените санкции и себеосъждането зависи от отношението към мишената на агресията: възприемането на другия като човешко същество е по-вероятно да активира емпатийни реакции и

загриженост. Себеосъждането и дистресът от причиненото страдание в този случай могат да се избегнат чрез *дехуманизация*, или отричане на човешките качества на мишената на деструктивните действия: когато другият не се възприема като човешко същество с чувства, грижи, притеснения. Това на свой ред позволява отношението към него да бъде като към безчувствен обект, на който може да се въздейства единствено чрез сурови и крайни мерки. Механизмите на *дехуманизацията* и *приписването на вина/отговорност* могат да се обединят като „маргинализация“ на жертвата – когато тя е обвинявана за причиненото ѝ страдание или се отричат човешките ѝ качества.

Разбира се, посочените психологически механизми са предмет на изследване в различни психологични школи, но в случая са обединени в рамките на общ конструкт – *морална неангажираност*, дефинирана като медиатор между моралните стандарти и нарушаващото нормите поведение. От съществено значение е фактът, че за оценката на конструкта е разработен конкретен инструмент: *Скала за морална неангажираност*, предмет на изследване в настоящата разработка.

Появата на инструмента в публичното пространство вероятно трябва да се датира към 1995 г.¹, но съдържанието на въпросите е публикувано по-късно (Bandura et al., 1996). Скалата е разработена на базата на голям изходен пул от айтеми, формулирани в съответствие с осемте механизма за освобождаване от морални задължения. Въпросите са апробирани с 251 ученици от начална, 249 – от прогимназиална и 315 – от гимназиална възраст. Айтемите са преформулирани за отстраняване на неясноти в съдържанието или са отстранени при ниска вътрешна съгласуваност в рамките на всеки от механизмите. Окончателният вариант включва 32 айтема (по 4 за всеки от осемте механизма), оценяващи склонността (готовността) за освобождаване от морални задължения по отношение на различни форми на нарушаващо нормите/деструктивно поведение (напр. физическа и вербална агресия, мамене, кражби) в различен социален контекст и междуличностни отношения (училище, семейство, общ-

---

¹ Bandura, A. (1995). *Multifaceted scale of mechanisms of moral disengagement*. (Available from A. Bandura, Stanford University, Stanford, California 94305-2130.)

ност, социална мрежа на връстниците). Отговорите първоначално се дават с помощта на 3-степенна Ликъртова скала за съгласие–несъгласие. Анализът по метода на главните компоненти извлича един голям фактор (16,2% обяснена дисперсия) и поради отсъствието на индикации за наличието на по-малки фактори се формира само общ показател (с равнище на вътрешна съгласуваност $\alpha=0,82$) (Bandura et al., 1996). В друго лонгитудно проучване с 654 деца, изследвани за пръв път на 11 години, се използва 5-степенна Ликъртова скала за отговори (съгласие–несъгласие). Факторният анализ отново потвърждава наличието само на един голям фактор с вътрешна съгласуваност на общия показател $\alpha=0,86$ (Bandura et al., 2001).

Налице са множество изследвания с инструмента в различни възрастови групи (деца от начална училищна, юношеска и зряла възраст), които потвърждават очакваните положителни връзки на моралната неангажираност с агресия, с различни форми на отклоняващо се поведение и с враждебност и гневни реакции. Отрицателни връзки са установени с просоциалното поведение, преживяването на вина, чувството за Аз-ефективност в ученето и др. (Bandura et al., 1996; Bandura et al., 2001; Gini, 2006¹). В достъпната база от данни се открива само едно изследване на отрицателната връзка на емпатията като индивидуална характеристика с моралната неангажираност (Detert et al., 2008). Моделът на А. Бандура се използва и за конструиране на други подходи за оценка на моралната неангажираност (напр. при анализа на тормоза от връстниците: Menesini et al., 2003), както и изследването на други специфични проблеми: психологически анализ на тероризма (Bandura, 1990; 2004), подкрепа за използването на военна сила в отговор на терористични действия (McAlister et al., 2006)², изпълнение на смъртни присъди в затвора (с помощта на модифициран 19-айтемен вариант на скалата) (Osofsky et. al., 2005), анализ на корупцията в организациите (Moore, 2008), елиминиране на моралните последици при производство на вредни за здравето вещества (тютюн, олово, винилхлорид, производствата, включ-

---

¹ В последния случай е използвана 14-айтемна версия на Д. Капра и съавтори за деца от начална училищна възраст (цит. по Gini, 2006).

² С помощта на модифицирана 10-айтемна скала (McAlister et al., 2006). Вариант с 15 айтема е апробиран по-рано в изследване с американски и финландски юноши (McAlister, 2001).

ващи кристален кварц) (White et al., 2009), жестокост към животни (Vollum et al., 2004), отношение към съотборниците и противника в спорта (Boardley & Kavussanu, 2009), специални популации (напр. непълнолетни правонарушители) (Kiriakidis, 2008) и др.

В сравнение с изложените дотук инструменти Ска̀лата за морална неангажираност на А. Бандура оценява по-различен аспект на агресивността и затова сполучливо допълва възможностите на останалите ска̀ли. Перспективите за практическо използване на инструмента също са основание за апробацията му с български юноши. Въпреки представените в ска̀лата форми на нарушаващо нормите поведение има основание да се допусне, че използваните формулировки, чрез които подобни действия на практика се оправдават, понижават тенденцията към социално желателно отговаряне, т.е. че тя е по-малко уязвима на представянето на себе си в положителна светлина, и това е съществено предимство при изследването на юноши с проблемно поведение.

5.1. КОНСТРУИРАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ВАРИАНТ НА СКА̀ЛАТА ЗА МОРАЛНА НЕАНГАЖИРАНОСТ

Българският превод на ска̀лата за морална неангажираност (означавана по-долу накратко като СМН) е направен от Йоланда Зографова, Камелия Ханчева и Пламен Калчев – три независими варианта, дискутирани впоследствие до постигане на съгласие. При подготовката на окончателния български вариант е направено усилие формулировката на всеки от 4-те айтема съдържателно да съответства на механизма, който е предназначен да оценява. За ориентация на читателя в съдържанието на ска̀лата по-долу са представени примерни айтеми, *теоретично* предназначени за оценка на осемте механизма за освобождаване от морални задължения:

1. *Морално оправдаване:*

- „Няма нищо лошо човек да се бие, за да защити приятелите си.“
- „В реда на нещата е да излъжеш, за да предпазиш приятелите си.“

2. *Изгодно сравнение:*

- „Да откраднеш малко пари не е толкова сериозно нещо, ако се има предвид, че други крадат по много.“
- „Да обидиш съученик си е в реда на нещата, ако се има предвид, че си могъл и да го удариш.“

3. *Евфемистичен език:*

- „Да удариш или бутнеш някого е просто начин да се пошегуваш.“
- „Да вземеш нечие колело без разрешение е все едно да си го взел назаем.“

4. *Изместване на отговорността:*

- „Учениците не трябва да бъдат обвинявани за лошите си постъпки, ако по-рано не са били наказвани.“
- „Не могат да те обвиняват за неща, които приятелите ти са те подтикнали да направиш.“

5. *Разсейване на отговорността:*

- „Ако човек е част от компания, не трябва да го обвиняват за проблемите, които цялата компания е предизвикала.“
- „Не е честно да обвиняват този, който е причинил само малка част от вредата, нанесена от цялата група.“

6. *Пренебрегване или отричане на вредните последици:*

- „Малките лъжи са позволени, защото не вредят на никого.“
- „Другите нямат нищо против да ги дразниш, защото това показва интерес към тях.“

7. *Приписване на вина/отговорност:*

- „Ако учениците се бият или се държат лошо в училище, за това са отговорни учителите.“
- „Когато някой не го е грижа къде си оставя нещата, сам си е виновен, ако му ги откраднат.“

8. *Дехуманизация на жертвата:*

- „Някои хора си заслужават да се държиш с тях като с животни.“
- „С някои хора трябва да се отнасяш грубо, защото те просто нямат чувства, които да бъдат засегнати.“

Емпиричният материал е събран в няколко бакалавърски и магистърски дипломни работи: М. Ванева (2009), С. Димитрова (2009), З. Кацаров (2009), Р. Нанова (2009), Р. Начева (2009), Л.

Петришка (2009). Общият брой пълни протоколи (с отговори на всички айтеми от СМН) е 739, от които 59 са на деца, отглеждани в домове. Предвид спецификата на тази извадка тя е изключена от анализа на структурата на СМН (интерес обаче представлява сравнителният анализ на резултатите след конструирането на българския вариант на СМН). Така обемът на изходната извадка намалява на 680 лица, чието разпределение по пол и възраст е представено в таблица 5.1.

Таблица 5.1. Разпределение на изследваните лица (пълни протоколи) по пол и клас.

	Момчета	Момичета	Общо
6. клас	58	41	99
7. клас	51	54	105
8. клас	44	92	136
9. клас	46	58	104
10. клас	49	113	162
11. клас	30	44	74
ОБЩО	278	402	680

За балансирането на извадката пол по случаен път от 8. клас са отстранени 44, от 10. – 60, и от 11. – 10 протокола на момичета (общо 115 лица). Вследствие на това броят на лицата намалява на 565 ученици, от които 278 (49,2% момчета и 287 (50,8%) момичета. Балансираната по пол извадка е използвана при оценката на структурата на СМН общо при момчетата и момичетата, както и за извеждане на предварителните *общи* норми. При анализите поотделно при момчетата и момичетата, както и при диференцираните по пол норми са използвани всички събрани протоколи.

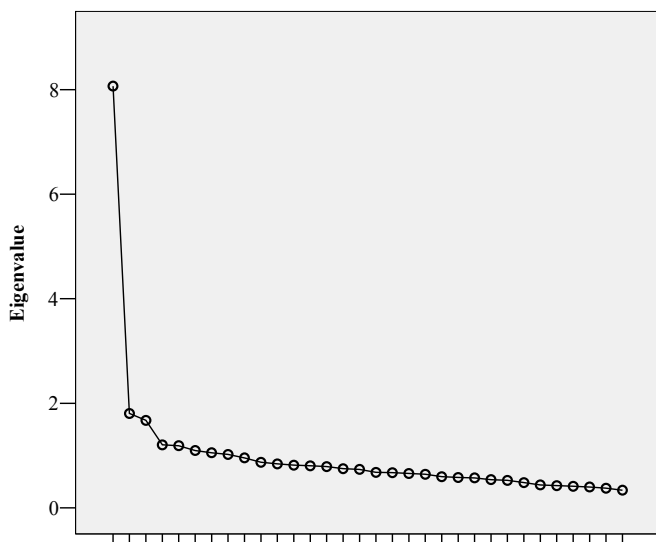
Отчасти в разрез с предварителните очаквания (ако се имат предвид оценяваните форми на поведение), прегледът на дескриптивните характеристики (в балансираната по пол извадка, N=565) показва слабо изразена асиметрия: 6 от айтемите са с незначима асиметрия, 19 – със значима асиметрия, но в интервала от -1 до +1; при 6 стойностите са от -1 до -1,5 (или 1 до 1,5) и само един айтем е с асиметрия от 1,98¹. Асиметрията е с различен знак

---

¹ Стойности на асиметрията в интервала от +1 до -1 (а в по-либералния вариант – от +1,5 до -1,5) се оценяват като относително малки и допускат прило-

– в седем от случаите е налице значима отрицателна стойност (т.е. преобладава съгласието с даденото твърдение), а при 19 – значима положителна стойност. Слабо изразената асиметрия, както и различните по знак стойности означават, че на равнище общ бал може да се очаква близко до нормалното разпределение.

Структурата на СМН първоначално е оценена чрез експлораторен факторен анализ по метода на минималните остатъци (*MINimum RESiduals*, MINRES), на базата на полихорична корелационна матрица с помощта на LISREL 8.72. *Scree*-тестът на Кетъл потвърждава доминирането на един голям фактор (вж. фигура 5.1.) с 25,2% обяснена дисперсия (в изследването на А. Бандура и съавтори тя е 16,2%; Bandura et al., 1996).

Фигура 5.1. Scree-тест на Кетъл за определяне броя на факторите на скалата за морална неангажираност (СМН) (N=565)

Резултатите от експлораторния анализ съдържат формални основания и за 3-факторно решение (вж. и фигура 5.1.) и при критерий

жението на теорията за нормално разпределение при анализа на категориален/ординален тип данни (вж. Schumacker & Lomax, 2004, p. 69).

eigenvalue>1 – за възможност за извличане на 8 фактора. Последният вариант представлява интерес преди всичко с възможността за емпирично потвърждаване на теоретично разграничените осем механизма на освобождаване от морални задължения.

Проучването на 3-факторното решение показва, че трите компонента трудно могат да се интерпретират съдържателно, но при 8-факторното решение (по MINRES с ротации по Варимакс и Промакс) е налице в значителна степен съвпадение с принадлежността на отделните айтеми: в някои от случаите (напр. при *Морално оправдаване*, *Дехуманизация*, *Изгодно сравнение*, *Изместване на отговорността*, *Пренебрегване на последиците*) факторите се формират от 4-те предварително предназначени за оценката им признаци или е налице минимално разместване. В други случаи обаче се наблюдава по-съществено разминаване с модела. Тези резултати съдържат и основание за директна проверка на адекватността на теоретично заложения 8-факторен модел на СМН с помощта на конфирматорен факторен анализ с LISREL 8.72 по метода на максималната вероятност. Поради отсъствието на втора независима извадка анализът е осъществен с данните от същите изследвани лица. В таблица 5.2. са представени индексите за степента на съответствие на 8-факторния модел, сравнен с еднофакторното решение (при което всички айтеми са натоварени върху една латентна променлива).

Таблица 5.2. Индекси за степен на съответствие на едно- и осем-факторната структура на скалата за морална неангажираност (СМН) (N=565)

	χ^2	df	RMSEA	SRMR	GFI	AGFI	CFI	NNFI
Еднофакторен модел	1370,0	464	0,065	0,056	0,85	0,83	0,94	0,94
Осемфакторен модел	1034,6	436	0,052	0,054	0,89	0,87	0,96	0,96

Забележка:

RMSEA – Root Mean Square Error of Approximation; SRMR – Standardized Root Mean Squared Residual; GFI – Goodness of Fit Index; AGFI – Adjusted Goodness of Fit Index; CFI – Comparative Fit Index; NNFI – Non-Normed Fit Index (за обяснение на индексите вж. Jöreskog & Sörbom, 1993a; Kline, 1998; Schumacker & Lomax, 2004).

Отчасти в разрез с предварителните очаквания (с оглед на резултатите от експлораторното изследване) данните, представени в таблица 5.2., свидетелстват за приемливи (или близки до прием-

ливите) стойности на индексите за степен на съответствие на 8-факторния модел. Сравнението с еднофакторния модел на база редукция в стойността на χ^2 ($\Delta\chi^2_{(28)}=335,4$; $p<0,001$)¹, както и въз основа на другите индекси, потвърждава предимството на по-сложния 8-факторен модел. В този случай обаче РНІ-матрицата (на ковариацията на латентните фактори) не е позитивно дефинирана – при стандартизираното решение корелацията между *Евфемистичен език* и *Пренебрегване/отричане на вредните последици*: е единица². Оценката на 8-факторния модел при момчетата (N=278) и момичетата (N=402) свидетелства за близки стойности с тенденция за по-добри показатели при момичетата.

Индексите на 8-факторния модел дават основание за оценка не само на равнище общ бал, но и на специфичните механизми за освобождаване от морални задължения. Затова е проверена и *надеждността* (вътрешната съгласуваност) на показателите, формирани от 4-те айтема за всеки механизъм (по-долу последователно са дадени стойностите на α на Кронбах, и в скоби – средното равнище на корелации между айтемите):

<i>Морално оправдаване</i>	_____	0,71 (0,38)
<i>Изгодно сравнение</i>	_____	0,62 (0,30)

¹ Двата модела могат да се сравняват чрез редукцията в стойността на χ^2 , тъй като са производни един от друг (ако в 8-факторния се фиксира корелация от 1 между факторите, се възпроизвежда еднофакторният модел).

² За разлика от случаите, когато *изходната* емпирична матрица не е позитивно дефинирана, аналогичният проблем при някоя от матриците, свързани с оценка на параметрите (в частност РНІ-матрицата), не означава, че моделът не е коректно зададен. Подобен проблем обикновено произтича от много силната корелация на латентните фактори и би могъл да се преодолее чрез фиксиране на корелацията между тях. От тази гледна точка получените резултати на практика идентифицират много силните връзки между латентните променливи (механизмите за освобождаване от морални задължения). Други, много силни корелации (освен на *Евфемистичен език* с *Пренебрегване/отричане на вредните последици*) са на *Евфемистичен език* с *Изгодно сравнение* (0,99) и *Дехуманизация* (0,90). Останалите корелации – с изключение на връзките с *Разсейване на отговорността* – са в интервала от 0,62 до 0,89 (връзките на *Разсейване на отговорността* с останалите латентни променливи са по-слаби: от 0,33 до 0,50. Корелациите на равнище суров бал (чрез сумиране на айтемите) за всички фактори са значително по-слаби: между 0,20 и 0,66. Връзките на латентно равнище обаче по дефиниция са по-силни, тъй като не са обременени от грешките в измерването на емпиричните индикатори.

<i>Евфемистичен език</i>	_____	0,66 (0,34)
<i>Изместване на отговорността</i>	_____	0,59 (0,26)
<i>Разсейване на отговорността</i>	_____	0,46 (0,18)
<i>Пренебрегване/отричане на последици</i>	_____	0,61 (0,28)
<i>Приписване на вина/отговорност</i>	_____	0,41 (0,15)
<i>Дехуманизация на жертвата</i>	_____	0,73 (0,40)

Надеждността на равнище механизми за морална неангажираност като цяло е приемлива с оглед на броя на айтемите, с изключение на *Разсейване на отговорността* и *Приписване на вина/отговорност*.

Осемфакторният модел може да се преобразува в йерархичен с въвеждането на фактор от втори ред „Морална неангажираност“ (вместо със свободни ковариации, латентните фактори се дефинират като детерминирани от фактор от втори ред). При оценката на модела в този случай PSI-матрицата (на ковариацията на необяснената дисперсия на латентните фактори) не е позитивно дефинирана: при стандартизираното решение теглото на *Евфемистичен език* по вторичния фактор „Морална неангажираност“ е 1,04, с отрицателна остатъчна вариация (подобен резултат също произтича от много силната корелация на част от първичните латентни фактори). След *Евфемистичен език* с най-силни тегла по вторичния фактор са *Приписване на вина* (0,93), *Изгодно сравнение* (0,92) и *Пренебрегване/отричане на последиците* (0,91).

Факторният анализ би могъл да се извърши и на друго равнище: с използване на осемте показателя като *наблюдавани* променливи, получени чрез сумиране на съответните айтеми. Експлораторният анализ в този случай извлича само един фактор (при $eigenvalue > 1$) с 51,7% обяснена дисперсия. И при експлораторния, и при конформаторния анализ на същия модел с най-високи тегла са *Евфемистичен език*, *Изгодно сравнение*, *Пренебрегване/отричане на последиците* и *Дехуманизация* (с близко тегло и на *Морално оправдаване*)¹.

¹ Ранжирането на механизмите по факторни тегла представлява допълнителен интерес, тъй като според А. Бандура *моралното оправдание, изгодното сравнение и евфемистичният език* са най-ефективната група от психологически механизми за деактивиране (снемане) на моралния контрол (Bandura, 2002; 2004). Стабилно възпроизвежданите в настоящото изследване високи стойности на *Евфемистичен език* и *Изгодно сравнение* (с по-ниско тегло на *Морално оп-*

В заключение: налице са данни за разграничаването на осемте механизма за освобождаване от морални задължения и за използването не само на общия бал, но и на специфичните показатели. На този етап обаче резултатите имат предварителен характер и трябва да се валидизират с независима извадка. Потенциален проблем създава много силната корелация на латентно равнище при част от факторите, а от гледна точка на практическото приложение – недостатъчното равнище на надеждност при някои от подскалите. В достъпната база от данни не се откриват други оценки на адекватността на осемфакторния модел на 32-айтемната скала с помощта на методите на структурно моделиране. Изследователите обикновено се ограничават с използването на общия показател. Налице е обаче 4-факторен вариант от експлораторно изследване с 19-айтемна форма на скалата (данните са от специфична извадка: обслужващ персонал в затвора) (Osofsky et. al., 2005), както и конфирматорен анализ на четирифакторен модел на базата на модифицирана 10-айтемна скала (с голяма извадка от възрастни) с разграничаване на 4 механизма (чрез частично обединяване на оригиналните осем) (McAlister et al., 2006). Конструираната за използване в спорта 32-айтемна скала (на базата на 59 изходни признаци) е с 6-факторна структура, оценена чрез конфирматорен факторен анализ (в този случай *Морално оправдаване* и *Евфемистичен език*, както и *Изместване* и *Разсейване на отговорността* се обединяват в общ фактор; Boardley & Kavussanu, 2007).

Накратко: макар че данните на този етап са недостатъчни, за да се защити практическото използване на подскалите за оценка на отделните осем механизма за морална неангажираност, има достатъчно основания за използването им за изследователски цели: например за оценката на „Морална неангажираност“ на латентно равнище чрез 8-те подскали в качеството на емпирични индикатори (вж. по-долу, § 5.2. „Валидност“). Подобен подход не трябва да пренебрегва в перспектива възможните варианти с по-малък брой компоненти, основани на групирането на 8-те механизма.

равдание) са статистически аргумент, който може да се интерпретира в подкрепа на това предположение.

5.1. НАДЕЖДНОСТ И ВАЛИДНОСТ

Надеждност

Вътрешната съгласуваност – стойностите на α на Кронбах и средното равнище на интеркорелации за общия показател за морална неангажираност – общо и по пол и класове¹ са представени в таблица 5.3. Стойностите общо за момчетата и момичетата се основават на балансираната по пол извадка (N=565), а тези поотделно по пол – на всички събрани протоколи (278 момчета и 402 момичета).

Таблица 5.3. Вътрешна съгласуваност на Скалата за морална неангажираност (СМН) – α на Кронбах и средно равнище на корелации между айтемите r_{mean}

	ОБЩО N=565			МОМЧЕТА N=278			МОМИЧЕТА N=402		
	6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас	6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас	6.–11. клас	6.–8. клас	9.–11. клас
α на Кронбах	0,89	0,90	0,89	0,88	0,88	0,86	0,89	0,89	0,88
r_{mean}	0,21	0,21	0,20	0,18	0,19	0,16	0,21	0,21	0,20

Забележка: Изчисляването на надеждността общо за момчетата и момичетата се основава на балансираната по пол извадка (вж. „Изследвани лица“). При изчисляване на показателите по пол са използвани всички събрани протоколи.

Получените стойности са приемливи и съпоставими по пол и клас. Те биха могли да се сравнят с данните на А. Бандура и съавтори (смесена извадка от ученици в начална, прогимназиална и гимназиална възраст с използване на 3-степенна Ликъртова скала за отговори) – $\alpha=0,82$ (Bandura et al., 1996), както и с тези на А. Бандура и съавтори (деца на 11 години с използване на 5-степенна Ликъртова скала) – $\alpha=0,86$ (Bandura et al., 2001).

Стандартната грешка на измерване (SEM) и константата за формиране на доверителния интервал, изчислени в стандартни Т-оценки и $p<0,05$ – общо и при момчетата и момичетата, са съответно: общо: SEM=3,32 (≈ 7); момчета: SEM=3,46 (≈ 7); момичета: SEM=3,32 (≈ 7).

¹ Данните по класове са обобщени в две групи: 6.–8. и 9.–11. клас.

Валидност

На този етап валидността на Скалата за морална неангажираност (СМН) е анализирана чрез връзките с няколко самоописателни въпросници:

- *Скала за емпатия* на М. Дейвис (1983).
- *Скала за екстернализирани проблеми на развитието* (Калчев, 2009).
- *Скала за агресия в училище* (Калчев, 2003).
- *Въпросник за поведение в проблемни социални ситуации* (Lindeman et al., 1992).

Както личи от посочените инструменти, валидността на СМН е изследвана чрез оценката на два типа конструкти: от една страна, екстернализирани проблеми/агресия, с които се очаква положителна връзка, а от друга, емпатия с прогнозирана отрицателна корелация. Включването и на двата типа конструкти в рамките на общ структурен модел позволява да се провери и хипотезата за медиаторната роля на моралната неангажираност, т.е. очакването, че емпатията ще понижава склонността за освобождаване от морална отговорност, което на свой ред ще възпрепятства агресията и нарушаващото нормите поведение.

1. Връзки на морална неангажираност с екстернализирани проблеми на развитието и емпатия. Данните за екстернализираните проблеми са получени с помощта на представения във втора глава инструмент, разграничаващ два основни компонента: *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*, а за емпатията – чрез скалата на М. Дейвис (четвърта глава) с четири компонента – *Емпатийна загриженост*, *Приемане на перспектива*, *Фантазиране* и *Личен дистрес*. Емпиричният материал е получен в рамките на магистърската дипломна работа на М. Ванева (2009) – 172 пълни протокола на ученици от 9.–10. клас с преобладаващо участие на момичета – 111 (35,5%) и 61 (64,5%) момчета. Единичните корелации на моралната неангажираност и компонентите на емпатията с екстернализирани проблеми са представени в таблица 5.4.

Таблица 5.4. Единични корелации на Пирсън на морална неангажираност и компонентите на емпатията с екстернализирани проблеми (N=172)

	Слаб самоконтрол	Нарушаване на нормите	Екстернализирани проблеми – общо
Морална неангажираност	0,35**	0,53**	0,46**
Емпатийна загриженост	-0,08	-0,25**	-0,16*
Приемане на перспектива	-0,19*	-0,17*	-0,20**
Фантазиране	-0,04	-0,18*	-0,10
Личен дистрес	-0,08	-0,15	-0,12

Забележки:

* Общият показател за екстернализирани проблеми се формира от сумата на *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*;

** $p < 0,05$; $p < 0,01$, на база единични тестове.

Корелациите на моралната неангажираност с три от компонентите на емпатията са отрицателни: с *Емпатийна загриженост* $r = -0,39$; *Приемане на перспективата*: $-0,28$; *Фантазиране*: $-0,33$ (с *Личен дистрес*: $-0,08$, незначимо).

Получените единични връзки на морална неангажираност по знак (отрицателни с компонентите на емпатията и положителни – с екстернализирани проблеми) съответстват на предварителните очаквания. По-силната корелация с *Нарушаване на нормите* в сравнение със *Слаб самоконтрол* също може да се предвиди от съдържанието на двата конструкта (вж. втора глава). Прави впечатление по-силната връзка на морална неангажираност с екстернализирани проблеми в сравнение с тази с емпатията. Този резултат също може да се интерпретира съдържателно: *Екстернализирани проблеми* и *Морална неангажираност* частично описват сходни форми на поведение (вербална и физическа агресия, кражби, мамене), но в първия случай се оценява честотата на извършване, а във втория – аморалният им характер „се обезценява“ или се оправдава с различни аргументи (механизми за освобождение от морална отговорност). *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспективата* описват по-обща нагласа на реагиране на чуждото страдание.

От гледна точка на силата на връзките данните в таблица 5.4. могат да се сравнят с получената в работата на А. Бандура корелация между скалата за морална неангажираност и нарушаващото нормите поведение (*Delinquent Scale* от системата на Т. Ахенбах, оценяваща сходни с екстернализираните проблеми видове пове-

дение; вж. втора глава). Корелацията при двукратно изследване на деца на 11 години през двегодишен период е съответно 0,33 и 0,31 (Bandura et al., 2001). В рамките на достъпната база от данни се открива само едно изследване с морална неангажираност и емпатията (оценена от *Емпатийна загриженост* и *Приемане на перспектива* от скалата на М. Дейвис) с 60 юноши, явяващи се на съд за побои, вандализъм, кражби и др., на началния етап от изследването ($r=0,31$, Mulford, 2004, p. 48).

След това данните са анализирани в рамките на структурен модел на равнище латентни променливи (на латентно равнище *Морална неангажираност* се оценява от осемте подскали в качеството на емпирични индикатори, *Емпатия* – от *Емпатийна загриженост*, *Приемане на перспектива* и *Фантазиране* (вж. четвърта глава, фигура 5.2.), а *Екстернализирани проблеми* – чрез *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* (вж. трета глава). В рамките на модела *Емпатия* е заложена като независима, *Екстернализирани проблеми* – като зависима променлива, а *Морална неангажираност* – в качеството едновременно на независима и зависима променлива (променлива-медиатор). Оценката на структурния модел с помощта на LISREL 8.72 (Jöreskog et al., 2001) е представена на фигура 5.2.¹

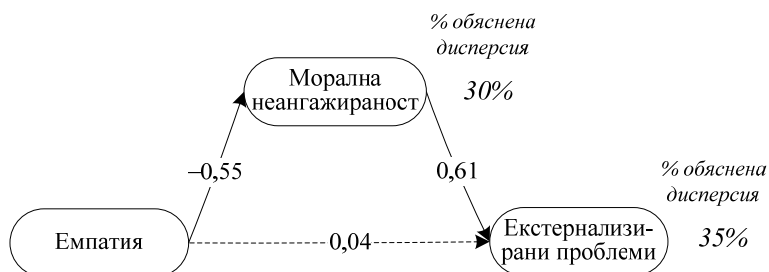
Данните на фигура 5.2. показват, че след отчитане на връзката с морална неангажираност *директният* ефект на емпатията върху екстернализирани проблеми се оказва значим, но е налице значим индиректен ефект ($-0,34$; $p<0,01$)². Получените резултати предлагат добра илюстрация на хипотетичната медиаторна роля на морална неангажираност: по-високото равнище на емпатия понижава вероятността за освобождаване от морални задължения, което на свой ред възпрепятства нарушаването на нормите (ниските равнища на емпатия правят по-вероятно активирането на механизмите на морална неангажираност, което повишава риска от нарушаващо нормите поведение). В рамките на модела

---

¹ Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2_{(62)}=97,55$; SRMR=0,052; GFI=0,92; AGFI=0,88; CFI=0,98; NNFI=0,97.

² Стандартизираният индиректен ефект се изчислява като произведение на двата структурни коефициента ($-0,55 \times 0,61 = -0,34$).

се обяснява немалка част от дисперсията на екстернализираните проблеми (35%)¹.

Забележки:

(а) С оглед графичното опростяване на модела не са представени емпиричните индикатори;

(б) — — — незн.; — $p < 0,01$.

Фигура 5.2. Ефекти на Емпатия и Морална неангажираност върху Екстернализирани проблеми (стандартизирано решение, $N=172$)

Тъй като извадката е дисбалансирана по пол, възниква въпросът за потенциално специфичния характер на връзките при момчетата и момичетата. Броят на момчетата обаче е твърде малък ($N=61$), за да може моделът да се провери в тази група. От друга страна, данните за момичетата не се различават от тези за цялата извадка: ефектът *Емпатия* → *Екстернализирани проблеми* ($-0,09$) отново е незначим, структурните коефициенти *Емпатия* → *Морална неангажираност* ($-0,48$) и *Морална неангажираност* → *Екстернализирани проблеми* ($0,64$) са съпоставими с получените по-рано (индиректният ефект на емпатията върху екстернализирани проблеми в този случай е $-0,31$).

¹ Интересно е, че в структурния модел за влиянието на терористичните атаки върху масовите нагласи към употребата на военна сила директният ефект на терористичните атаки върху нагласите към употребата на военна сила е незначим, а значими са само индиректните ефекти – чрез морално оправдаване, минимизиране на последиците, отказ от поемане на отговорност и дехуманизация (с 22% обяснена дисперсия) (използвана е модифицирана 10-айтемна скала, обединяваща механизмите на морална неангажираност в посочените 4 групи) (McAlister et al., 2006).

2. Връзки на моралната неангажираност с агресия и емпатия. Данните за агресията са получени с описаната по-рано скала (Калчев, 2003; вж. и втора глава, § 2.2.), разграничаваща три форми: физическа, вербална и индиректна агресия. Очакванията за връзките на агресията с *емпатия* и *морална неангажираност* са сходни с тези при *екстернализирани проблеми*. Емпиричният материал е получен в рамките на дипломните работи на Р. Нанова (2009) и Л. Петришка (2009): 199 пълни протокола на ученици от 6. и 8.–11. клас с преобладаващо участие на момичета – 59,3% (40,7% момчета). Единичните корелации на моралната неангажираност и компонентните на емпатията с агресията са представени в таблица 5.5.

Таблица 5.5. Единични корелации на Пирсън на морална неангажираност и компонентите на емпатията с видове агресия (N=172)

	Физическа агресия	Вербална агресия	Индиректна агресия	Агресия – общо
Морална неангажираност	0,53**	0,51**	0,36**	0,58**
Емпатийна загриженост	-0,32**	-0,30**	-0,13	-0,32**
Приемане на перспектива	-0,26**	-0,35**	-0,28**	-0,36**
Фантазиране	-0,22**	-0,11	0,02	-0,15*
Личен дистрес	-0,23**	-0,15*	-0,08	-0,20**

Забележки:

(а) Общият показател за агресия се формира от сумата на трите вида агресия.

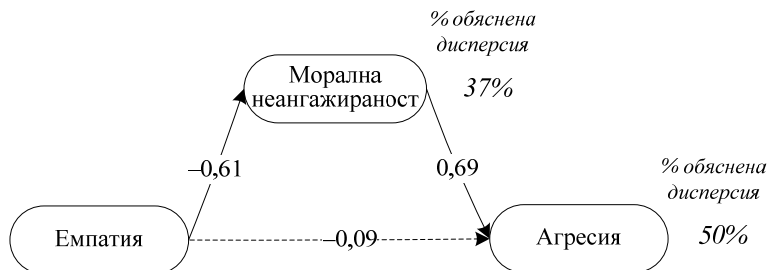
(б) * $p < 0,05$; $p < 0,01$, на база единични тестове.

Корелациите на морална неангажираност с компонентите на емпатията отново са отрицателни: с *Емпатийна загриженост* $r = -0,39$; с *Приемане на перспективата*: $-0,43$; с *Фантазиране*: $-0,25$, и с *Личен дистрес*: $-0,16$ и – съпоставими с тези с екстернализирани проблеми (вж. по-горе), но с тенденция за по-силна връзка при *Приемане на перспективата*.

Агресията отново корелира по-силно с моралната неангажираност, отколкото с емпатията. Положителните връзки на моралната неангажираност с агресията и отрицателните – с емпатията, също съответстват на предварителните очаквания. В изследването на А. Бандура и съавтори моралната неангажираност корелира с общ показател за самоописателна физическа и вербална агресия в начална училищна възраст на равнище 0,52, а в юношеска възраст: 0,38 (Bandura et al., 1996). Ако се има предвид, че данните в настоящото

изследване се ограничават до юношеска възраст, получените коефициенти за физическа и вербална агресия (0,53 и 0,51) са малко по-високи, но съпоставими по размер.

След това данните отново са анализирани в рамките на структурен модел на равнище латентни променливи (*Морална неангажираност* се оценява от осемте подскали в качеството им на емпирични индикатори, *Емпатия* – от *Емпатийна загриженост*, *Приемане на перспектива* и *Фантазиране*, а *Агресия* – чрез *Физическа*, *Вербална* и *Индиректна агресия*). В модела *Емпатия* отново е дефинирана като независима, *Агресия* – като зависима променлива, а *Морална неангажираност* – като променлива-медиатор. Оценката на структурния модел с помощта на LISREL 8.72 е представена на фигура 5.3.¹

Забележки:

(а) С оглед на графичното опростяване на модела не са представени емпиричните индикатори.

(б) – – – незн.; — p<0,01.

Фигура 5.3. Ефекти на Емпатия и Морална неангажираност върху Агресия (стандартизирано решение, N=199)

Както и по-рано (фигура 5.3.), след отчитане на връзката с морална неангажираност, *директният* ефект на емпатията върху агресията е незначим, но е налице *индиректен* ефект (–0,42; p<0,01). С други думи, по-високото равнище на емпатия отново понижава вероятността за активиране на механизмите на морална неангажираност, което на свой ред ограничава агресията. От дру-

¹ Индексите за степен на съответствие на модела $\chi^2_{(74)}=183,3$; SRMR=0,064; GFI=0,88; AGFI=0,83; CFI=0,95; NNFI=0,94.

га страна, макар че моделът не се различава принципно от този с екстернализирани проблеми (фигура 5.2.), в този случай е налице по-висок процент обяснена дисперсия на деструктивното поведение (50%).

Накратко: данните от две независими изследвания (с екстернализирани проблеми и агресия) потвърждават медиаторната роля на *Морална неангажираност* и директните ефекти се оказват незначими и в двата модела¹. Този резултат съответства на теоретичните представи за механизмите на морална неангажираност и от тази гледна точка подкрепя конструктната валидност на инструмента за тяхната оценка.

Връзки с Въпросника за поведение в проблемни социални ситуации (Lindeman et al., 1992). Инструментът (вж. втора глава) оценява три типа реакции: агресия, просоциално поведение и отдръпване. В случая са налице и данни със скалата за агресия – физическа, вербална и индиректна (Калчев, 2003, вж. и по-горе). Емпиричният материал е получен в рамките на дипломната работа на С. Димитрова (2009): 76 пълни протоколи на ученици от 7.–8. клас с преобладаващо участие на момичета – 72,4% (и 27,6% момчета). Единичните корелации на двата инструмента с моралната неангажираност са представени в таблица 5.6.

---

¹ Според Б. Барън и Д. Кени идеалната демонстрация на медиаторния ефект е именно случаят, при който директният ефект на независимата променлива се оказва незначим след контрол на медиатора (Baron & Kenny, 1986, p. 1177). Незначимият ефект на емпатията върху екстернализираните проблеми и агресията обаче не означава, че тя няма влияние върху деструктивното/нарушаващото нормите поведение. Например, ако в първия модел (фигура 5.2.) се въведе само емпатията, стандартизираният структурен коефициент *Емпатия* → *Екстернализирани проблеми* е $-0,21$ ($p < 0,01$), т.е. ефектът е значим, макар че емпатията „обяснява“ (с обратен знак) по-слабо нарушаващото нормите поведение. Във втория модел (фигура 5.3.) самостоятелният ефект на емпатията отново е значим ($-0,39$; $p < 0,01$), въпреки че обяснява по-малък процент от дисперсията на агресията в сравнение с пълния модел. От тази гледна точка получените резултати показват, че когато се отчита връзката на емпатията с моралната неангажираност (чрез свободна ковариация или – както е в оценяваните модели – чрез дефиниране на медиаторна роля), емпатията не подобрява възможностите за предвиждане на проблемното поведение.

Таблица 5.6. Единични корелации на Пирсън на агресия (Калчев, 2003) и поведение в проблемни социални ситуации (Lindeman et al., 1992) с морална неангажираност (N=76)

СКАЛИ		Морална неангажираност
Агресия	Физическа	0,55*
	Вербална	0,61*
	Индиректна	0,43*
	Агресия–общо	0,61*
Поведение в проблемни социални ситуации	Агресия	0,57*
	Отдръпване	-0,11
	Просоциално поведение	-0,21

Забележка: * $p < 0,01$.

Макар и получени от по-малка, дисбалансирана по пол извадка, връзките с агресията съответстват на предварителните очаквания и няма да се коментират допълнително. Корелацията на *Морална неангажираност* с *Просоциално поведение* може да се сравни с данните от две изследвания на А. Бандура и съавтори¹: в начална училищна възраст (Bandura et al., 1996) тя е $r = -0,48$, в юношеска: $-0,28$, а с деца на 11 години, $r = -0,19$ (Bandura et al., 2001). Получената в настоящото изследване стойност ($-0,21$) е близка до цитираните за юношеска възраст, но поради малкия обем на извадката се оказва статистически незначима ($p = 0,07$).

В заключение: при оценката на получените резултати е необходимо да се посочи едно важно ограничение в направените изводи. В представените по-горе структурни модели (фигури 5.2. – 5.3.) моралната неангажираност се дефинира като променлива, „причиняваща“ агресивното/нарушаващото нормите поведение. Подобен подход е обичаен при анализа на структурните взаимоотношения между двата типа конструкти и се основава на теоретичните представи за тяхното съдържание (Bandura et al., 1996; 2001). В рамките на срезово изследване обаче (каквото е и настоящото) данните от корелационен/„квазиекспериментален“ тип не позволяват емпирична проверка на каузалност. Очевидно е също

¹ И в двете просоциалното поведение (самоописателни данни) се оценява чрез скалата на Д. Капрара, формирана от 10 айтема за честота на поведение от типа помощ, споделяне, сътрудничество и др.

така, че едностранната връзка *морална неангажираност* → *нарушаващо нормите поведение* не трябва да се предпоставя. Агресията и деструктивното поведение на свой ред вероятно подхранват механизмите на морална неангажираност и увеличават вероятността за тяхната проява, т.е. „практикуването“ на деструктивно поведение консолидира моралната неангажираност. Хората със значителен опит в агресивните и асоциалните прояви развиват своя „философия“ (предпочитани механизми на морална неангажираност) за тяхното оправдаване, която им върши работа в широк спектър от ситуации. От тази гледна точка има основание да се дефинира и обратната пътека на влияние: *нарушаващо нормите поведение* → *морална неангажираност*.

Друг важен въпрос се отнася до ситуативните детерминанти на моралната неангажираност и, по-конкретно, дали юношите извършват насилствени действия, защото са морално неангажирани, или по-важни за активирането на механизмите на морална неангажираност (и съответно за обяснението на насилствените действия) са характеристиките на ситуацията (Wilkinson & Carr, 2008)? Някои форми на нарушаващо нормите поведение, например продажба на нелегална дрога, вероятно са по-тясно свързани с механизмите на морална неангажираност, докато други (напр. на насилие) са по-скоро реактивни по характер (Wilkinson & Carr, 2008). От тази гледна точка възниква и въпросът: „Какво оценява скалата за морална неангажираност?“. Има достатъчно основания да се допусне, че тя измерва не толкова ситуативните фактори (и оправдаването на конкретни извършени простъпки), а по-скоро склонността към активиране на подобни механизми в широк кръг от ситуации, т.е. диспозицията за оправдаване на нарушаващото нормите поведение, без това да изключва ролята на ситуативните фактори в детерминацията му.

Интерес представлява и паралелът между скалата за морална неангажираност от настоящото изследване и един от компонентите на *Многомерната скала за агресивност*, означен като *Морален скептицизъм* (вж. Калчев, 2009). Показателят за *Морален скептицизъм* се формира от осем айтема (напр. „Повечето хора биха излъгали, за да постигнат това, което искат“, „Повечето хора биха използвали и нечестни средства, за да спечелят“), по-голямата част от които про-

излизат от ска̀лата за цинизъм, конструирана чрез факторен анализ на айтеми от Минесотския многопрофилен въпросник (ММРП)¹. Тъй като всички айтеми са формулирани не в лична форма, а като твърдения за преобладаващи нагласи/форми на поведение, възниква въпросът доколко съгласието с подобни твърдения отразява склонността на изследваното лице да действа по съответния начин. Оценката на дадено поведение като преобладаващо или характерно за повечето хора не значи задължително, че човекът го одобрява или го оценява като свойствено за самия него. Това допускане поражда съмнение във възможностите на ска̀лата да прогнозира равнището на собствена агресията. От друга страна, скептицизмът към спазването на нормите от околните, дори когато това не съвпада с личните убеждения, може да служи като оправдание за личните действия или да засилва склонността да се действа по този начин (Калчев, 2009, с. 195).

На практика получените емпирични резултати (Калчев, 2009) надхвърлят предварителните очаквания. От една страна, *Морален скептицизъм* корелира по-силно с *Враждебност* и *Недоверие* и данните от йерархичния измервателен модел подкрепят обединяването на трите ска̀ли като когнитивни компоненти на агресивността. От друга страна, след отчитане на връзките с *Гняв*, *Враждебност* и *Недоверие*, *Морален скептицизъм* има самостоятелни директни ефекти върху *вербалната* и *индиректната агресия* (но не и върху *физическа агресия*). Също както и при враждебността, налице са и индиректни пътеки на влияние (чрез гнева) върху двете форми на агресия, т.е. има основание да се предположи, че високият бал по *Морален скептицизъм* увеличава вероятността за гневните реакции, което на свой ред е предпоставка за агресивни действия (вж. по-подробно Калчев, 2009).

От гледна точка на обсъжданата тук проблематика съдържанието на *Морален скептицизъм* е най-близко до механизма *Изгодно сравнение* – представата за нарушаващото нормите поведение като типично за общността. В тази връзка интерес представлява емпиричната проверка на връзката между моралната неангажираност (в

---

¹ Поради подчертаната отрицателна асиметрия на разпределението (повечето изследвани лица изразяват съгласие с формулираните твърдения), вместо „Цинични нагласи“ е предпочетено евфемистичното название „Морален скептицизъм“ (вж. Калчев, 2009).

частност механизма на изгодното сравнение) с *Морален скептицизъм* (а в по-широк план и с останалите два когнитивни компонента на агресивността – *Враждебност* и *Недоверие*). На този етап обаче общи данни с двата инструмента отсъстват.

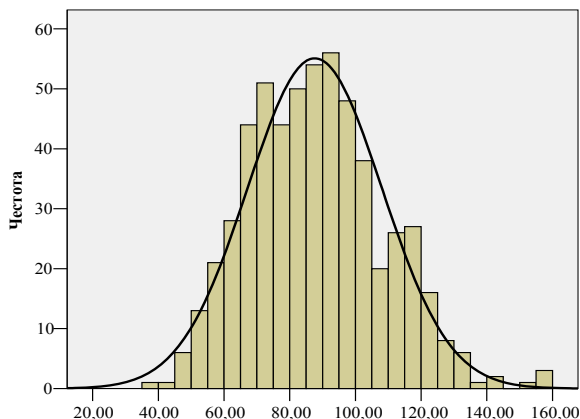
5.3. РАЗЛИЧИЯ ПО ПОЛ И КЛАС. НОРМИ. СТАНДАРТНИ ОЦЕНКИ

Анализът на честотното разпределение на *Морална неангажираност* показва слабо изразена положителна асиметрия ($skewness=0,383$, $S.E.=0,103$; данните са от балансираната по пол обща извадка, $N=565$; вж. фигура 5.4.). Подобен резултат донякъде не отговаря на очакванията, ако се има предвид съдържанието на айтемите. От друга страна, *Морална неангажираност* оценява не честотата на нарушаващото нормите поведение, а възможните оправдания за такива действия. Освен това данните на равнище механизми за морална неангажираност свидетелстват за отсъствие на асиметрия по *Приписване на вина/отговорност*, но и за противоположни по знак стойности: при *Морално оправдаване* ($-0,375$) и *Разсейване на отговорността* ($-0,365$) е налице отрицателна асиметрия, т.е. повечето от изследваните лица са изразили съгласие с подобни аргументи за оправдаване на нарушаващото нормите поведение. При останалите механизми се наблюдава положителна асиметрия, най-силно изразена при *Изгодно сравнение* ($0,859$) и *Евфемистичен език* ($0,825$)¹. От тази гледна точка слабо изразената положителна асиметрия на общия показател (вж. фигура 5.4.) се формира от компоненти с противоположна асиметрия, които частично се компенсират.

Данните за целия възрастов диапазон (6.–11. клас) отново са обобщени в две групи, условно обозначени като „ранно“ (6.–8. клас) и „късно“ юношество (9.–11. клас). Дискриптивните характеристики – средни стойности и стандартно отклонение по пол и клас, са представени в таблица 5.7.

---

¹ Затова, ако се използва показателят „средна стойност на айтем“ (сборът от айтемите, разделен на 4 за всеки механизъм), условно може да се заключи, че най-често използвани са *Морално оправдаване*, *разсейване на отговорността* и *Приписване на вина/отговорност*.

Фигура 5.4. Честотно разпределение на общия показател за морална неангажираност (N=565)

Таблица 5.7. Дескриптивни характеристики на общия бал на Скалата за морална неангажираност по пол и клас

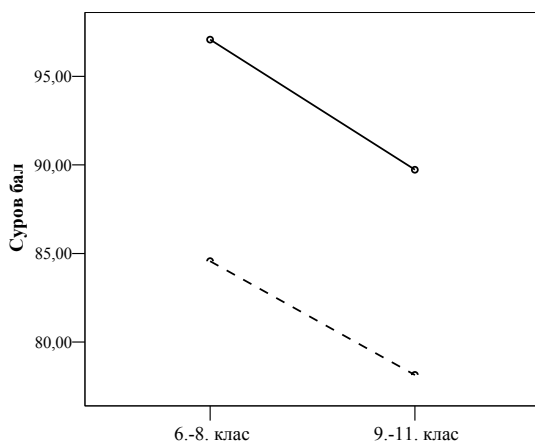
<i>Морална неангажираност</i>			
	КЛАС	X	SD
ОБЩО N=565	6.–8. клас	90,95	21,31
	9.–11. клас	83,97	18,86
	6.–11. клас	87,61	20,46
МОМЧЕТА N=278	6.–8. клас	97,08	20,65
	9.–11. клас	89,73	18,08
	6.–11. клас	93,77	19,85
МОМИЧЕТА N=402	6.–8. клас	84,56	19,70
	9.–11. клас	78,14	17,70
	6.–11. клас	81,13	18,91

Забележка: Дескриптивните характеристики общо за момчетата и момичетата са изчислени върху балансираната по пол извадка, а за момчетата и момичетата – върху всички събрани протоколи (вж. по-горе, таблица 5.1.).

Данните от двуфакторния дисперсионен анализ от типа 2 x 2 (две равнища на клас x две равнища на пол) свидетелстват за различия по пол и клас ($p < 0,001$) и несъществено взаимодействие ($p = 0,755$). Фигура 5.5. илюстрира понижаването с възрастта и при двата пола (а паралелните линии – отсъствието на взаимодействие).

вие)¹. Размерът на ефекта (оценен с d на Коен) по пол е 0,65, а по възраст (6.–8. срещу 9.–11. клас): 0,35.

Посочените разлики по пол и възраст по-трудно могат да бъдат интерпретирани. Наистина, от една страна, може да се допусне, че с възрастта развитието на емпатията (емпатийна загриженост и приемане на перспективата) ограничава механизмите на морална неангажираност (данни за отрицателния ефект на емпатията върху моралната неангажираност са получени и в рамките на настоящото изследване; вж. по-горе). Юношеството е период на формулиране на определени морални принципи и изграждане на морален светоглед, т.е. формиращата се система от морални ценности вероятно по-трудно може да се „заобиколи“ чрез механизмите на морална неангажираност, което също е предпоставка за ограничаване на тяхното действие.

Забележка: — — момичета; — момчета.

Фигура 5.5. Възрастови промени при Морална неангажираност при момчетата и момичетата: „ранно“ (6.–8. клас) срещу „късно юношество“ (9.–11. клас) (278 момчета и 402 момичета)

¹ Сравнението на отделните показатели на база единични t -тестове показва по-високи равнища при момчетата и по осемте механизма на морална неангажираност, както и значимо понижаване с възрастта по всички с изключение на *Разсейване на отговорността* и *Изместване на отговорността*, при които отсъстват разлики между 6.–8. и 9.–11. клас.

От друга страна, „практикуването“ на нарушаващото нормите поведение вероятно подхранва моралната неангажираност, т.е. механизмите по-лесно се активират при хората с опит в агресивните и асоциалните прояви. Ако се приеме, че агресивното/деструктивното поведение намалява с възрастта, това също би било фактор за низходяща тенденция при моралната неангажираност¹. В крайна сметка обаче хипотезата за възрастовите промени в равнището на морална неангажираност не може да се ограничи само с ролята на външни фактори, а трябва да се отговори на въпроса: „Има ли вътрешна логика в развитието на тези механизми, която би могла да обясни възрастовите и индивидуални различия?“. Отговорът му изисква не само емпирични лонгитюдни изследвания, но и теоретична концепция, която да се вписва в рамките на основните теории за развитието.

Аналогичен е и проблемът с интерпретацията на подчертаните полови различия. Добре установеният емпиричен факт за честите прояви на агресивно/нарушаващо нормите поведение при момчетата не е достатъчен, за да се обясни по-високото равнище на морална неангажираност при тях. За тази цел е необходимо да се привлекат специфични фактори, свързани с процесите на социализацията при двата пола. Разбира се, трябва да се имат предвид и ограниченията на проведеното изследване: резултатите от срезовия тип проучвания само условно могат да се означават като „възрастова динамика“ и не е задължително да се възпроизвеждат от лонгитюдните данни². Освен това не е ясно дали низходя-

---

¹ Според получени у нас резултати от срезови изследвания (Калчев, 2003; 2009) се наблюдава понижаване на равнището на агресия с възрастта, но данните за екстернализирани проблеми (вж. трета глава от настоящото изследване) не свидетелстват за низходяща тенденция.

² Принципното преимущество на лонгитюдните изследвания не се ограничава до проверка на каузални модели, но е налице и възможност за разграничаване на индивидуални траектории на развитие. Например в изследванията на М. Пасиело и съавтори се разграничават четири възрастови траектории (за периода 14–20 години): (1) първоначално ниско равнище, последвано от понижаване, (2) изходно средно (нормативно) равнище, което също намалява в рамките на изследвания период, (3) между средно и високо равнище, което се понижава от 14 до 16 години, след което се наблюдава още по-рязък спад, (4) група, която „стартира“ между средно и високо равнище и го съхранява в рамките на периода (Pasciello et al., 2008).

щата тенденция (фигура 5.5.) се съхранява и на следващите възрастови етапи.

В заключение: Скалата за морална неангажираност на А. Бандура представлява потенциално полезен за изследователски и приложни цели инструмент, който в сравнение с емпатията корелира по-силно с агресията и нарушаването на нормите, т.е. по-добре предвижда тези форми на поведение. Подчертаните различия по пол и клас изискват диференцирани норми, което допълнително намалява броя на лицата, въз основна на които са изведени нормативните характеристики: за 6.–8. клас: от 295 лица (153 момчета и 187 момичета); за 9.–11. клас: 270 лица (125 момчета и 215 момичета)¹. По тази причина на настоящия етап нормите за трансформацията на суровия бал в стандартни Т-оценки и кумулативни проценти имат предварителен характер. С посочената уговорка в Приложение Д. (таблици Д.1.–Д.2.) е представена необходимата информация за трансформирането на суровия бал в стандартни оценки, както и съответните кумулативни проценти.

---

¹ Данните общо за момчетата и момичетата са по-малко от сумата на изследваните лица в двете групи, тъй като по случаен път е изключена част от протоколите на момичетата, за да се балансира извадката по пол (вж. по-горе).

Заклучение

В изложението са представени пет скали за оценка на личностни характеристики в юношеска възраст, свързани с деструктивното/нарушаващото нормите поведение, и за емпатия и просоциално поведение. Използването на скалите е полезно за допълване на данните от основния инструмент – *Многомерната скала за агресивност* (МСА, Калчев, 2009).

По-долу накратко се обсъждат някои ограничения в използването на описаните инструменти, както и препоръки за провеждане на изследването и интерпретацията на резултатите (тъй като те принципно не се различават от тези за МСА, по-подробно с тях читателят би могъл да се запознае в Калчев, 2009, с. 173–182).

Основното ограничение произтича от *самоописателния* характер на данните. Преобладаващият брой въпроси от скалите е с отрицателна конотация (описват преживявания и форми на поведение, които повечето хора не биха определили като лично или социално желателни). От тази гледна точка не е трудно да се симулира позитивен тип отговаряне в съответствие със социално одобряваното поведение. При *явно* изследване самоописанието на агресивното/нарушаващото нормите поведение потенциално води до по-ниски резултати в сравнение с независимите оценки от връстниците¹. Рискът от „изкривяване“ на данните се отнася и до условията на индивидуално изследване, в което анонимността отсъства, особено в случаите, когато насоченият за консултиране от възрастен (родител или учител) юноша често е с негативни нагласи и не желае да сътрудничи.

---

¹ Разминаването между самоописанието и рейтинговите оценки на агресията понякога се означава като „атрибутивен индекс на несъответствие“, чийто размер зависи от степента, в която агресията морално се осъжда в дадената култура (Österman et al., 1994).

От друга страна, при масово скринингово проучване в училище, когато скалите се попълват *анонимно* (или с отбелязване на личен код), е възможно изследваните лица (особено момчетата) дори „да преескпонират“ проблема и „да се заявяват“ чрез приписвани прояви на агресия и деструктивно поведение. Накратко, ако при *явното* изследване е по-вероятно защитното реагиране и отричане, което води до „подценяване“ на равнището на деструктивно поведение, при *анонимното* изследване не трябва да се изключва и възможността за демонстративно надценяване на проблема.

Представените в настоящото ръководство инструменти нямат защитни скали за изкривяване на отговорите по посока на социалножелателно отговаряне. Най-уязвими в това отношение са скалите за екстернализирани проблеми и за поведение в проблемни социални ситуации, които съдържат директни въпроси за агресия и нарушаващо нормите поведение. Айтемите за оценка на предъвкване на негативния опит, емпатия и морална неангажираност са косвено свързани с агресивно/деструктивно поведение и е по-малко вероятно да предизвикат защитни реакции¹.

За преодоляване на проблема с потенциалното изкривяване на резултатите могат да се вземат някои мерки.

1. Изследваното лице да е мотивирано да участва в оценяването в атмосфера на доброжелателност и доверие. Постигането на разбирателство има критично значение за валидността на получаваните резултати. Решаването на тази задача в условията на групово или индивидуално провеждане зависи от възрастта на лицето, причините за консултацията и др., но най-общо е необходимо по подходящ начин да се представи информация за характера на изследването (без специализирани данни за оценяваните конструкции), като ударението се поставя върху *ценността* на получаваната информация (консултантът посочва колко заинтересован е да научи какво самото изследвано лице мисли за себе си), *открито*

---

¹ Условен аргумент в полза на подобно предположение е и фактът, че честното разпределение на показателите от тези три инструмента в изследователски условия – групово и анонимно попълване (по желание с личен код) е с незначима или близка до незначимата асиметрия. При екстернализираните проблеми и агресията (от Скалата за поведение в проблемни социални ситуации) е налице подчертана положителна асиметрия – натрупване към ниските балове.

веността (като се отбележи колко високо се оценява искреността му) и *конфиденциалността* на данните (като се подчертае поверителният характер на изследването). По-подробно читателят може да се запознае с решаването на този проблем в специализираната литература (напр. Sattler, 2002).

2. *Самоописателните* данни сами по себе си не могат да бъдат база за диагностични заключения, а трябва да се съчетават с информация от други източници и методи, особено с рейтингови оценки на значимите хора в живота на детето (родители, връстници, учители). Съществуват основания да се приеме, че самоописателният подход има редица преимущества при оценката на „интернализирани“ проблеми на развитието (тревожност, страхове, депресия), но за „екстернализирани“ проблеми (агресия, опозиционно поведение, асоциални прояви) рейтинговите оценки са по-добър вариант (Barkley et al., 1999), още повече, че в училищна възраст най-добрите „експерти“ за оценка на агресията и деструктивното поведение най-вероятно са връстниците (Österman et al., 1994). По тази причина по-долу е представен сравнително опростен и лесен за приложение вариант на рейтингова скала, основана на номинациите от връстниците и учителя, който може да се използва като допълнение към представените по-рано инструменти. Скалата оценява реактивната, проактивната агресия и просоциалното поведение. Айтемите са формулирани в съответствие с основните разграничителни признаци на двата вида агресия (вж. кратък обзор на термините и на някои резултати от изследвания в Калчев, 2009, с. 31–34). Представени са две версии – за връстниците и учителя.

Айтеми 2, 5 и 8 са предназначени за оценка на *проактивна*, 3, 6 и 9 – на *реактивна агресия*, а 1, 4 и 7 – на *просоциално поведение*. Резултатите могат да се стандартизират на базата на максималния възможен бал в рамките на класа.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по обща, експериментална и генетична психология

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСНИК

По-долу са описани различни видове поведение. След всяко поведение напишете имената на съучениците си от класа, за които то е характерно. Можете да посочите **не повече от три имена** на **МОМЧЕТА** и **три имена** – на **МОМИЧЕТА**.

Не е необходимо да пишете името си върху листа.

Благодарим Ви за участието!

КОЙ ОТ КЛАСА:

	МОМЧЕТА	МОМИЧЕТА
1. Помага на другите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
2. Дразни или закача съучениците си.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
3. Крещи или удря, когато е ядосан.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
4. Дава от своите неща.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
5. Обича да командва.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
6. Лесно се разгневява, сърди се без причина.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
7. Защишава по-слабите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
8. Заплашва, за да накара другите да направят това, което иска.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
9. Кара се и се разправя с останалите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____

Вие сте (оградете):

(а) Момче

(б) Момиче

Клас ____

Възраст ____

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по обща, експериментална и генетична психология

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСНИК

По-долу са описани различни видове поведение. След всяко поведение напишете имената на ученици от класа, за които то е характерно. Можете да посочите **не повече** от **три имена** на **МОМЧЕТА** и **три имена** – на **МОМИЧЕТА**.

Благодарим Ви за участието!

КОЙ ОТ КЛАСА:

	МОМЧЕТА	МОМИЧЕТА
1. Помага на другите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
2. Дразни или закача съучениците си.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
3. Крещи или удря, когато е ядосан.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
4. Дава от своите неща.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
5. Обича да командва.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
6. Лесно се разгневява, сърди се без причина.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
7. Защищава по-слабите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
8. Заплашва, за да накара другите да направят това, което иска.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____
9. Кара се и се разправя с останалите.	1) _____ 2) _____ 3) _____	1) _____ 2) _____ 3) _____

Интерес представлява и сравнението не само със самоописателните данни за агресия¹, но и между оценките на връстниците и учителя (учителите). Не бива да се забравя, че не трябва да се очакват силни (или много силни) корелации между трите типа данни (самоописание, оценки на връстниците и на учителя). Относително по-слабите връзки обаче не означават, че някои от данните са невалидни или че единият тип оценки следва да се използва като „златен стандарт“. Самоописанието и рейтинговите оценки на връстниците и учителя отразяват различни гледни точки и поведението в различни социални мрежи, което *обективно* може да се различава.

Всеки от посочените подходи има преимущества и недостатъци, но те взаимно се допълват и съвместното им използване разширява възможностите за интерпретация (детайлното обсъждане на този проблем излиза извън рамките на настоящото изложение, но изглежда, че в детска и юношеска възраст особено важни са оценките от връстниците при измерването на агресията).

Представените по-горе въпросници на този етап не са стандартизирани, но са налице предварителни данни за оценката от връстниците със 116 ученици (61 момчета и 55 момичета) в широк възрастов диапазон: 2.–11. клас², част от които накратко ще бъдат коментирани по-долу.

Вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) за трите скали (*Просоциално поведение*: 0,78, *Реактивна агресия*: 0,66, *Проактивна агресия*: 0,66) е на приемливо равнище предвид малкия брой айтеми. *Просоциално поведение* не корелира значимо с проактивна ($r = -0,04$) и реактивна агресия ($r = -0,10$), но корелацията между двата вида агресия е 0,74 (при момчетата: 0,82; при момичетата: 0,64). Освен това факторният анализ при критерий *eigenvalue* > 1 извлича два фактора, първият от които обединява 6-те айтема за агресия, а вторият – признаците за просоциално по-

---

¹ Версията за връстниците може да се модифицира, като в инструкцията се допълни изследваното лице да отбележи и самооценката си по деветте въпроса. Оценката на самоописателните данни на индивидуално равнище обаче налага елиминиране на анонимността на респондента, което поражда допълнителни проблеми. В противен случай резултатите могат да се анализират само на групово равнище.

² Данните са получени от Д. Петрова (2004) като част от емпиричния материал за бакалавърска дипломна работа.

ведение. Тези резултати са очаквани и потвърждават трудностите в емпиричното разграничаване на двата вида агресия – проблем, който не е чисто психометричен, тъй като на практика реактивната и проактивната агресия се съчетават при голяма част от агресивните деца. От друга страна, реактивно и проактивно агресивните деца се характеризират с различни параметри на личностно функциониране, което изисква и различен тип интервенция (вж. кратък обзор в Калчев, 2009, с. 31–34).

В заключение накратко ще бъдат обсъдени два въпроса, свързани с интерпретацията на данните: използването на диференцирани норми по пол и проблемът за категориалната оценка.

Използване на диференцирани норми по пол. При голяма част от показателите очаквано се наблюдават полови различия и в тази връзка възниква въпросът: „Кои норми трябва да се използват при интерпретацията на резултатите?“. При отговора му следва да се има предвид, че и при двата пола показателите се формират на базата на едни и същи айтеми (емпирични признаци). По тази причина наличието на разлики между момчетата и момичетата не означава автоматично, че използването на полови диференцираните норми е по-полезно при оценката на анализиранияте конструкти. Има достатъчно основания да се допусне, че разликите по пол отразяват *реални* различия в равнището на оценяваните конструкти, за чието идентифициране е необходимо използването на *общите* норми. С тяхна помощ може да се отговори на въпроса: „Какво е равнището на оценявания конструкт у даденото лице *независимо* от неговия пол?“¹. В този случай при използването на общите норми момчетата по-често ще получават повисоки балове от момичетата по *Нарушаване на нормите* (от екстернализирани проблеми) и *Морална неангажираност*, докато момичетата – по *Емпатийна загриженост*.

---

¹ Подобна теза се основава на инвариантност на метода за оценка (в частност допускането, че заложените емпирични признаци са подходящи за оценка на агресивността и при двата пола). Данни в полза на това предположение са представени в „Инвариантност на факторната структура по пол“ във всяка една от главите.

Използването на диференцираните по пол норми елиминира разликите между групите. Например, въпреки че момчетата имат по-висок суров бал по *Нарушаване на нормите*, високите оценки при тях ще се срещат с еднаква честота с тази при момичетата (в по-строг смисъл разликите в честотата ще се определят от различия в асиметрията на разпределението, а не от тези в нормативните стойности). За разлика от общите норми, тези по пол са полезни за отговора на въпроса: „Колко високо (нетипично) е равнището на оценявания конструкт в сравнение с другите момчета (момичета)?“.

От тази гледна точка препоръката е двата типа норми да се използват съвместно, но в случаите на подчертана разлика (напр. при компонентите на *емпатията*, *Нарушаването на нормите от Екстернализирани проблеми*) и *Морална неангажираност*) диференцираните по пол норми трябва да имат относително по-важна роля.

Категориална оценка на резултатите. Суровият бал по скалите се трансформира в стандартни Т-оценки с разграничаване на 5 основни интервала (равнища) при формиране на категориалната оценка:

$T \geq 70$:	Много високо
$T = 60-69$:	Високо
$T = 41-59$:	Средно
$T = 31-40$:	Ниско
$T \leq 30$:	Много ниско

Интервалите на високото ($T = 60-69$) и много високото равнище ($T \geq 70$) често се определят и като *зона на риск* и *клинично значими оценки*. Подобни означения обаче се основават на чисто статистически критерии: степента на отклонение от средните стойности в нормативната извадка, и са условни, защото: (1) на този етап скалите не са валидизирани върху клинични извадки, и (2) при интерпретацията трябва да се отчита стандартната грешка на измерване, т.е. доверителният интервал около индивидуалния резултат.

Литература

- Александрова, Б., Е. Богданова (2008). Самооценка на умственото и психично здраве при юноши на 11, 13 и 15 години. *V-ти Национален конгрес на психология. Сборник научни доклади*, сс. 835–842 (*Българско списание по психология*, 1-4).
- Александрова, Р. (2008). *Употреба на психоактивни вещества и екстернализирани проблеми в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Ангелов, А. (2008). *Оценка на емоционални и поведенчески проблеми в юношеска възраст чрез скрининговия въпросник на Р. Гудман*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Брем, Ш., С. Касин (2007). Оказване на помощ. В: Л. Андреева (съст.), *Христоматия по социална психология*, С.: Дилок.
- Ванева, М. (2009). *Емпатия и морална неангажираност в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Вълкова, Р. (2001). *Емпатия и тормоз от връстниците в училище* СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Димитрова, С. (2009). *Агресия и морална неангажираност в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Зографова, Й. (2001). *Агресивността на българина в условията на преход*. С: Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- Иванова, Б. (2008). *Изследване на връзката между употребата на интернет и някои личностни особености в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Калчев, П. (2002). Агресия и тормоз от връстниците. *Педагогика*, 1, 12-31.
- Калчев, П. (2003). *Тормоз и виктимизация от връстниците*. С.:

Парадигма.

- Калчев, П. (2005а). *Тревожност в юношеска възраст. Конструирание и използване на многомерна скала за оценка*. С. Парадигма.
- Калчев П. (2005б). Българска версия на въпросника на А. Бъс и М. Пери за оценка на агресията. *Психологични изследвания*, кн. 2. 17-40.
- Калчев, П. (2006). *Скали за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 1. Детска проявена тревожност*. С.: Изток-Запад.
- Калчев, П. (2007). *Скали за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 2. Социална тревожност*. С. Изток-Запад.
- Калчев П. (2008а). *Индиректна скала за употреба на психоактивни вещества*. С. Изток-Запад.
- Калчев П. (2008б). Оценка на социалната тревожност в юношеска възраст: сравнителен анализ на данните от две самоописателни скали. *V Национален конгрес на психолозите в България (октомври 2008 г.). Сборник с доклади, Българско списание по психология, 1-4*, 139-147.
- Калчев П. (2009). *Скали за агресия в юношеска възраст. Част 1. Многомерна скала за агресивност*. С. Изток-Запад.
- Кацаров, З. (2009). *Агресия, морална неангажираност и емпатия при деца от проблемни семейства*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Колева, С. (2004). *Враждебност и агресия в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Колева, С. (2006). *Враждебност, агресия и емпатия в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Костова, С. (2010). *Емпатия, агресия и „интернализирани“ проблеми на развитието*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа (предстояща защита).
- Нанова, Р. (2009). *Агресия, емпатия и морална неангажираност*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Начева, Р. (2009). *Емпатия, морална неангажираност и родителски стилове на възпитание*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Ненкова, Д. (2007). *Агресия и просоциално поведение в детска и юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавър-

- ска дипломна работа.
- Новоусенлиева, Л. (2007). *Личностни особености и проблемно поведение при юноши, отглеждани в институции*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Петришка, Л. (2009). *Агресия, емпатия и морална неангажираност при юноши в нормална семейна среда и неравностойно положение*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Петрова, Д. (2004). *Реактивна и проактивна агресия сред подрастващите*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Първанова, И. (2009). *Родителски стилове на възпитание и емоционални и поведенчески проблеми в юношеска възраст*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Радонов, А. (2007). *Личностни особености при юноши, занимаващи се с екстремни спортове*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Стоева, В. (2001) *Тормозът от връстниците в училище и нагласи към жертвата*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Солакова, С. (2009). *Проблеми на развитието и поведение в конфликтни ситуации*. СУ „Св. Климент Охридски“: магистърска дипломна работа.
- Узунова, П. (2009). *Проблеми на развитието при деца с разведени родители*. СУ „Св. Климент Охридски“: бакалавърска дипломна работа.
- Achenbach, T. & C. Edelbrock (1978). The classification of child psychopathology: A review and analysis of empirical efforts. *Psychological Bulletin*, 101, 213–232.
- Achenbach, T., L. Dumenci & L. Rescorla (2003). DSM-oriented and empirically based approaches to constructing scales from the same item pools. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 32, 328–340.
- American Psychiatric Association (1987). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (3rd. ed. rev.). Washington, DC: Author.
- American Psychiatric Association (1994). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th. ed.). Washington, DC: Author.
- Archer, J. & S. Coyne (2005). An integrated review of indirect, rela-

- tional, and social aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 9, 212-230.
- Bandura, A. (1990). Mechanisms of moral disengagement. In W. Reich (ed.), *Origins of terrorism: Psychologies, ideologies, theologies, states of mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 161-191)
- Bandura A. 1991. Social cognitive theory of moral thought and action. In: W. Kurtines & G. Gewirtz L (eds.): *Handbook of moral behavior and development: Theory, research and applications*, Vol. 1. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 71–129.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review* 1999, 3; 193-209.
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31, 101-119.
- Bandura, A. (2004). The role of selective moral disengagement in terrorism and counterterrorism. In F. Moghaddam & A. Marsella (eds.), *Understanding Terrorism: Psychological roots, consequences and interventions*. Washington, D.C.: American Psychological Association, 2004, 121-150.
- Bandura, A., C. Barbaranelli, G. Caprara & C. Pastorelli (1996). Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 364-374
- Bandura, A., G. Caprara, C. Barbaranelli, C. Pastorelli & C. Regalia (2001). Sociocognitive self-regulatory mechanisms governing transgressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 125-135.
- Barkley, R., G. Edwards & A. Robin (1999). *Defiant Teens: A clinician's manual for assessment and family intervention*. New York: Guilford Press.
- Baron, D. & D. Kenny (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical consideration. *Journal of Personality and Social psychology*, 51, 1173–1182.
- Batson, C. D. & A. Powell (2003). Altruism and prosocial behavior. In: *Handbook of Psychology*, Vol. 5, T. Millon, M. Lerner (eds.), *Personality and Social Psychology*. New York: Wiley.
- Batson, C. D. & K. Oleson (1991). Current status of empathy-altruism

- hypothesis. In M.S. Clark (ed.), *Prosocial behavior*. London: Sage, 62–85.
- Batson, C. D., N. Ahmad & E. Stocks (2004). Benefits and liabilities of empathy-induced altruism In: A. Miller (ed.), *The social psychology of good and evil*. New York: Guilford, 359–385.
- Baumrind, D. (1996). The discipline controversy revisited. *Family Relations*, 45, 405–414.
- Björkqvist, K. (1994). Sex differences in physical, verbal and indirect aggression: A review of recent research. *Sex Roles*, 30, 177–188.
- Björkqvist, K., K. Österman & A. Kaukiainen (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In K. Björkqvist & P. Niemela (eds.), *Of mice and women: Aspects of female aggression*. San Diego, CA: Academic Press, 51–64.
- Boardley, I. & M. Kavussanu (2007). Development and validation of the Moral Disengagement in Sport Scale. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 29, 608–628.
- Boardley, I. & Kavussanu, M. (2009). The influence of social variables and moral disengagement on prosocial and antisocial behaviours in field hockey and netball. *Journal of Sports Sciences*, 27, 843–854.
- Buss, A. & M. Perry (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Caprara, G. (1986). Indicators of aggression: The Dissipation-Rumination Scale. *Personality and Individual Differences*, 7, 763–769.
- Caprara, G., C. Barbaranelli, C. Pastorelli & M. Perugini (1994). Individual differences in the study of human aggression. *Aggressive Behavior*, 20, 291–303.
- Caprara, G., C. Barbaranelli, C. Pastorelli (2001). Prosocial behavior and aggression in childhood and pre-adolescence. In: A. Bohart & D. Stipek (eds.), *Constructive and destructive behavior: Implications for family, school, and society*. Washington, DC: APA
- Caprara, G., M. Paciello, M. Gerbino & C. Cugini (2007). Individual differences conducive to aggression and violence: Trajectories and correlates of irritability and hostile rumination through adolescence. *Aggressive Behavior*, 33, 359–374.
- Carlo, G., R. Fabes, D. Laible & K. Kupanoff (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior II: The role of social and con-

- textual influences. *The Journal of Early Adolescence*, 19, 133-147.
- Carlo, G., A. Hausmann, S. Christiansen & B. Randall (2003). Socio-cognitive and behavioral correlates of a measure of prosocial tendencies for adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 23, 107-134.
- Clark, L. & D. Watson (1991). Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, 316-336.
- Clark, A. & D. Watson (1995). Constructing validity: Basic issues in objective scale development. *Psychological Assessment*, 7, 309-319.
- Collins, K. & R. Bell (1997). Personality and aggression: The Dissipation-Rumination Scale. *Personality and Individual Differences*, 22, 751-755.
- Crick, N., J. Ostrov & Y. Kawabata (2007). Relational aggression and gender: An overview. In D. Flannery, A. Vazsonyi & I. Waldman (eds.), *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davis, M. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 1-19.
- Davis, M. (1983a). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.
- Davis, M. (1983b). The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach. *Journal of Personality*, 51, 167-184.
- Detert, J., L. Treviño & V. Sweitzer (2008). Moral disengagement in ethical decision making: A study of antecedents and outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 93, 374-391.
- Dovidio, J. & L. Penner (2003). Helping and altruism. In: Fletcher, G., M. Clark (eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Interpersonal Processes*. Oxford: Blackwell Publ., 162-195.
- Duncan, R. (1999). Peer and sibling aggression: An investigation of intra- and extra-familial bullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 14, pp. 871-886.
- Eisenberg, N., T. Spinrad & A. Sadovsky (2006). Empathy-related responding in children. In: M. Killen & J. Smetana (eds.), Mahwah,

- NJ: Lawrence Erlbaum. 517-549.
- Eisenberg, N. & A. Morris (2004). Moral cognitions and prosocial responding in adolescence. In: R. Lerner & L. Steinberg (eds.), *Handbook of adolescent psychology*. New York: Wiley, 155-188.
- Eisenberg, N., C. Valiente & C. Champion (2004). Empathy-related responding. Moral, social, and socialization correlates. In: A. Miller (ed.), *The social psychology of good and evil*. New York: Guilford, 386-415.
- Eisenberg, N. & A. Sadovsky (2003). Development of prosocial behavior. In C. Spielberger (ed.), *Encyclopedia of applied psychology. Vol. 1-3*, New York: Academic Press, 137-141.
- Eisenberg, N. (2000). Emotion, regulation and moral development. *Annual Review of Psychology*, 51, 665-697.
- Eisenberg, N., R. Fabes, B. Murphy, M. Karbon, P. Maszk, C. O'Boyle & K. Suh (1994). The relations of emotionality and regulation to dispositional and situational empathy-related responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 776-797.
- Eme, R. & L. Kavanaugh (1995). Sex differences in conduct disorder. *Journal of Clinical Child Psychology*, 24, 406-426.
- Fabes, R., G. Carlo, K. Kupanoff, D. Laible (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior I: The role of individual processes. *The Journal of Early Adolescence*, 19, 5-16.
- Frick, P., Y. Van Horn, B. Lahey, M. Christ, R. Loeber, E. Hart, L. Tannenbaum & K. Hanson (1993). Oppositional defiant disorder and conduct disorder: A meta-analytic review of factor analyses and cross-validation in a clinical sample. *Clinical Psychology Review*, 13, 319-340.
- Garnefski, N. & R. Diekstra (1997). "Comorbidity" of behavioral, emotional and cognitive problems in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 321-338.
- Gini, G. (2006). Social cognition and moral cognition in bullying: What's wrong? *Aggressive Behavior*, 32, 528-539.
- Gini, G., P. Albiero, B. Benelli & G. Altoe (2007). Does empathy predict adolescents' bullying and defending behavior? *Aggressive Behavior*, 33, 467-476.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 581-586.

- Goodman, R. (2001). Psychometric properties of the Strengths and difficulties Questionnaire (SDQ). *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 40, 1337-1345.
- Grusec, J., M. Davidov & L. Lundell (2002). Prosocial and helping behavior (pp. 457-474). In: P. Smith & C. Hart (eds.), *Blackwell handbook of childhood social development*. New York: Wiley-Blackwell.
- Guttmanova, K., J. Szanyi & P. Cali (2008). Internalizing and externalizing behavior problem scores: Cross-ethnic and longitudinal measurement invariance of the Behavior Problem Index. *Educational and Psychological Measurement*, 68, 676-694.
- Henry, C. & D. Sager (1996). Adolescents' perception of family system characteristics, parent-adolescent dyadic behaviors, adolescent qualities, and adolescent empathy. *Family Relations*, 45, 283-292.
- Hoffman, M. (2000). *Empathy and moral development. Implications for caring and justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffman, M. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. In C. E. Izard, J. Kagan, & R. B. Zajonc (eds.), *Emotion, cognition, and behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 103-131.
- Hogan, R. (1969). Development of an Empathy Scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 33, 307-316.
- Jackson, C., L. Hendriksen & V. Foshee (1998). The authoritative parenting index: Predicting health risk behavior among children and adolescents. *Health Education and Behavior*, 25, 319-337.
- Jessor R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health Care*, 12, 597-605.
- Jessor, R., & Jessor, S. L. (1977). *Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of youth*. New York: Academic Press.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom (1993a). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom (1993b). *PRELIS 2: User's Reference Guide*. Chicago: Scientific Software International.
- Jöreskog, K. (2003). Factor analysis by MINRES. <http://www.ssicentral.com/>.

- Jöreskog, K., D. Sörbom, S. du Toit, M. du Toit (2001). *LISREL 8: New statistical features*. Chicago: Scientific Software International.
- Kann, T. & F. Hanna (2000). Disruptive behavior disorders in children and adolescents: How do girls differ from boys? *Journal of Counseling and Development*, 73, 267-274.
- Kiriakidis, S. (2008). Moral disengagement: Relation to delinquency and independence from indices of social dysfunction. *International Journal of Offender Therapy & Comparative Criminology*, 52, 571-583.
- Kline, R. B. (1998). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York Guilford Press.
- Krüger, R., B. Hicks & M. McGue (2001). Altruism and antisocial behavior: Independent tendencies, unique personality correlates, distinct etiologies. *Psychological Science*, 12, pp. 397-402.
- LaGreca, A. & W. Stone (1993). Social Anxiety Scale for Children – Revised: Factor structure and concurrent validity. *Journal of Clinical Child Psychology*, 22, 17-27.
- Lagerspetz, K., K. Björkqvist, & T. Peltonen (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11–12 years old children. *Aggressive Behavior*, 14, 403-414.
- Lindeman, M., T. Harakka, & L. Keltinkangas-Jarvinen (1997). Age and sex differences in adolescents reactions to conflict situations: Aggression, prosociality, and withdrawal. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 339-351.
- Litvack-Miller, W., D. McDougall, & D. Romney (1997). The structure of empathy during middle childhood and its relationship to prosocial behavior. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123, 303-324.
- Marzocchi, G. et al. (2004). The use of the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) in Southern European countries. *European Child & Adolescent Psychiatry* [Suppl. 2], 13, 40–46.
- Mayberry, M. & D. Espelage (2007). Associations among empathy, social competence & reactive/proactive aggression subtypes. *Journal of Youth and Adolescence*, 36, 787–798.
- McAlister, A. (2001). Moral disengagement: Measurement and modification. *Journal of Peace Research*, 38, 87-99.
- McAlister, A., A. Bandura & S. Owen (2006). Mechanisms of moral disengagement in support of military force: The impact of Sept.

11. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25, 141-165.
- McCullough, M., C. Bellah, S. Kilpatrick & J. Johnson (2001). Vengefulness: Relationships, well-being and the Big Five. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 601-610.
- Mehrabian, A., & N. Epstein (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40, pp. 525-543.
- Menesini, E., V. Sanchez, A. Fonzi, R. Ortega, A. Costabile & G. Lo Feudo (2003). Moral emotions and bullying: A cross-national comparison of differences between bullies, victims and outsiders. *Aggressive Behavior*, 29, 515-530.
- Miller, P. & N. Eisenberg (1988). The relation of empathy to aggressive and externalizing/antisocial behavior. *Psychological Bulletin*, 103, 324-344.
- Moore, C. (2008). Moral disengagement in processes of organizational corruption. *Journal of Business Ethics*, 80, 129-139.
- Mulford, C. (2004). *Restorative justice and the development of empathy, remorse and moral disengagement in adolescent offenders*. Ph.D. Dissertation. University of Virginia, Department of Psychology.
- Myers, D. (1987). *Social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Obel, C. et al. (2004). The Strengths and Difficulties Questionnaire in Nordic countries. *European Child & Adolescent Psychiatry* [Suppl. 2], 13, 32-39.
- Oceja, L., B. Lopez-Perez, T. Ambrona & I. Fernandez (2009). Measuring general disposition to feeling empathy and distress. *Psicothema*, 21, 171-176.
- Osofsky, M., A. Bandura & P. Zimbardo (2005). The role of moral disengagement in the execution process. *Law and Human Behavior*, 29, 371-393.
- Österman, K., K. Björkqvist, K. Lagerspetz, A. Kaukiainen, S. Landa, A. Fraczek & G. Caprara (1998). Cross-cultural evidence of female indirect aggression. *Aggressive Behavior* 24, 1-8.
- Paciello, M., R. Fida, C. Tramontano, C. Lupinetti & G. Caprara (2008). Stability and change of moral disengagement and its impact on aggression and violence in late adolescence. *Child Development*, 79, 1288-1309.
- Persson, G. (2005). Developmental perspectives on prosocial and aggressive motives in preschoolers' peer interactions. *International Journal of Behavioral Development*, 29, 80-91.

- Pine, D., E. Cohen, J. Brook & P. Cohen (2000). Social phobia and the persistence of conduct problems. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 657-665.
- Pulos, S., J. Elison & R. Lennon (2004). The hierarchical structure of the Interpersonal Reactivity Index. *Social Behavior and Personality*, 32, 355-360.
- Radloff, L. (1977). The CES-D scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1, pp. 385-401.
- Rescorla, L. et al. (2007a). Behavioral and emotional problems reported by parents of children ages 6 to 16 in 31 societies. *Journal of Emotional & Behavioral Disorders*, 15, 130-142.
- Rescorla, L. et al. (2007b). Consistency of teacher-reported problems for students in 21 countries. *School Psychology Review*, 36, 91-110.
- Reynolds, C. & B Richmond (1978). What I Think and Feel: A revised measure of children's manifest anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 6, 271-280.
- Reynolds, C. & R. Kamphaus (1992). *BASC: Behavior assessment system for children. Manual*. Circle Pines: American Guidance Service.
- Rigby, K. (1997). *Bullying in school and what to do about it*. London: Jessica Kingsley.
- Rigby, K. & P. Slee (1991). Bullying among Australian school children: Reported behavior and attitudes towards victims. *Journal of Social Psychology*, 131, pp. 615-627.
- Roberts, R. E., P. M. Lewinsohn, & J. R. Seeley (1991). Screening for adolescent depression: A comparison of depression scales. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 30, pp. 58-66.
- Salmivalli, C., K. Lagerspetz, K. Björkqvist, K. Österman, & A. Kaukiainen (1996). Bullying as a group process: Participants roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.
- Sattler, J. (2001). *Assessment of children. Cognitive applications*. San Diego: Sattler.
- Sattler, J. (2002). *Assessment of children. Behavioral and clinical applications*. San Diego: Sattler.
- Schumacker R. & R. Lomax (2004). *A beginner's guide to structural*

- equation modeling*. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum.
- Schwartz, D. (2000). Subtypes of victim and aggressors in children's peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 181-192.
- Segerstrom, S., J. Tsao, L. Alden, & M. Craske (2000). Worry and rumination: Repetitive thought as concomitant and predictor of negative mood. *Cognitive Therapy and Research*, 24, 671-688.
- SPSS Base 14.0 User's Guide (2005). Chicago: SPSS Inc.
- Staub, E. (2003). *The psychology of good and evil. Why children, adults, and groups help and harm others*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sukhodolsky, D., A. Golub & E. Cromwell (2001). Development and validation of the anger rumination scale. *Personality and Individual Differences*, 31, 689-700.
- Tremblay, R., F. Vitaro, C. Gagnon, C. Piche, & N. Royer (1992). A Prosocial Scale for the Preschool Behavior Questionnaire: Concurrent and predictive correlates. *International Journal of Behavioral Development*, 15, 227-245.
- Trommsdorff, G., W. Friedlmeier & B. Mayer (1999). Motivational conflict and prosocial behaviour of kindergarten children. *International Journal of Behavioral Development*, 23, 413-429.
- Trommsdorff, G., W. Friedlmeier & B. Mayer (2007). Sympathy, distress, and prosocial behavior of preschool children in four cultures. *International Journal of Behavioral Development*, 31, 284-293.
- Underwood, B., & Moore, B. (1982). Perspective-taking and altruism. *Psychological Bulletin*, 91, 143-173.
- Vaillancourt, T. (2005). Indirect aggression among humans: Social construct or evolutionary adaptation? In R. Tremblay, W. Hartup, J. Archer (eds.), *Developmental origins of aggression*. New York: Guilford.
- Veenstra, R., S. Lindenberg, A. Oldehinkel, A. De Winter, F. Verhulst & J. Ormel (2008). Prosocial and antisocial behavior in preadolescence: Teachers' and parents' perceptions of the behavior of girls and boys. *International Journal of Behavioral Development*, 32, 243-251.
- Vollum, S., J. Buffington-Vollum & D. Longmire (2004). Moral disengagement and attitudes about violence toward animals. *Society & Animals*, 12, 209-235.
- White, J., A. Bandura & L. Bero (2009). Moral disengagement in the

- corporate world. *Accountability in Research*, 16, 41-74.
- Wilkinson, D. & P. Carr (2008). Violent youths responses to high levels of exposure to community violence: What violent events reveal about youth violence. *Journal of Community Psychology*, 36, 1026–1051.
- Wörner, W. et al. (2004). The Strengths and Difficulties Questionnaire overseas: Evaluations and applications of the SDQ beyond Europe. *European Child & Adolescent Psychiatry* [Suppl. 2], 13, 47–54.
- Woolley, K. (1997). How variables uncorrelated with the dependent variable can actually make excellent predictors: The important suppressor variable case. Paper presented at the annual meeting of the Southwest Educational Research Association, Austin, TX (http://www.eric.ed.gov/RICDocs/data/ericdocs2sql/content_storage_01/0000019b/80/16/8c/79.pdf).
- Wyatt, J. & G. Carlo (2002). What will my parents think? Relations among adolescents' expected parental reactions, prosocial moral reasoning, and prosocial and antisocial behaviors. *Journal of Adolescent Research*, 17, 646-666.

Приложение А.

Нормативни таблици

Скала за предъвкване на негативния опит

Таблица А.1. Преобразуване на суровия бал по общия показател за предъвкване на негативния опит в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Суров бал	Т- оценки	Кумул. %	Суров бал	Т-оценки	Кумул. %
16	25	0,2	53–54	51	57,0
18–19	27	0,5	55	52	58,9
20	28	0,8	56–57	53	64,9
21–22	29	1,3	58	54	66,6
23	30	1,8	59–60	55	70,1
24	31	2,6	61	56	72,4
25–26	32	3,6	62–63	57	76,8
27	33	4,1	64	58	77,9
28–29	34	4,5	65–66	59	82,5
30	35	5,8	67	60	83,1
31–32	36	8,6	68–69	61	87,3
33	37	10,2	70	62	88,8
34–35	38	12,2	71–72	63	91,6
36	39	14,1	73	64	91,7
37–38	40	18,5	74–75	65	93,2
39	41	20,5	76	66	94,3
40–41	42	26,1	77	67	95,0
42	43	27,6	78–79	68	96,3
43–44	44	32,0	80	69	96,6
45	45	36,0	81–82	70	97,2
46–47	46	40,7	83	71	98,2
48	47	42,9	84–85	72	99,4
49	48	45,9	87	74	99,5
50–51	49	50,2	89	75	99,8
52	50	51,5	90	76	100,0

Таблица А.2. Преобразуване на суровия бал по Обидчивост, Злопамятност и Отмъстителност в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- ров бал	Обидчивост – общо		Обидчивост – момчета		Обидчивост – момичета		Злопамят- ност – общо		Отмъстител- ност – общо		Су- ров бал
	Т- оце нки	Ку- мул. %	Т- оце нки	Ку- мул. %	Т- оце нки	Ку- мул. %	Т- оце нки	Ку- мул. %	Т- оце нки	Ку- мул. %	
5	34	5,0	35	7,9	32	2,9	25	0,6	–	–	5
6	35	8,1	37	11,0	33	4,9	27	1,1	31	2,4	6
7	37	11,7	39	14,8	35	8,4	28	1,9	33	3,6	7
8	38	15,9	40	20,3	37	11,9	30	2,8	34	5,8	8
9	40	22,1	42	29,7	38	15,8	32	3,9	36	8,3	9
10	42	26,5	44	34,8	40	19,9	34	6,2	37	12,3	10
11	43	31,5	45	39,7	42	25,1	36	9,4	39	16,4	11
12	45	37,8	47	45,5	43	31,4	38	13,0	40	20,5	12
13	47	43,7	49	53,4	45	35,3	39	16,9	42	25,5	13
14	48	48,2	50	56,2	47	42,7	41	21,6	43	31,5	14
15	50	54,9	52	63,1	48	49,5	43	27,3	45	35,7	15
16	52	59,3	54	67,6	50	54,2	45	35,4	47	41,4	16
17	53	64,8	55	71,7	52	60,8	47	40,9	48	45,9	17
18	55	68,7	57	76,2	53	64,7	48	49,2	50	52,9	18
19	56	75,0	59	82,1	55	71,7	50	55,7	51	59,6	19
20	58	79,7	60	84,8	57	77,0	52	62,3	53	65,1	20
21	60	84,1	62	87,2	59	83,0	54	67,9	54	70,8	21
22	61	86,5	64	89,7	60	85,4	56	73,4	56	76,0	22
23	63	89,6	65	92,8	62	87,9	58	77,6	57	80,5	23
24	65	93,2	67	95,5	64	91,8	59	81,5	59	83,1	24
25	66	95,0	69	96,9	65	93,6	61	87,0	60	85,2	25
26	68	96,3	70	97,9	67	95,1	63	90,7	62	88,8	26
27	70	97,6	72	98,6	69	96,7	65	93,5	63	90,3	27
28	71	98,7	74	99,3	70	98,2	67	95,6	65	91,9	28
29	73	99,2	75	99,7	72	99,0	68	97,6	66	93,8	29
30	74	100,0	77	100,0	74	100,0	70	100,0	68	95,6	30
31	–	–	–	–	–	–	–	–	69	96,8	31
32	–	–	–	–	–	–	–	–	71	97,6	32
33	–	–	–	–	–	–	–	–	73	98,2	33
34	–	–	–	–	–	–	–	–	74	99,4	34
35	–	–	–	–	–	–	–	–	76	99,5	35
36	–	–	–	–	–	–	–	–	77	100,0	36

Приложение Б.

Нормативни таблици

Въпросник за поведение в проблемни социални ситуации

Таблица Б.1. Преобразуване на суровия бал по Агресия, Просоциално поведение и Отдръпване в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- ров бал	Агресия 4.–6. клас		Агресия 7.–8. клас		Просоциално поведение 4.–6. клас		Просоциално поведение 7.–8. клас		Отдръпване 4.–8. клас		Су- ров бал
	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	
7	–	–	–	–	–	–	–	–	25	1,7	7
8	–	–	–	–	–	–	–	–	27	1,9	8
9	40	18,5	37	7,8	8	0,2	22	0,4	29	2,7	9
10	41	25,4	39	12,7	–	–	–	–	31	3,4	10
11	42	33,2	40	19,8	–	–	–	–	32	5,3	11
12	44	38,4	42	23,7	–	–	26	0,7	34	7,6	12
13	45	44,7	43	31,8	15	0,6	28	1,8	36	9,9	13
14	47	50,1	44	36,7	–	–	29	2,5	38	13,5	14
15	48	55,5	46	42,4	–	–	31	2,8	39	17,4	15
16	50	60,6	47	49,8	–	–	32	3,9	41	21,1	16
17	51	66,6	48	56,9	21	1,2	33	6,0	43	25,7	17
18	53	69,0	50	62,2	–	–	35	8,8	45	31,7	18
19	54	72,4	51	65,7	24	1,6	36	11,0	46	37,8	19
20	55	75,0	53	67,1	26	2,4	37	14,5	48	45,4	20
21	57	77,9	54	71,4	28	3,2	39	17,3	50	54,1	21
22	58	81,5	55	75,6	29	4,6	40	19,1	52	60,6	22
23	60	84,3	57	79,5	31	5,6	41	21,6	54	66,3	23
24	61	85,7	58	81,6	33	7,6	43	25,4	55	72,1	24
25	63	88,5	60	85,5	34	8,7	44	29,0	57	77,9	25
26	64	90,5	61	86,9	36	10,9	45	32,5	59	82,3	26
27	65	91,8	62	87,6	37	12,7	47	37,1	61	86,9	27
28	67	93,2	64	89,4	39	14,9	48	43,1	62	91,3	28
29	68	94,4	65	91,2	41	17,5	49	50,5	64	93,1	29
30	70	94,8	66	92,2	42	20,9	51	56,2	66	94,7	30
31	71	95,6	68	93,6	44	23,9	52	60,4	68	97,5	31
32	73	96,6	69	94,7	46	29,8	53	64,0	69	98,5	32
33	74	97,4	71	95,4	47	36,2	55	68,6	71	99,4	33
34	76	97,8	72	96,8	49	42,5	56	70,7	73	99,5	34
35	77	98,4	73	97,9	51	51,9	57	75,6	75	100,0	35

Таблица Б.1. Преобразуване на суровия бал по Агресия, Просоциално поведение и Отдръпване в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти (продължение)

Су- ров бал	Агресия 4.–6. клас		Агресия 7.–8. клас		Просоциално поведение 4.–6. клас		Просоциално поведение 7.–8. клас		Отдръпване 4.–8. клас		Су- ров бал
	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	
37	80	99,4	78	98,6	54	68,0	60	84,5	–	–	37
38					55	73,0	61	88,0	–	–	38
39	83	99,8	79	99,3	57	78,3	63	91,5	–	–	39
40	84	100,0	80	99,6	59	83,3	64	93,6	–	–	40
41	–	–	82	100,0	60	88,3	66	96,8	–	–	41
42	–	–	–	–	62	91,3	67	98,2	–	–	42
43	–	–	–	–	64	93,6	–	–	–	–	43
44	–	–	–	–	65	95,6	70	98,9	–	–	44
45	–	–	–	–	67	100,0	71	100,0	–	–	45

Приложение В.

Нормативни таблици

Скала за екстернализирани проблеми

Таблица В.1. Преобразуване на суровия бал по общия показател за Екстернализирани проблеми в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – ОБЩО

Суров бал	Т-оценки	Кумул. %	Суров бал	Т-оценки	Кумул. %
0–1	35	1,3	44–45	62	88,3
2–3	36	2,8	46	63	89,2
4	37	4,9	47–48	64	90,4
5–6	38	8,6	49–50	65	91,6
7–8	39	12,7	51	66	92,3
9	40	15,8	52–53	67	93,5
10–11	41	20,5	54	68	94,0
12	42	23,6	55–56	69	94,9
13–14	43	29,6	57–58	70	95,9
15–16	44	35,5	59	71	96,3
17	45	39,0	60–61	72	96,8
18–19	46	44,8	62	73	97,1
20	47	46,7	63–64	74	97,6
21–22	48	52,7	65–66	75	98,2
23–24	49	57,0	67	76	98,3
25	50	59,0	68–69	77	98,9
26–27	51	63,7	70–71	78	99,0
28–29	52	67,3	72	79	99,3
30	53	69,3	75	81	99,4
31–32	54	72,5	77	82	99,4
33	55	74,2	78	83	99,5
34–35	56	77,1	82	85	99,6
36–37	57	80,1	83	86	99,7
38	58	81,0	94	93	99,8
39–40	59	84,0	96	94	99,9
41	60	84,7	100	96	99,9
42–43	61	87,0	104	99	100,0

Таблица В.2. Преобразуване на суровия бал по общия показател за Екстернализирани проблеми в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – МОМЧЕТА

Суров бал	Т-оценки	Кумул.%	Суров бал	Т-оценки	Кумул.%
0-1	35	2,0	42-43	59	83,4
2-3	36	3,8	44	60	84,6
4	37	5,3	45-46	61	86,1
5-6	38	8,6	47-48	62	88,1
7-8	39	12,5	49-50	63	89,5
9-10	40	17,1	51	64	89,9
11	41	19,2	52-53	65	91,4
12-13	42	24,3	54-55	66	92,4
14-15	43	30,8	56-57	67	94,0
16-17	44	36,1	58	68	94,1
18	45	38,5	59-60	69	95,2
19-20	46	42,6	61-62	70	95,8
21-22	47	48,0	63-64	71	96,5
23-24	48	52,1	65	72	96,9
25	49	54,4	66	73	97,5
26-27	50	59,0	68-69	74	98,2
28-29	51	62,9	70	75	98,3
30-31	52	66,0	72	76	98,7
32	53	68,3	75	78	98,9
33-34	54	72,3	77-78	79	99,2
35-36	55	75,0	82-83	82	99,6
37-38	56	77,7	94	89	99,7
39	57	79,6	96	90	99,9
40-41	58	81,3	104	94	100,0

Таблица В.3. Преобразуване на суровия бал по общия показател за Екстернализирани проблеми в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – МОМИЧЕТА

Суров бал	Т-оценки	Кумул.%	Суров бал	Т-оценки	Кумул.%
0	34	0,3	39	61	86,6
1–2	35	1,0	40–41	62	88,7
3	36	2,1	42	63	90,0
4–5	37	6,0	43	64	90,9
6	38	9,1	44–45	65	91,8
7	39	11,4	46	66	92,6
8–9	40	16,8	47–48	67	93,2
10	41	19,8	49	68	93,6
11–12	42	24,7	50–51	69	94,8
13	43	28,5	52	70	95,4
14–15	44	35,0	53–54	71	96,3
16	45	38,0	55	72	96,6
17	46	41,9	56	73	96,9
18–19	47	49,0	57–58	74	97,8
20	48	51,5	59	75	98,0
21–22	49	57,4	60–61	76	98,3
23	50	60,0	62	77	98,5
24–25	51	63,7	63–64	78	98,9
26	52	65,9	65	79	99,0
27–28	53	70,5	66	80	99,2
29	54	72,4	67–68	81	99,5
30	55	74,2	69	82	99,6
31–32	56	77,6	71	83	99,7
33	57	78,7	72	84	99,8
34–35	58	81,4	85	93	99,9
36	59	82,9	100	103	100,0
37–38	60	85,4			

Таблица В.4. Преобразуване на суровия бал по Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Суров бал	Слаб самоконтрол		Нарушаване на нормите						Суров бал
	ОБЩО		ОБЩО		МОМЧЕТА		МОМИЧЕТА		Суров бал
Суров бал	Т-оценки	Кумул. %	Т-оценки	Кумул. %	Т-оценки	Кумул. %	Т-оценки	Кумул. %	Суров бал
0	34	1,5	38	3,2	38	2,8	38	3,1	0
1	35	2,4	39	9,2	39	9,1	39	9,0	1
2	36	5,0	41	14,8	40	12,9	41	16,3	2
3	37	7,8	42	22,1	41	19,5	42	24,1	3
4	38	10,9	43	29,2	42	26,1	43	31,6	4
5	39	15,4	44	35,1	43	29,9	45	39,4	5
6	40	19,0	45	41,4	44	35,1	46	46,6	6
7	41	23,2	46	47,1	45	40,0	47	52,6	7
8	42	27,8	47	52,8	46	46,2	49	58,3	8
9	44	32,9	49	57,3	47	50,3	50	63,4	9
10	45	37,0	50	62,1	48	55,3	52	68,4	10
11	46	42,7	51	66,5	49	61,0	53	72,3	11
12	47	47,7	52	70,9	50	64,7	54	77,0	12
13	48	52,3	53	73,8	51	68,1	56	79,8	13
14	49	55,7	54	76,5	52	70,9	57	82,5	14
15	50	59,3	55	79,4	53	73,3	58	85,8	15
16	51	62,9	57	81,3	54	75,6	60	87,6	16
17	53	66,8	58	83,5	56	78,4	61	89,1	17
18	54	68,7	59	85,4	57	80,5	63	90,6	18
19	55	71,1	60	86,9	58	82,6	64	91,6	19
20	56	73,7	61	88,3	59	84,1	65	92,6	20
21	57	76,5	62	89,6	60	85,8	67	93,6	21
22	58	79,2	63	90,8	61	87,6	68	94,3	22
23	59	82,1	65	91,4	62	88,2	69	94,8	23
24	60	84,7	66	92,6	63	89,7	71	95,5	24
25	61	86,3	67	93,8	64	91,6	72	95,9	25
26	63	88,1	68	94,6	65	92,6	73	96,6	26
27	64	89,7	69	95,2	66	93,5	75	97,0	27
28	65	91,1	70	95,9	67	94,2	76	97,7	28

Таблица В.4. Преобразуване на суровия бал по Слаб самоконтрол и Нарушаване на нормите в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти (продължение)

Суров бал	Слаб самоконтрол		Нарушаване на нормите						Суров бал
	ОБЩО		ОБЩО		МОМЧЕТА		МОМИЧЕТА		
	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	Т- оцен- ки	Ку- мул. %	
29	66	92,5	71	96,3	68	94,5	78	98,2	29
30	67	93,3	73	96,6	69	95,1	79	98,3	30
31	68	94,1	74	96,8	70	95,2	80	98,5	31
32	69	95,2	75	97,2	71	95,5	82	98,9	32
33	70	96,3	76	97,6	72	96,1	83	99,1	33
34	71	97,1	77	97,9	73	96,5	84	99,2	34
35	73	97,8	78	98,2	74	96,9	86	99,4	35
36	74	98,6	79	98,3	75	97,2	—	—	36
37	75	98,9	81	98,6	76	97,5	89	99,6	37
38	76	99,6	82	99,0	77	98,2	90	99,7	38
40	78	100,0	—	—	—	—	—	—	40
41	—	—	—	99,2	80	98,6	—	—	41
42	—	—	—	99,3	81	98,7	—	—	42
43	—	—	—	99,4	82	98,9	97	99,8	43
44	—	—	—	99,5	83	99,2	—	э	44
46	—	—	91	99,6	85	99,3	—	—	46
47	—	—	—	—	—	—	102	99,9	47
51	—	—	97	99,6	90	99,4	—	—	51
52	—	—	98	99,7	91	99,6	—	—	52
57	—	—	103	99,8	97	99,7	—	—	57
58	—	—	105	99,9	98	99,9	—	—	58
60	—	—	107	99,9	—	—	120	—	60
64	—	—	111	100,0	104	100,0	—	—	64

Приложение Г.

Нормативни таблици

Скала за емпатия

Таблица Г.1. Преобразуване на суровия бал по Емпатийна загриженост и Приемане на перспектива в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- ров бал	ЕМПАТИЙНА ЗАГРИЖЕНОСТТ						ПРИЕМАНЕ НА ПЕРСПЕКТИВА						Су- ров бал
	Общо		Момчета		Момичета		Общо		Момчета		Момичета		
	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %С	Т- оц.	Ку- мул. %	
7	13	0,1	16	0,2	—	—	19	0,2	20	0,3	15	0,1	7
8	—	—	—	—	—	—	21	0,3	22	0,5	—	—	8
9	17	0,2	20	0,3	9	0,1	23	0,7	24	1,1	19	0,2	9
10	19	0,3	22	0,6	—	—	25	1,3	26	1,9	21	0,5	10
11	21	0,7	24	1,3	13	0,2	27	1,8	28	2,7	23	0,7	11
12	23	1,0	26	1,6	16	0,5	29	2,6	30	4,2	25	0,9	12
13	25	1,8	28	2,2	18	1,1	30	3,5	32	5,4	27	1,4	13
14	27	2,4	30	3,2	20	1,5	32	6,1	34	8,8	29	3,0	14
15	29	3,4	32	5,0	22	1,6	34	7,7	36	10,4	31	4,5	15
16	31	4,4	34	6,6	24	2,0	36	9,6	38	12,6	33	6,6	16
17	33	6,9	36	10,2	27	3,1	38	13,6	40	16,2	35	10,3	17
18	35	8,9	38	13,6	29	3,6	40	17,5	42	21,6	37	12,8	18
19	37	12,5	40	19,2	31	5,3	42	23,4	44	28,8	39	16,8	19
20	39	15,6	42	23,2	33	7,3	44	29,0	46	35,4	41	21,2	20
21	41	20,6	44	30,1	36	10,1	46	35,6	48	42,9	43	27,1	21
22	43	24,6	46	35,8	38	12,1	48	44,2	50	52,6	45	33,8	22
23	45	33,0	48	47,4	40	17,4	50	53,4	52	61,8	47	42,5	23
24	47	40,2	50	56,6	42	22,6	52	59,4	54	67,5	49	49,5	24
25	49	46,2	52	63,5	44	27,6	53	66,4	56	75,0	51	56,8	25
26	51	53,4	54	70,1	47	36,5	55	73,2	58	81,6	53	64,7	26
27	53	62,3	56	77,3	49	46,7	57	78,8	60	86,4	55	71,7	27
28	55	69,4	58	81,4	51	56,6	59	84,0	62	90,2	57	77,8	28
29	57	74,6	60	84,5	53	64,4	61	88,3	64	93,3	59	83,3	29
30	59	81,8	62	90,7	56	72,9	63	92,1	66	95,5	61	89,1	30
31	61	87,3	64	93,4	58	81,3	65	94,9	68	97,1	63	93,1	31
32	62	91,7	66	95,5	60	88,0	67	96,4	69	97,4	65	96,0	32
33	64	95,0	68	97,9	62	92,4	69	98,2	71	99,0	67	97,6	33
34	66	97,8	70	99,2	64	96,7	71	99,4	73	99,5	69	99,3	34
35	68	100,0	72	100,0	67	100,0	73	100,0	75	100,0	71	100,0	35

Таблица Г.2. Преобразуване на суровия бал по Фантазиране и Личен дистрес в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти

Су- ров бал	ФАНТАЗИРАНЕ						ЛИЧЕН ДИСТРЕС						Су- ров бал
	Общо		Момчета		Момичета		Общо		Момчета		Момичета		
	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	Т- оц.	Ку- мул. %	
6	—	—	—	—	—	—	32	3,4	33	4,0	31	3,0	6
7	—	—	—	—	—	—	34	6,8	36	8,8	33	5,1	7
8	—	—	—	—	—	—	36	11,4	38	14,1	35	8,9	8
9	22	0,1	25	0,2	—	—	39	16,4	40	19,7	37	12,9	9
10	24	0,3	26	0,6	—	—	41	22,6	42	27,2	39	17,3	10
11	25	0,6	28	1,3	—	—	43	29,3	44	36,3	41	21,5	11
12	27	1,4	30	2,6	19	0,1	45	36,3	46	42,7	43	28,1	12
13	28	2,2	31	4,0	21	0,3	47	43,5	48	49,3	45	35,6	13
14	30	2,7	33	4,8	23	0,5	49	52,0	50	57,1	47	44,2	14
15	31	3,4	34	6,1	24	0,7	51	58,3	52	63,7	49	51,1	15
16	33	5,4	36	9,4	26	1,4	53	65,9	54	70,1	51	58,9	16
17	34	7,4	37	13,1	28	2,4	55	72,2	57	76,8	53	65,7	17
18	36	9,4	39	15,7	29	3,5	57	79,1	59	82,7	55	72,9	18
19	37	12,1	41	20,2	31	4,3	59	84,6	61	87,5	57	79,7	19
20	39	16,4	42	27,2	33	5,9	61	88,2	63	91,2	59	83,5	20
21	40	19,7	44	31,4	34	8,4	63	91,0	65	93,4	61	87,6	21
22	42	23,4	45	36,8	36	10,4	65	94,1	67	95,7	63	91,6	22
23	43	28,0	47	42,4	38	13,7	68	96,3	69	97,1	65	94,6	23
24	45	33,0	49	48,0	39	17,5	70	97,3	71	97,9	67	96,1	24
25	46	38,7	50	54,1	41	22,7	72	98,2	73	98,7	69	97,7	25
26	48	44,6	52	60,2	43	28,1	74	99,0	75	99,0	71	98,8	26
27	49	48,8	53	65,1	44	31,8	76	99,5	78	99,4	73	99,5	27
28	51	54,2	55	71,0	46	36,3	78	99,9	80	100,0	76	99,8	28
29	52	59,0	57	75,5	48	41,0	—	—	—	—	—	—	29
30	54	63,3	58	80,3	49	45,5	82	100,0	—	—	80	100,0	30
31	55	68,2	60	82,9	51	53,0	—	—	—	—	—	—	31
32	57	72,4	61	86,7	53	58,0	—	—	—	—	—	—	32
33	58	78,3	63	90,7	54	65,2	—	—	—	—	—	—	33
34	60	82,6	65	94,6	56	70,6	—	—	—	—	—	—	34
35	61	86,6	66	96,2	58	76,4	—	—	—	—	—	—	35
36	63	89,5	68	96,6	59	81,7	—	—	—	—	—	—	36
37	64	93,7	69	98,2	61	88,4	—	—	—	—	—	—	37
38	65	95,8	71	98,7	63	92,6	—	—	—	—	—	—	38
39	67	97,7	73	99,7	64	96,0	—	—	—	—	—	—	39
40	68	100,0	74	100,0	66	100,0	—	—	—	—	—	—	40

Приложение Д.

Нормативни таблици

Скала за морална неангажираност

Таблица Д.1. Преобразуване на суровия бал по Морална неангажираност в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – 6.-8. клас

ОБЩО			МОМЧЕТА			МОМИЧЕТА		
Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %
36	24	0,3	50	27	0,7	36	25	0,5
43	27	0,7	57	31	1,3	43	29	1,1
47	29	1,0	63	33	2,6	47-48	31	2,1
48	30	1,4	64-65	34	3,9	51-52	33	4,3
50-51	31	2,7	66	35	4,6	53	34	5,3
52/53	32	3,7	68-69	36	7,2	55-56	35	8,6
55	33	4,4	72-73	38	11,1	57	36	9,6
56/57	34	6,4	74-75	39	15,7	58	37	10,2
60	35	6,8	76-77	40	17,6	60-61	38	12,3
61-2	36	7,5	78-79	41	22,2	62-63	39	15,0
63-64	37	9,8	80-81	42	24,8	64-65	40	18,2
65-66	38	12,2	82-83	43	27,5	66-67	41	20,9
67-68	39	15,3	84-85	44	32,7	68	42	24,1
69-70	40	16,6	86-87	45	34,6	70-71	43	25,7
72	41	19,0	88-89	46	39,2	72-73	44	31,0
73-74	42	22,7	90-91	47	45,8	74-75	45	34,2
75-77	43	27,5	93	48	47,1	76-77	46	38,5
78-79	44	30,5	94-96	49	51,6	78-79	47	41,2
80-81	45	34,2	97-98	50	55,6	80-81	48	46,5
82-83	46	35,9	99-100	51	60,1	82-83	49	47,6
84-85	47	41,0	101-102	52	62,7	84-85	50	51,9
86-87	48	43,4	103-104	53	65,4	86-87	51	55,1
88-89	49	48,5	105-106	54	68,0	88-89	52	59,4
90-92	50	54,6	107-108	55	70,6	90-91	53	63,1
93-94	51	59,0	109-110	56	73,9	92-93	54	66,8
95-96	52	63,1	111-112	57	76,5	94-95	55	71,7
97-98	53	65,8	113-114	58	79,7	96-97	56	77,0
90-100	54	69,8	115-116	59	83,0	99	57	78,6
101-102	55	72,5	117	60	85,6	100-101	58	80,2

Таблица Д.1. Преобразуване на суровия бал по Морална неангажираност в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – 6.–8. клас (продължение)

ОБЩО			МОМЧЕТА			МОМИЧЕТА		
Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %
103–104	56	75,6	119–120	61	88,2	102–103	59	84,0
105–106	57	77,3	121	62	89,5	104	60	85,0
107–109	58	79,7	123/124	63	91,5	106–107	61	87,7
110–111	59	82,7	125–127	64	92,8	110–111	63	90,4
112–113	60	84,4	128	65	94,1	112	64	91,4
114–115	61	87,8	131	66	95,4	114–115	65	94,1
116–117	62	90,5	133	67	96,7	117	66	95,2
118–119	63	91,9	141	71	97,4	118	67	95,7
120–121	64	93,6	152	77	98,0	121	69	96,8
123	65	94,2	155	78	98,7	123/124	70	98,4
124–125	66	95,3	159–160	80	100,0	129	73	98,9
127–128	67	96,3				136	76	99,5
131	69	96,9				143	80	100,0
133	70	97,6						
136	71	98,0						
141	73	98,3						
143	74	98,6						
152	79	99,0						
155	80	99,3						
159–160	82	100,0						

Таблица Д.2. Преобразуване на суровия бал по Морална неангажираност в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – 9.–11. клас

ОБЩО			МОМЧЕТА			МОМИЧЕТА		
Суров бал	Т-оценки	Ку-мул.%	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул.%	Суров бал	Т-оценки	Ку-мул.%
45	29	0,4	53	30	0,8	45	31	0,9
46	30	0,7	56	31	1,6	46	32	1,4
48–49	31	1,5	57–58	32	3,2	48	33	1,9
50	32	2,2	60–61	34	4,8	49–50	34	3,7
53–54	34	3,7	64	36	6,4	51	35	4,7
55–56	35	5,2	66–67	37	11,2	53–54	36	6,0
57–58	36	7,4	68	38	12,8	55–56	37	7,9
59–60	37	9,6	69–70	39	15,2	57	38	10,2
61–62	38	10,4	71–72	40	20,8	58–59	39	12,6
63–64	39	15,2	73–74	41	24,0	60–61	40	14,4
65–66	40	20,0	76	42	24,8	62/63	41	19,1
67	41	21,5	77	43	26,4	64	42	23,3
68–69	42	24,8	79–79	44	31,2	65–66	43	30,7
70–71	43	28,9	80–81	45	34,4	67–68	44	34,0
72–73	44	33,0	82–83	46	37,6	69–70	45	39,1
74–75	45	36,7	84–85	47	41,6	71	46	40,5
76–77	46	39,3	86–87	48	46,4	72–73	47	44,2
78–79	47	44,1	88	49	48,0	74–75	48	48,8
80–81	48	48,5	89–90	50	52,8	76–77	49	54,0
82–83	49	52,6	91–92	51	60,0	78–79	50	59,1
84	50	54,4	93–94	52	64,0	80	51	61,9
85–86	51	58,1	95–96	53	68,8	81–82	52	66,5
87–88	52	60,4	98–99	55	72,8	83–84	53	67,9
89–90	53	65,2	100–101	56	76,0	85–86	54	72,1
91–92	54	69,6	102–103	57	80,0	88–89	56	76,7
93–94	55	72,2	106	59	81,6	90–91	57	79,1
95–96	56	75,2	107–108	60	84,0	92/93	58	80,9
97–98	57	78,1	109	61	84,8	94	59	81,4
99	58	79,6	111	62	88,0	95–96	60	82,3
100–101	59	81,9	115	64	89,6	97–98	61	85,6
102–103	60	84,1	116–117	65	92,0	99–100	62	86,5
104	61	85,9	118	66	92,8	101–102	63	87,9
106–107	62	87,4	122–123	68	95,2	103	64	89,8
108–109	63	88,9	125–126	70	97,6	104	65	92,1
110–111	64	90,7	129	72	98,4	106–107	66	93,0
112	65	91,1	132	73	99,2	108–109	67	94,0
114–115	66	92,6	133	74	100,0	110	68	94,9

Таблица Д.2. Преобразуване на суровия бал по Морална неангажираност в Т-оценки ($X=50$; $SD=10$) и кумулативни проценти – 9.–11. клас (продължение)

ОБЩО		
Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %
116	67	93,3
117–118	68	94,8
119–120	69	95,6
121–122	70	96,7
123	71	97,8
125–126	72	98,9
129	74	99,3
132	75	99,6
133	76	100,0

МОМИЧЕТА		
Суров бал	Т-оценки	Ку-мул. %
112	69	95,3
114	70	96,3
116	71	96,7
117	72	97,2
119	73	97,7
120–121	74	99,1
123	75	99,5
136	83	100,0

Пламен Калчев

Скали за агресия в юношеска възраст

Част 2. Злопаметност и отмъстителност, поведение в проблемни
социални ситуации, екстернализирани проблеми на развитието,
емпатия, морална неангажираност

Българска. Първо издание.

Редактор Людмила Андреева

Оформление на корицата Румен Хараламбиев

Излязла от печат 2010 г.

Формат 60/90/16

Печатни коли 16

Компютърна обработка Людмила Андреева

Печат „Изток-Запад“

Издателство „Изток-Запад“

1124 София, ул. Н. В. Гогол №5

тел. (02) 944 7380, тел./факс (02) 946 3521

имейл: iztok_zapad@mail.bg; iztok_zapad@abv.bg

www.iztok.net